

Milan Vodička

DEN, KDY DOŠLY PRACHY

Jak velká krize ve 30. letech změnila životy lidí
a na co se máme připravit my

SZH 2010

Milan Vodička

Den, kdy došly prachy. Jak velká krize ve 30. letech změnila životy lidí a na co se máme připravit my

Původní vydání: nakladatelství Práh, Praha 2009, vydání první, ISBN 978-80-7252-260-6

Kniha novináře a zahraničního komentátora MF Dnes Milana Vodičky popisuje průběh velké hospodářské krize ve 30. letech minulého století nikoli očima historiků a ekonomů, ale očima lidí — lidí chudých, velmi chudých, ale i bohatých a velmi bohatých. Jakým způsobem jim všem krize změnila životy? A jak proměnila celou západní civilizaci? v mnohém nečekaně a paradoxně. Dozvíme se například o provizorně zaváděných dřevěných penězích, o bourání obydlených domů (aby se nemusela platit domovní daň) anebo o střelení zvířat v zoo. Hlavně však poznáme, jak krize rozbila hodnoty tradiční rodiny, ovlivnila sexualitu, zdraví i hry, dala impuls k masovému užívání ženské antikoncepce nebo položila základy ke zrodu supermarketů. Výsledkem našeho pestrého výletu do minulosti bude mimo jiné i poznání, že kořeny naší současné konzumní mentality lze paradoxně hledat právě v době velké hospodářské krize. Na toto překvapení nás kniha Milana Vodičky připravuje čtivou reportážní formou, díky níž před námi vyrůstá plastický obraz doby dávno zapomenuté, ale nyní, zdá se, opět aktuální.

Věnuji mamince a tátovi (tomu s lítostí, že jsem nepsal rychleji).

Obsah

PŘEDMLUVA.....	7
AMERIKA PO KRK V KRIZI.....	9
— „Ameriku už nelze zachránit“.....	9
— Den, kdy došly prachy.....	13
— Rodinné trable mr. Pattersona.....	18
— Sex v čase cholery.....	20
— Řekni, kde ty ženy jsou.....	23
— Antikoncepční blitzkrieg.....	26
— Bída prospívá vašemu zdraví.....	30
— K večeri budou pampelišky.....	33
— Jak se jezdilo.....	36
— Případ pro psychiatra.....	38
— Skoč, hochu, skoč.....	40
— Není chleba, tak si hrajem.....	43
— Clark Gable nenosí nátělník.....	45
— Drsný život na kolejích.....	46
— O umění vydělávat peníze.....	49
ZPÁTKY V EVROPĚ.....	55
— Rakousko: nezaměstnaný chodí pomaleji.....	55
— Příjemný anglický víkend.....	57
— Německo: „Máme málo kulometů“.....	59
— Mučení polských vran.....	60
— Jedeme švédským vlakem.....	62
DOMA V ČESKOSLOVENSKU.....	65
— Východ Západu a Západ Východu.....	65
— Musíme mít něco extra.....	67
— Jechl hledá práci.....	71

— Vyrobili jsme minus čtrnáct škodovek.....	72
— Jak se kradlo.....	74
— Už je to až v Pelhřimově!.....	75
MÝTY VELKÉ KRIZE.....	77
— Začalo to krachem na Wall Street.....	77
— Všichni jen živořili.....	79
— Hitler postavil dálnice.....	80
SVRŽENÍ ROOSEVELTA ANEB JEDNO HISTORICKÉ „KDYBY“.....	83
DĚDICTVÍ PO DĚDEČKOVI ANEB TAK SI TO SHRNEME.....	85
ČAS BŮČKU ANEB CO ČEKÁ NÁS.....	87
PRAMENY A LITERATURA.....	95

Předmluva

Cože?! Američané že měli dřevěné peníze? Nevěřil jsem svým očím. Takhle informace mě šokovala a způsobila, že držíte v ruce tuto knihu.

Právě se začalo mluvit o nové hospodářské krizi a mě náhle zajímalo, jak vlastně vypadala ta velká, ve 30. letech minulého století. Říkal jsem si, že kdybychom vydolovali nějaké tehdejší zkušenosti, mohli bychom být chytřejší a lépe připraveni. Koneckonců, jak říkal Rudolf Hrušínský v jedné své filmové roli, člověk má vědět, do čeho jde.

Začal jsem hledat podklady pro běžný článek do novin. Jenže dřevěné peníze všechno změnily. Zavětril jsem. A vyrazil jsem na fascinující cestu časem až do let, o nichž nevíme vůbec nic.

To míním zcela vážně. Všichni umíme vysvětlit, proč krize vznikla (jen ekonomové se u toho ještě dnes do krve pohádají), víme, že byli nezaměstnaní, lidé stáli ve frontách na polévku a že krize vynesla nahoru Hitlera, tudíž byla předebranou válkou. To je asi tak všechno.

Ta krize nás totiž vůbec nezajímala, protože ji absolutně přebila druhá světová válka jako nerosvratelně děsivější zkušenost.

Vůbec proto nevíme, jak lidé tu dobu prožívali. Historie každodennosti 30. let je pro nás téměř neznámá věc.

Dobře je to vidět na Československu. Co víte o krizi? Byli nezaměstnaní, byly žebračky, lidé bydleli v jeskyních a někde se střílelo do stávkujících. Tenhle obraz předestíraný od roku 1948 je velmi plochý. Co si ti lidé tehdy mysleli, jak žili, čím se živili, na co stonali? Co to udělalo s jejich sebevědomím a čím se bavili? A nejen to. Napadlo vás někdy, co dělali ti, kteří měli práci, a proč na dokumentárních záběrech z té doby vidíte ulice plné aut a fotbalové stadiony plné diváků? Život měl tehdy mnohem víc vrstev.

Nejdříve mě k těm lidem a jejich osudům přivedly dřevěné peníze. Byly tak neuvěřitelné. Říkal jsem si, že takhle doba možná stojí za prozkoumání. Začal jsem se vrtat hlouběji a hlouběji a dozvěděl se, že krize změnila všechno: od sebevědomí mužů (protože jim dokonale vykastrovala psychiku) přes způsob vydělávání peněz (tehdy se zrodil skutečný supermarket i marketingové postupy, jaké známe i dnes) až po sex. Vytvořila teenagery, ovlivnila způsob jízdy autem i způsob zábavy.

Ukázalo se, že to byla fascinující a dynamická doba plná zajímavých, dojemných, ale i inspirujících příběhů konkrétních lidí. Mnozí opravdu trpěli. Abych se k nim dostal, musel jsem „vrtat“ opravdu hluboko. Byl jsem přitom odkázán na spoustu lidí.

Profesor Jirí Musil má v hlavě snad každou statistiku, s níž se za život setkal (a ty, které tam nemá, najde do tří minut). Profesor Vlastislav Lacina byl na telefonu kdykoliv, když jsem se ztratil v houštině předválečné ekonomiky. Americké kulturní centrum v Praze, stejně jako Karel Říha, lékař z Houstonu, a Jana Sehnálková, česká amerikanistka, mi pomáhali obstarat knihy, až jsem jich měl na stole desítky. Sociologové Hynek Jeřábek a Aleš Sekot mě zásobili studiemi. Nejen oni. Měl jsem pocit, že můžu napsat e-mail na konec světa a můžu počítat s odpovědí. Z amerických médií mi vyhledávali a posílali články staré 70 let a varšavský profesor Antoni Sulek, který o mně v životě neslyšel, mě zásoboval téměř tak, jako kdyby chtěl do Prahy přemístit svůj archiv.

Těch lidí bylo opravdu mnoho, třeba ředitel Státního okresního archivu v Pelhřimově pan Zdeněk Martínek. A „můj“ redaktor Vladislav Dudák, který citlivě zacházel s rukopisem i mým egem.

Jestli chci někomu zvláště poděkovat, je to moje žena Olga, která trpělivě snášela, že náš dům byl plný knih a papírů, až to vypadalo jako při malování, a přesto po mně ještě všechno četla. A taky mamince, která kupodivu vůbec nic nenamítala, když jsme jí přijeli gratulovat k narozeninám a já se, jakmile jsem jí předal kytici, zavřel s notebookem na dva dny v dětském pokoji. Nejenže neprotestovala, ale ještě mi vymyslela skvělou kapitulu.

Udělují rovněž vyznamenání za odvahu nakladateli Martinu Vopěnkovi, který „do toho šel“, přestože mě varoval, že „nic o době před válkou se vůbec nečte“.

Teď je na vás, abyste mu poopravili názor. Já jsem dělal, co jsem mohl. Skromně doufám, že to poznáte.

Milan Vodička

Amerika po krk v krizi

„Ameriku už nelze zachránit“

„Je tady nejhustší mlha pesimismu, jakou jsem kdy dýchal,“ přiznal československý velvyslanec Štefan Osuský v říjnu 1930 poté, co Společnost národů nenašla použitelný plán na zastavení světové krize.

Ale mělo být ještě hůř. V New Yorku přišel znovu vhod chudobinec pro milionáře. Ve své závěti ho nechal postavit jeden magnát pro boháče, kteří přijdou o všechno. Včerejší milionáři měli být ušetřeni potupy sdílet nedostatek se skutečnými chudáky.

Uskrovněval se kdekdo. Noviny odpojovaly elektrické hodiny, aby ušetřily za proud. Papírny nutily zaměstnance, aby používali odřezky místo toaletního papíru. Ocelárny Bethlehem Steel propustily v jedné pobočce šest tisíc ze sedmi a půl tisíc zaměstnanců, vystěhovaly je z domů a ty pak zbouřaly, aby ušetřily na dani z nemovitosti.

Chicago, které ovládli gangsteři a před několika desetiletími úplně sežehl velký požár, propouštělo policisty a hasiče. Ale i další města posílala zaměstnance na dlažbu, úplně přestala kupovat knihy do knihoven a střílela zvířata v zoologických zahradách, aby měla na podpory v nezaměstnanosti.

V New Yorku mizely z ulic taxíky a více než polovina divadel na Broadwayi zůstala v sezóně roku 1931 zavřená. Lidé, kteří ještě nedávno byli majetní, přestali dávat příspěvky na charitu, a někteří dokonce psali ponížené dopisy, v nichž prosili o vrácení loňských příspěvků.

Za první dva roky přibyla v sirotčincích polovina dětí. Ze dvou milionů Američanů se stali tuláci, kteří cestovali za prací napříč zemí. V Brooklynu zatklí pro potulku inženýra, který předtím pracoval jako odborný expert pro vlády Panamy, Číny a Venezuely.

Mezi tuláky bylo asi čtvrt milionu dětí bez rodičů.

„Nikdo zatím nehladověl,“ prohlásil prezident Herbert Hoover. Avšak nemocnice hlásily případy úmrtí na podvýživu a vládní úředníci posílali do Washingtonu pochmurné postřehy. „Už jste někdy viděli, jak se dospělí nekontrolovaně třesou, protože týdný hladoví, aby jejich děti měly co jíst?“ napsala sociální pracovnice Lillian Waldová. Jiný úředník popisoval, jak otcové během večere, která je jediným jídlem dne, postávají na nároží, zatímco děti jedí. Stáli tam z obavy, aby nesnědli víc, než byl jejich díl.

Ti, kteří jíst mohli, se za to privilegium téměř styděli. Princetonská univerzita posílala zbytky z jídelny nezaměstnaným. Jakýsi John Nichols z Oklahomské plynárenské společnosti vypracoval detailní plán, jak nakrmit Ameriku, a poslal ho do Bílého domu. Základem bylo rozmístit po celé zemi pětice kontejnerů s nápisy „Maso“, „Fazole“, „Brambory“, „Chléb“ a „Různé“, kam by lidé nosili jídlo. Zní to naivně, ale tehdy byla jiná doba. Na newyorských nádražích kdosi rozestavil koše, kam ráno cestující z předměstí dávali zeleninu, kterou začali pěstovat na zahrádkách. Před dveřmi domů hospodyně běžně odkládaly sendviče.

Bylo normální, že večer někdo zaťukal a zeptal se, zda nezbylo něco od večere. Mohli se tak potkat staří známí. „Bezdomovec, který za tmy zaklepal na dveře,“ poznamenal tehdy *New York Times*, „mohl být týž muž, který vám před časem ochotně schválil úvěr v bance, psal komentáře do vašich novin nebo byl viceprezidentem velké realitní kanceláře.“

Nakonec i Hoover pochopil, že přestřelil. Když rybařil se svým přítelem ve Skalnatých horách, přišel do jejich tábořiště muž a dovedl ho do chatrče, kde leželo mrtvé dítě a dalších sedm bylo na prahu smrti hladem. Hoover odvezl děti do nemocnice a po několika telefonických hovorech získal pro rodinu 3 030 dolarů.

Zdálo se, že se země zastavuje. Na vrcholu krize shořelo v Americe víc domů, než kolik jich bylo postaveno. Nebyl za tím nějaký kolektivní záchvat pyromanie, ale prostý fakt, že stavebnictví téměř usnulo. Ve dvacátých letech kupovaly americké železnice průměrně 1 200 lokomotiv ročně. Roku 1932 nekoupily ani jednu. Conrad Hilton ve svých hotelích uzavřel celá patra, aby ušetřil za topení, odstranil telefony z pokojů, aby ušetřil poplatek patnáct centů, a oznámil zaměstnancům, že mají šetřit s dopisními papíry. V celém New Yorku lidé odhlašovali sedmatřicet tisíc telefonů ročně.

Krize za pár let vymazala ekonomický vzestup, kterého Amerika dosáhla během dvou generací. Produkce obilí klesla na úroveň roku 1899. Ocelářství mělo okamžiky, kdy produkovalo jen na dvánáct procent. Ceny v zemědělství byly tak nízké, že farmáři nechali hnit úrodu na polích nebo ji používali jako topivo. Jeden muž z Minnesoty přivezl kamsi nákladňák plný ovcí, a když dostal šek, zjistil, že na tomhle obchodě prodělal sedmatřicet centů. Doprava byla dražší než ovce. Pytel kukuřice v Iowě byl levnější než balíček žvýkaček.

Se vším to šlo od deseti k pěti. A platilo to doslova. Národní důchod, který v roce 1929 dělal 81 miliard dolarů, se scvrkl na 68 miliard o rok později a v roce 1932 to už bylo dokonce jen 42 miliard. Odhadované bohatství Ameriky, součet hodnoty veškerého vlastnictví, se snížilo ze 365 miliard na 231 miliard. Většina továren rezivěla, protože nebyla využívána nebo nezbývaly peníze na obnovu. Zkrachovalo pětasmadesát tisíc firem, při pádech tisíců bank zmizelo devět milionů účtů, na nichž lidé ztratili tři a čtvrt miliardy dolarů. Ve městě Muncia v Indianě, které sociologové pojmenovali Middletown, cosi jako Průměrovice, poklesl v nejhorších dobách obchod se stavebninami a dřevem o pětasmadesát procent — stejně jako prodej šperků. Prodejny nábytku a cukrárny ztratily sedmdesát procent tržeb a restaurace šedesát procent.

„Když mnoho lidí přichází o práci,“ prohlásil ve snad nejhlupejší větě krize bývalý prezident Calvin Coolidge, „výsledkem je nezaměstnanost.“ Tři roky po krachu na newyorské burze zůstal každý třetí Američan bez příjmu. Polovina pracovních sil byla nezaměstnaná nebo částečně zaměstnaná. Příkladnějším každý čtvrtý muž nemohl najít dlouhodobě práci. Ulicemi New Yorku kráčel milion nezaměstnaných, přes půl milionu jich bylo v Chicagu. V Clevelandu byla bez místa polovina mužů a v Toledu ve státě Ohio skoro osmdesát procent.

Historiky, jak lidé hledali práci, patřily k dobovému folklóru. Vyprávěly se příběhy o mužích, kteří zakládali lesní požáry, aby si vydělali při jejich hašení. Další byla o majiteli agentury na zprostředkování práce, který sám přijal první nabídku, jež do kanceláře došla. Muž z Arkansasu ušel pěšky při hledání práce skoro patnáct set kilometrů. Profesoři jezdili za volantem taxíků. Newyorské obchodní domy požadovaly, aby obsluha výtahu měla vysokoškolský diplom. Když někdo chtěl mít za poslíčka architekta, nebyl problém ho získat. A když sovětská obchodní společnost Armtorg otiskla v newyorských novinách inzerát, že hledá odborníky na práci v SSSR, hlásilo se 350 lidí denně.

V Detroitu čekali muži u bran automobilek celé noci. Když mrzlo, obalovali si nohy pytlí. Také zapalovali ohně, takže v záři plamenů vypadali jako ležení nějaké středověké armády. Skoro to sedí. Když se v roce 1932 kdosi zeptal ekonomu Johna Maynarda Keynesa, jestli už v minulosti bylo něco podobného jako tato krize, odpověděl: „Ano. Říkalo se tomu doba temna, nastalo to po pádu říše římské a trvalo to čtyři sta let.“

I mravy tomu občas odpovídaly. „Vstával jsem v pět a zamířil jsem k nábřeží. Před branou Sprecklesova cukrovaru byla asi tisícovka mužů. A všichni sakra dobře věděli, že najmou tak tři nebo čtyři,“ vzpomínal Ed Poulsen, jenž v té době žil v San Francisku. „Pak někdo vylezl se dvěma Pinkertonovými bezpečáky. ‚Potřebuju dva chlapy k lince a dva do jámy.‘ Tisíc chlapů se začalo rvát jako smečka aljašských psů, aby se tam dostali...“

Vládní pracovnice Louise Armstrongová popsala, jak se skupina asi padesáti mužů pere o sud s odpadky u zadního vchodu nějaké chicagské restaurace.

A chicagský starosta českého původu Anton (Antonín) Čermák věděl, co z toho plyne. Když město v podstatě zbankrotovalo, řekl zákonodárcům státu Illinois: „Než zavřete vývažovny pro nezaměstnané a noclehárny, povolejte armádu.“

Nijak nepřeháněl. Dnes už jsme zapomněli, jak blízko měla Amerika k revoltě. Londýnská pojišťovna Lloyd už delší dobu dělala obrovské obchody, neboť Američané u ní uzavírali pojistky pro případ občanských nepokojů a bouří nezaměstnaných.

Když Ameriku přebíral prezident Franklin D. Roosevelt, ekonomická páteř země byla téměř zlomena. Burzy v New Yorku a v Chicagu byly zavřené. Dvaatřicet států uzavřelo banky a Texas omezil výběry jen na deset dolarů.

Armáda se tajně stahovala k velkým městům a záložní důstojníci připravovali plány, aby mohli vystoupit v případě nepokojů. Ve městech jako Chicago si lidé zaměstnaní v centru vybírali únikové cesty pro případ, že při hromadných výtržnostech budou odříznuty ulice na předměstí a vlakové spoje. Bohatí lidé z venkova, kteří vždy trávili zimu ve městech, tam na konci roku 1932 odmítali jezdit, přestože jim hotely posílaly osobní dopisy. Místo toho si opatřovali samopaly. A obyvatelé města Muncie si dělali zásoby svíček pro případ, až „někdo“ strhne elektrické vedení.

Byly to takové doby, že manželka budoucího prezidenta Eleanor Rooseveltová prohlásila: „Ameriku už nelze zachránit.“

Ale nic se nestalo, protože nezaměstnaní dávali vinu především sobě. „Věřili, že je to jejich chyba, protože každý nese zodpovědnost sám za sebe,“ řekl newyorský psychiatr David Rossman. „Každý víceméně přijal svou roli a vinil sám sebe z neschopnosti, nedostatku vloh nebo štěstí. Proto byli zticha. Brali to jako osobní selhání a styděli se.“

Lidé byli deprimovaní, protože pochybovali sami o sobě a svých schopnostech. Bylo to jako epidemie. Mnozí jim vysvětlovali krizi jako trest shůry. Podle některých za to mohl hříšný přepych jako vodovod a splachovací záchod, jiní přísahali, že za to může „všeobecný úpadek mravů“, nečestnost, mrhání a neřizení se boží vůlí. Další se drželi víc při zemi a vinili ze všeho život nad poměry. „Kdybych si býval nekoupil to ojeté auto... kdybych si býval nekoupil to druhé rádio,“ říkávalo se.

Lidé dokonce zaháněli krizi jako nějakou smrtku. Průvody kráčely za figurínami s nápisem „Kriize“ kolem krku a pak je upalovaly.

V Bostonu ji naložili na loď a vyvezli na moře. V Norfolku ve státě Virginia nosili ulicemi figuríny nazvané „Neštěstí“, „Pesimismus“ a „Kriize“, které potom lynčovali, dali do rakví a hodili do moře.

V New Yorku při otevírání nové trasy metra oběsili figurínu jménem „Stará krizovka“.

Byla to napůl zábava. Ale na stejných ulicích začínal drsný život. Lidé si museli stoupnout do řady na podporu a někdy i na polévku. Bylo to pro ně osobní ponížení, které nemohli překousnout, protože Amerika věří, že každý, kdo si chce vážit sebe sama, se musí umět postarat sám o sebe. „Nechtěl jsem jít na podporu,“ vzpomínal Ben Issacs, který na počátku krize prodával oděvy. „Věřte mi, když jsem pro ni měl jít, tekly mi slzy z očí. Nedokázal jsem se srovnat s tím, že беру peníze za nic. Spousty lidí kvůli téhle pohaně spáchaly sebevraždu. Mnohokrát jsem na to myslel taky. Kdybych neměl děti, tak nevím.“

Byl to typický americký postoj. Sherwood Anderson popisoval, jak podivně reagovali lidé, kteří stáli frontu před jednou suterénní vývařovnou pro chudé. Jeden muž přišel celkem třikrát, než spolkl svoji hrdost a vstoupil. „Nejsem tady kvůli jídlu,“ vysvětloval Andersenovi, který se ho vůbec na nic neptal. „Přišel jsem hledat přítele.“ Nebo mladá žena, která se ho zeptala, kde je vchod. „Nechci žádnou polévku,“ ujistovala ho sama od sebe. „Chci jen pozdravit své kamarádky, které tady pracují.“

Divné chování pro divný svět, v němž logika neměla místo. Kvůli krizi naposledy ve své historii zaútočila americká kavalerie na koních a se šavlemi — paradoxně proti válečným veteránům, kteří za Ameriku prolévali krev za světové války. Ti napochodovali do Washingtonu, aby jim vláda proplatila jejich důchody hned, a ne až v roce 1945, jak bylo dohodnuto. Celé akci mimochodem velel generál MacArthur, jeho pobočníkem byl major Eisenhower a kavalerii vedl major Patton.

Stejně paradoxně museli svědčit ve prospěch „kapitalistů“ sovětští inženýři, kteří se přichomýtlí k největšímu masakru v době krize v Americe. Při demonstraci u bran Fordovy továrny bylo zabito

několik dělníků a část ze čtyřiceti Sovětů, kteří byli u Forda na zkušené, dosvědčila, že ostraha továrny jednala v sebeobraně.

Byly to časy, kdy „drahé gobelíny, šperky, vzácné tisky, starožitnosti, a dokonce hrady byly tak levné, že si je poprvé mohla dovolit rodina s příjmy 100 000 dolarů“, jak spočítal časopis *Fortune*.

Všechno zlevnilo. Dámské punčochy, které se prodávaly za 1,95 dolaru, stály už jen 87 centů. Hotel Ritz už nechtěl za pokoj osm dolarů, ale šest — stejně jako nově otevřený Waldorf. Mimochodem, jejich restaurace byly v čase oběda úplně prázdné, takže někde museli propustit i muzikanty. Ale všechno bylo levné. Dokonce tak, že fotoreportéři listu *The Detroit Free Press* si mohli společně koupit stádo koní na pólo.

Pro ty bez peněz byl však život nekřesťansky drahý. Jenom v roce 1932 bylo nuceně vystěhováno 273 000 rodin, které nemohly platit nájem nebo přišly o domy. Podobně na tom byli farmáři. V dubnu byla takto za jediný den prodána čtvrtina státu Mississippi. Někde se při dražbách místní spojili a odstrašili případné zájemce, takže původní majitel si svoji farmu vydražil za pár centů zpět. Ale jinde lidé balili a mizeli do nejistoty.

Chicagský soudce Samuel Keller rozhodoval spory mezi majiteli a nájemníky. Měl neuvěřitelných čtyři sta případů denně. „Bylo nabito, lidé omdlávali a brečeli: ‚Kam mám jít!?‘ Jedna žena se třemi dětmi, z toho s jedním v náručí, musela přejít celé město. Neměla na odvoz ani na obhájce. Jak byli zoufalí a vystrašení... Lidé jako ona měli pět dní — buď zaplatí, nebo musí jít. Ale já jsem je nemohl vyhodit. Tak jsem ohýbal zákon po svém. Řekl jsem, že pět dní je minimum, a dal jsem jim deset dnů. Pak třicet.“

Nucených vystěhování bylo tolik, že o nich vznikaly vtipy. „Kdo byla ta žena, se kterou jsi seděl včera na té kavárenské zahrádce?“ „To byla moje manželka. A nebyla to kavárna, ale náš nábytek.“

Problémy s bydlením měli i bohatí. Některé z nejlepších adres v zemi byly prázdné. O luxusní byty a domy v New Yorku nebyl zájem. Byly tmavé a před nimi napsal „K pronajmutí“.

Také mrakodrapy už nezářily do tmy. Dokonce v přízemí nového falického symbolu New Yorku, budovy Empire State Building, byla pronajata jen třetina obchodů. Mezi dvačtyřicátým a sedmašedesátým patrem nejezdily výtahy. Bylo tam prázdné.

Bylo obtížné být i bohatcem. „Bylo by nemoudré ukazovat tohle léto Korzára, když kolem je tolik utrpení a hladu,“ vysvětloval bankéř J. P. Morgan svému příteli, proč v roce 1931 nevytáhl svoji luxusní jachtu.

A samozřejmě bylo obtížné být chudákem. Spisovatel John Dos Passos líčil, jak každé ráno chodil k moři sbírat naplavené dřevo na topení a pak rybažil, aby bylo co jíst. Dělal to celé měsíce. Jeden bývalý vydavatelský boss lovil králíky, aby uživil rodinu.

Vypukla nová zlatá horečka. Na místech, kde se před desítkami let těžilo zlato a stříbro, se objevili prospektoři. „Byla to spíš výmluva, abychom měli důvod žít levně mimo město,“ řekl zlatokop Eric Sevarid, jinak propuštěný námořník.

Havíři v Appalačském pohoří si přivlastnili uhlí a založili vlastní organizaci, Svaz horníků antracitu, v jejichž stanovách vysvětlovali, že musí uhlí krást, „aby udrželi vlka dál ode dveří“. Desetina uhlí, které se prodalo v New Yorku, pocházela od nich.

Někteří nezaměstnaní byli až dojemně podnikaví. Lidé na podpoře doslova hladověli, aby ušetřili peníze na vlastní malý podnik. Pět milionů si koupilo knihu *Přemýšlej a zbohatni*. Velké firmy je přesvědčovaly, aby si otevírali kadeřnictví, salóny krásy, obchůdky s potravinami, benzínové stanice. Tím přicházeli o své úspory, protože v té době měli málo šancí. Velké firmy na tom ale vydělávaly, protože jim prodaly vybavení.

Někteří prodejci biblí, mýdla, vysavačů či triček byli tak neodbytní, až jim mnohá města vydávala licence a brala otisky prstů, aby je tak odradila. Když to nepomohlo, radní po nich vyžadovali pozvání od konkrétního zákazníka. I to se dalo obejít: vydaly jim ho ochotně hotely za to, že u nich přespí.

Někteří v tomhle dramatickém dostihu prohráli. „Dnes je to týden, co můj bratr, totálně zlomený dlouhým a marným hledáním zaměstnání, přišel do opuštěného pokoje v ošumělém texaském hotelu a vystřelil si mozek z hlavy,“ začínal článek v časopise *The New Republic*. „Po téměř třiceti letech práce univerzitního profesora jsem měl velké potíže sehnat peníze, abych mohl zaplatit skromný pohřeb, který by byl důstojný džentlmena, jakým můj bratr byl,“ dodal anonymní autor.

Jiní bojovali dál. Byli k poznání podle toho, že vycházeli ráno jakoby dřív z domova, ale pak seděli na lavičkách a s tužkou v ruce prohlíželi inzeráty. Jejich obleky byly však stále obnošenější a světle v očích vyhaslejší.

„Krise, to byl způsob života,“ řekla později chicagská učitelka Elsa Ponsellová. „Myslela jsem, že to takhle bude už pořád. Že budeme už navždy žít ve strachu o práci. Tehdy jsem pochopila, co je to strach.“

Arthur Robertson, z něhož se později stal úspěšný podnikatel, si po letech vzpomněl, jak mu kamarád v záchvatu beznaděje řekl: „Jestli to takhle půjde dál, tak budeme muset jít žebrat.“ „Žebrat?“ odpověděl jsem. „Ale copak bude ještě u koho?“

Den, kdy došly prachy

Toto je příběh z doby, kdy Amerika byla na pokraji kolapsu a kdy se mluvilo o revoluci.

Obchodní cestující přespal v hotýlku na malém městě a ráno řekl důležitě recepčnímu: „Mám u sebe víc peněz, než je zdrávo. Je to sto dolarů. Mohl byste mi je tady schovat? Přespím ještě jednu noc a pak zaplatím celý účet.“

Žádný problém. Recepční uložil stovku do sejfů a napsal stvrzenku. Pak přišel kuchař a bouchl pěstí do pultu, protože mu hotel dlužil plat. Recepční odemkl sejf a dal mu stodolarovku. Kuchař šel a zaplatil nájem. Majitel domu byl rád, že má konečně hotové peníze, protože mohl splatit dluh, který měl u právníka. I ten měl radost, protože dlužil stovku doktorovi. A jelikož doktor dlužil hotelu, bankovku tam donesl. A tak se odpoledne tatáž stodolarovka octla opět na svém místě v sejfů.

Obchodní cestující přišel, vyzvedl si stodolarovku a zapálil si s ní doutník. Zkoprnělému recepčnímu řekl: „Byla stejně falešná. Nechal jsem ji tady, aby si všichni mysleli, že mám spoustu peněz. Znamená to, že prodávám dobré zboží.“ Klasická historka z let krize. Možná i pravdivá. Přesně odpovídá tomu, co se dělo.

Ne proto, že by se města hemžila hochštaplery. Ale proto, že se platilo penězi, které neexistovaly. — Byly ze dřeva, rybí kůže nebo z lastur. Někde je tiskli na papír jako poukázky, někde na kůži.

Nejnámější z nich bylo Tenino. Tohle jméno zní italsky, ale je to hnízdo ve státě Washington. Tři tisíce obyvatel, Pacifik za rohem. Jedna banka. Když se položila, najednou nebyly dolary. A tak vydavatel místních novin Donald Major shromáždil skupinu místní honorace, která vydala vlastní měnu. Dřevěnou. Jednoduše dali vyrobit dolary z překližky. Tyhle peníze nebyly kryté zlatem, ale penězi, které místní občané dali dohromady.

Dřevěné dolary. Bláznivý nápad? Ale kdepak. Američané jsou vynalézavý národ, a tak nakonec náhražkami peněz platil milion lidí ve sto čtyřiceti městech a devěťadvaceti státech. — V městečku South Bend měli peníze vyřezané z cedrového dřeva, v Ilwacu měli „lososí“ dolary a ve městě Raymond „ústričné“.

Někde neměli ani dolary, ani náhražky. Obchodovali jako v době kamenné. Vejce za benzín, benzín za ostříhání, ostříhání za dva páry ponožek. Brambory za polena do kamen a polena za vejce.

V New Yorku se chodilo do divadel s pytlíkem mrkve, pomerančů nebo s hlávkou zelí. To jste dali do pokladny a dostali jste lístek. Herci byli rádi.

V novinách se objevovaly inzeráty typu „Vyměním pánský zimník, zachovalý, za lesní roh“.

Na Ohijské státní univerzitě používali studenti jako měnu cigarety. Školy často braly jako školné vejce nebo pytle s uhlím. Farmáři platili u doktora jídlem a někdy se stávalo, že pacientova rodina odpracovala účet v domě lékaře nebo zubaře.

Amerika měla totiž ošklivý problém. Nebyly dolary. Organismu docházela krev. Banky se pokládaly jako obilí ve žních. Ameriku postihly tři vlny bankovních krizí. A tak třicáté roky nepřežilo téměř deset tisíc bank. Jedna třetina prostě zkrachovala.

Lidé bankám nevěřili a bankéře srdečně nenáviděli. „Ne aby ses prořekl před mámou. Ona si myslí, že hraju na klavír v bordelu,“ upozorňuje mladý muž v jednom dobovém vtípu přítele. „Kdyby se dozvěděla, že pracuju ve skutečnosti v bance, asi by tu hanbu nepřežila.“

„Radši budeme mít doma parchanta než tohle,“ křičí matka na svou dceru, která jí právě řekla, že čeká dítě s bankérem. Prý se to opravdu stalo, psalo se o tom v Británii.

A jeden senátor za stát Virginia prohlásil ve vtípné parodii na rasistické příběhy z Jihu: „Jeden bankéř tam u nás se pokusil oženit s bílou ženou, ale dav ho zlynčoval.“

Spatná pověst bank byla do značné míry zasloužená. Zoufalí bankéři dělali zoufalé věci. Ředitel banky ve městě Columbus ve státě Nové Mexiko se dozvěděl, že jedné místní vdově vyplatí mexická vláda po letech odškodnění za to, že mexický lupič Pancho Villa v roce 1916 při nájezdu přes hranice zabil jejího muže. Bylo to deset tisíc dolarů, a to tehdy byly záchranné peníze. Ředitel vdovu osobně přesvědčil, aby je uložila u něj — a druhý den ráno už banka měla zavřeno navždy.

Vlna bankrotů se šířila zemí jako prérizní požár. V prosinci 1933 to vypadalo, jako kdyby banky zasáhla epidemie eboly. Bankéři se zakopávali v posledním pásmu obrany a už vůbec nepůjčovali peníze, aby měli co největší zásoby, až se příští dav hromadně vybírat vklady. A to se dělo často. Běžný obrázek té doby byl rychle jedoucí vůz doprovázený ochrankou. Převážel hotovost z jedné pobočky do druhé, aby si lidé mohli vybrat vklady. Věřili, že se zrovna ta jejich banka hroutí — a kdyby nepřišla výpomoc, asi by se to kvůli nim opravdu stalo.

Protože nebyly dolary, Amerika se dusila. Celá města zůstala bez hotovosti. Lidé sice pracovali, ale plat dostávali v šecích. Ty si neměli kde vyměnit, a tak vlastně zůstali bez prostředků.

Nebyly peníze na podporu v nezaměstnanosti. Místní tiskárny místo novin narychlo tiskly peněžní poukázky. Když pašeráci alkoholu ve městě Toledo souhlasili, že je budou brát, jako by to byly skutečné peníze, noviny to oznamovaly jako důležitou zprávu.

Vypadalo to, že systém už upadá do stavu klinické smrti. — Byla to absolutní ztráta důvěry v dolar. Města na jihu jako Richmond, Atlanta nebo Savannah začala tisknout vlastní měnu.

Lidé stahovali peníze z bank a chtěli hlavně zlaté mince. Ukládali je do plechovek od mouky a zakopávali je na zahradě nebo pod podlahou. Muž v Bostonu je vkládal do skořápek od vlašských ořechů, které poté lepil dohromady. Jiní lidé zakopávali plechovky v noci v lese, pušku hned po ruce.

Boháči to řešili elegantněji. Posílali zlaté mince loděmi do Evropy. „Každý parník, který teď vyplouvá z New Yorku, veze na palubě zlatý poklad,“ napsal v únoru 1934 *New York Times*.

Papírové peníze jako by najednou ztratily hodnotu. Finanční poradce Roger Babson radil svým klientům: „Diamanty jsou teď nejlepší. Můžete je dobře přenášet. Ukryjete je třeba v šatech, to v případě, kdyby něco vypuklo.“

Ale kdo měl hotovost v bankovkách, také neponechával věci náhodě. Lidé schovávali peníze s takovou vynalézavostí, že už je třeba nikdy nenašli. Při demolicích v šedesátých letech nacházeli dělníci v rozvalených zdech skrýše s dolary.

Američané vkládali bankovky mezi stránky knížek a ty pak slepili dohromady. Zastrkávali je zezadu za obrazy, ale také je stočili do ruličky a zasunuli do řídítek svých jízdnicích kol. Jeden muž na lepil peníze pod peří svého papouška. Jeden učitel se zeptal žáka, proč se pořád drbe na zádech, a zjistil, že tam má přilepené bankovky v celkové hodnotě tisíc dolarů. „Mojí rodiče nedůvěřují bankám,“ vysvětlil chlapec bizarně.

A další a další lidé se srocovali před bankami a požadovali své peníze.

Bohatí občané se v malých městech sdružovali, aby ohrožené banky udrželi při životě. Někdy to šlo tak daleko, že se za ně zaručili svými majetky. Tím je zachránili od nájezdů vyděšených klientů.

Vznikaly výbory dobrovolníků, které držely celonoční hlídky u telefonů, kdyby bylo třeba bankám půjčit peníze. Ženy byly připraveny přispět svými šperky.

Banky často potřebovaly jen krátkou dobu na to, aby si opatřily další hotovost, ale nechtěly žádat o čas ze strachu, že by se zpráva rozlétna městem a všichni vkladatelé by se seběhli jako hyeny k raněné gazele.

Tohle se muselo nějak vyřešit. V roce 1932 několik států vyhlásilo v takovém případě moratorium, ale guvernér Louisiany Oscar Allen byl kreativnější. Když se do potíží dostala jedna banka v New Orleansu, podržel ji o den déle nad vodou tím, že na 5. únor 1933 vyhlásil státní svátek, což zdůvodnil fantasticky: „Je to na paměť přerušení diplomatických styků mezi Spojenými státy a Německem.“

Svátek, při němž se banky zavřou: to byla myšlenka, která se měla uplatnit v celoamerickém měřítku. Záchrané kolo bylo na světě.

Ale ještě se měly stát závažné věci.

Právě v únoru se octly v ohrožení velké banky. Nejhuře na tom byl Detroit, nedávno hrdé srdce automobilového průmyslu, předobraz nové Ameriky. Nyní však město mlelo z posledního. Nezaměstnaní dělníci automobilek neměli na nájem, tudíž majitelé domů neměli z čeho platit městu daně. Proto město nemělo na vyplácení podpor. Nemohlo si půjčit ani od bank, které už také neměly peníze.

Když byly zastaveny dodávky vody v bytech neplatičů, ukázalo se, že je jich tolik, že školy ráno nechávaly povinně sprchovat rovnou všechny žáky.

Město už nemělo peníze tři týdny, takže městští zaměstnanci při práci omdlávali hladem, přestože měli v peněženkách šeky s výplatou. Nemohli si je ale nikde vybrat.

Farmáři z okolí by jindy mohli posílat do města mléko na dluh, ale to nebylo. Zdroj vyschl. Farmáři si totiž v žádné bance nemohli vzít úvěr na nákup píce.

Peníze zmizely. Ve dvanácti státech guvernéri vyhlásili bankovní prázdniny. Nápad kolegy Allena se začal uplatňovat, ale tu největší roli měl teprve před sebou.

Amerika nutně potřebovala finanční záplatu. Během tří únorových týdnů zmizela miliarda dolarů ve zlatě, zatímco byla vytištěna nová miliarda na papíře. Pořád to bylo málo.

Bankéři horečně vymýšleli nějaký systém poukázek, který by obíhal místo peněz. Newyorská tiskárna American Bank Note Company, která obvykle tiskla peníze pro jihoamerické státy, tajně vyráběla miliony certifikátů, které by mohly být přinejhorším použity. Tiskárna ve městě Rochester současně tiskla speciální poukázky v celkové výši mnoha desítek milionů. Zatím je znehodnocoval nápis „Neplatné“, ale ten by se dal v případě nejvyšší nouze rychle odstranit.

Všechny tyto akce byly tajné, protože pokud by se to dozvěděla veřejnost, vypukla by panika.

Příští dny vypadaly hrozně. V iowském městečku Clark Lake farmáři raději používali kukuřici jako topivo, než aby za ni dostávali peněžní poukázky, které považovali za bezcenné. V Baltimore hnily potraviny přímo v nákladních vagónech. Protože nebyla hotovost, nemohl je nikdo koupit. Němečtí přistěhovalci v New Yorku, kteří si pamatovali zhroucení německé marky po roce 1918, začali hromadit zásoby.

Amerika v podstatě bankrotovala.

Jen za poslední týden prezidentství Herberta Hoovera lidé vybrali neuvěřitelných 250 milionů dolarů ve zlatě. Federální rezervní banka již neměla dostatek zlata, aby kryla měnu. Státu už chybělo tolik peněz, že neměl čím platit svůj chod. Také mu scházelo 700 milionů, které měl splatit do dvou týdnů.

Vypadalo to, že zemi zachvátí anarchie. V Detroitu a mnoha dalších městech se úplně zastavila pomoc nezaměstnaným. Ve wisconsinském městě Kenosha lidé bez prostředků obklíčili radnici a požadovali pomoc, zatímco uvnitř osmačtyřicet hodin zasedali radní. V St. Louis policie podob-

nou akci rozehnala. Komunisté organizovali „hladové pochody“ k radnicím a státním parlamentům v šesti státech. Lidé se báli nepokojů a povstání.

Problémem bylo, že místní úřady paralyzoval nedostatek peněz. Boston nemohl platit své policisty celé měsíce, a tak tamní banky zorganizovaly ze svých zaměstnanců bezpečnostní službu, která hlídala zbývající zásoby zlata a peněz.

Někde lidé v panice útočili na banky a snažili se je vyloupit. Miliony dolarů, o nichž se vědělo, že je Američané mají v matracích, lákaly zloděje. Majitelé obchodů nosili své pokladny na noc na policejní stanice.

Pak přišla sobota 4. března 1933, den inaugurace nového prezidenta Franklina Delano Roosevelta. Důležitější však bylo, že brzy ráno byly po celé zemi vyhlášeny bankovní prázdniny i pro státy, kde banky měly dosud otevřeno. V Americe nebyla jediná banka, která by pracovala.

Úhybný manévř guvernéra Allena sehrál svoji historickou úlohu.

Mnozí Američané byli zděšeni, protože banky byly základní součástí amerického systému svobodné ekonomiky, která dávala nezávislost lidem. Teď to vnímali jako začátek diktatury. „Seděl jsem u snídaně, když zadními dveřmi vešel otec. Vlastně se jen ploužil a jeho tvář, z níž vždycky zářila radost ze života, byla popelavá,“ vzpomínal po letech Ted Hinckley, jehož otec byl bohatým právníkem v kalifornské Pasadeně. „Jeho oči byly naplněné strachem. Matka vstala, ale než mohla říct jediné slovo, zachroptěl: ‚Zavřeli banky.‘“

Hodně lidí mělo obavy o demokracii. Někteří prorokovali nepokoje a revoluci. Jiní čekali přesný opak. „Myslíte si snad, že až banky zavřou, polezou lidi na palmy a budou po sobě házet kokosy?“ ptal se ironicky profesor psychologie z univerzity Yale Edward Robinson svých vyděšených přátel. „Odvážím se předpovědět, co přesně se stane. Každý bude cítit úlevu. Bude to něco na způsob národního svátku.“ Měl pravdu.

Bankovní prázdniny vyvolaly u lidí stejnou reakci, jakou by u dětí vyvolala zpráva, že právě vyhořela škola. Herec Will Rogers shledal „národ sjednocený a šťastný, spojený stejným problémem“. Antropoložka Ruth Benedictová zaznamenala „velkou dávku radosti“. Novinářka Mary Vorseová pozorovala dokonce euforii, kterou připsala „pocitu úlevy, že to nejhorší je za námi“.

A zbrusu nový ministr financí Woodin druhý den oznámil dobrou zprávu: „Jsme na dně,“ řekl reportérům. „Už nemůžeme padnout hlouběji.“ Amerika kvůli tomu málem jásala. Po čtyři hrozné roky si dělala starosti o peníze. A teď, když nebyly, všichni se octli na jedné lodi. „Lidé se šeky mají nyní stejně peněz jako lidé bez šeků,“ smál se jeden rozhlasový bavič.

Bohatí i chudí najednou čelili stejnému světu bez hotovosti v kapse. Bleskurychlý průzkum ukázal, že průměrná rodina měla k dispozici osmnáct dolarů a třiadvacet centů. Nebylo to málo. V té době za to byl měsíční nájem dobrého bytu, kabát, jídelní soupřava pro šest lidí anebo měsíční plat služby.

Když přišlo pondělí, nastal problém, jak se dostat do práce. Lidé sice vytáhli z matrací větší bankovky, které tam schovávali, ale průvodčím brzy došly drobné. Majitelé obchodů to ráno rychle začali rozlišovat mezi svými zákazníky a vykuky, kteří si přišli koupit žvýkačku se stodolarovkou.

John Rockefeller si musel půjčit dolar od svého nosiče golfových holí, protože neměl drobné. V New Yorku, jak psal dobový tisk, zůstal jeden bohatý džentlmen bez prostředků, přestože měl jednu pětisetdolarovou bankovku a tři stodolarové. Nebylo, kde by si je rozměnil. A tak na vlastní kůži ochutnal život bezdomovců: když pod zapuštěnou kovovou rohoží u vstupu do metra objevil pěticent, nalepil si na konec hole žvýkačku a minci opatrně vytáhl, aby měl na jízdné. V jiných městech cestující jednoduše nasedli bez placení do autobusů a řidiči si jich nevšimli.

Protože všichni byli na stejné lodi, věřili si. Téměř všude přijímali bez řečí narychlo sepsané dlužní úpisy. Jeden právník s poctivou tváří takhle projel železnicí napříč Amerikou. Všude byla dobrá vůle. Když město Detroit požádalo blízkého Rooseveltova spolupracovníka Berleho, aby jim nějak zajistil peníze na uhlí pro vymrzlou nemocnici, ten rovnou zavolal předsedovi správní rady North American Coal Company. Muž byla samá ochota: „Buď to vy, noví chlápci ve Washingtonu,

dáte do pořádku, a my tudíž dostaneme za placeno. Anebo ne, a v tom případě stejně to uhlí nikomu neprospěje, když bude jen tak ležet ve skladišti.“

Lidé dělali všechno možné, aby normálně fungovali. Jako platidlo používali známky na telefon, kanadské a mexické bankovky. Manžel v New Yorku vypsál své manželce pětaticet jednodolarových šeků. Jeden hotel vyslal poslíčky do okolních kostelů. Ředitel měl chytrý nápad: lidé včera při mších dávali dary do kasiček, tak budou všude mít dost mincí, za něž duchovní rádi vezmou bankovky. Poslíčky ale čekalo překvapení. Věřící dávali do kostelních kasiček hlavně šeky.

V Atlantě si jeden taxikář nechal zaplatit poštovními známkami. Státní správa v Massachusetts se připravovala platit zaměstnance palivem a jídlem. Majitelka nevěstince v Providence na Rhode Islandu rozšířila zprávu, že místo peněz přijímá i cenné staré knihy s dobrou vazbou.

Protože v tom byli namočení všichni, byli solidární a snažili se pomoci. Společnost Corn Products dodala vlastní peníze do pobočky banky Argo poblíž Chicaga, kde měli vklady její zaměstnanci. Tím pobočku zachránila před krachem a vklady zaměstnanců před zmizením. Banka Marshall and Isley z Millwaukee, která měla téměř všechny své závazky pokryté hotovostí a nemusela se bát případného nájezdu strážatelů, vrátila poslední dodávku několika milionů zpět Federální rezervní bance. Důvod: budou víc prospěšné nějaké jiné — slabší — bance.

Děly se vůbec podivné věci. Soudci přitvrdili vůči pašerákům alkoholu a dávali jim vyšší tresty než obvykle. Připadalo jim totiž nefér, že jsou na tom v těch dnech lépe než poctiví Američané, protože mají spoustu hotovosti. Guvernér Kalifornie odložil popravu odsouzeného vraha, protože si nebyl jistý, jestli je správné popravovat v době svátku, byť by to byl jen svátek bankovní. Naopak v newyorské státní věznici odložili propuštění vězňů, protože by si na svobodě nemohli vyměnit své šeky.

Lidem se tyhle zprávy líbily. Potvrzovaly, že svět je vzhůru nohama.

Mezitím se však odehrávalo něco, co mělo vrátit svět zpátky do normální polohy. Do bank vyrazily skupiny kontrolorů s úkolem pořádně je proklepat a zjistit, které jsou zdravé a které ne. — Během několika dnů mohly banky „pootevřít“ a umožnit proplácení pomoci chudým. Mohly také rozměňovat peníze a brát dolary, které by si někdo chtěl uložit. To poslední ale znělo jako vtip.

Ale 12. března vystoupil v rozhlase poprvé prezident Roosevelt. Byl to první z jeho „hovorů od krhu“. Vysvětlil Americe, že následující den otevrou první banky, na které se mohou spolehnout. „Je bezpečnější mít peníze v nich než doma v pod matrací,“ řekl.

Amerika nevěřila bankérům, ale věřila Rooseveltovi.

Druhý den stály před znovuotevřenými bankami řady lidí. Drtivá většina z nich už nechtěla vybírat. Přinášela peníze, aby je zase uložila.

To byl bod obratu.

„Zdravotními prohlídkami“ prošla v pořádku jen polovina z dvaceti tisíc bank. Tisíc bank bylo uzavřeno navždy a u zbytku se to mělo teprve ukázat. Dostaly dohlázeče, kteří je měli přivést do dobré kondice.

Ale tenhle happyend má úžasnou pointu.

Teprve po letech se ukázalo, že samozřejmě nebylo v silách státu prověřit důkladně všechny banky. Neexistovalo ani žádné měřítko, podle něhož se mělo rozhodovat, kterou banku zavřít a kterou nechat žít. Děly se tak věci, které by Američany asi moc neuklidnily.

Například všechny kalifornské banky byly tak špatné, že podle revizorů nemohla být otevřena ani jedna z nich. „Cože, to myslíte vážně?“ ptal se ministr financí Woodin. „Musíme je otevřít už jen proto, že Kalifornie musí mít banky.“

Obnovená důvěra lidí pro ně byla jako masáž srdce a nakonec přežily.

Jinde zase kontroloři vlastně ani nic nekontrolovali, jen se zavřeli na několik hodin formálně uvnitř a pak ohlásili, že je všechno v pořádku.

Nejbizarnějším případem ale byla banka, která na tom byla tak špatně, že ji opustilo i její vedení. Administrativní chybou byla také otevřena a v novém ovzduší bez potíží přežila.

Kouzlo fungovalo.

Rodinné trable mr. Pattersona

Dobrý den, pojd'te dál. To je Mr. Patterson, propuštěný úředník, sedmačtyřicet let. Rok a půl na podpoře. Chová se tiše až nesměle. A tady je paní Pattersonová... Hezká! Třiačtyřicet, drobná, pěkně tvarovaná postava, stále velmi atraktivní. Neřekli byste, že má už osmnáctiletou dceru.

Mr. Patterson má problém. Přestali ho doma brát vážně. Je páté kolo od vozu. „Když jí řeknu, že bych chtěl víc lásky,“ pomáhá si diplomatickým opisem, „prostě se rozčílí.“

Mr. Patterson si někdy říká, že by to měl zabalit a zmizet jím z cesty. Je pro ženu a dceru přítěží.

Podobně to udělaly statisíce Američanů. Říkalo se tomu „rozvod chudého muže“. Nezaměstnaní otcové rodin nezvládli změnu svého postavení a jednoho dne odešli, protože se styděli stejně jako pan Patterson. Jelikož přišel o svou roli živitele, ztratila k němu manželka respekt a on sám k sobě vlastně také.

Když si chce koupit cigarety, musí poprosit dceru, která má příjem, nad nímž by ještě před dvěma roky skoro ohrnoval nos. Celkem osmnáct dolarů a padesát centů. On bral čtyřicet týdně.

Jeho autorita se vypařila. Je protestant, manželka katolička a celý život musel proti její vůli prosazovat, aby dcera chodila do protestantského kostela. Teď už chodí do katolického. „Nemohl jsem manželce vzdorovat,“ říká.

Pattersonovi patří k desítkám rodin, s nimiž během krize hovořila socioložka Mirra Komarovsky. Její závěry byly šokující, protože se ukázalo, že krize ničí muže mnohem víc než ženy. Téměř polovina měla akutní obavu, že „nedostojí tradičnímu ideálu nadřazené mužské sebejistoty, rozhodnosti, odhodlanosti, nezávislosti, agresivity a stability tváří v tvář stresu“.

Přesto ještě dnes zůstává dramatický dopad nezaměstnanosti na psychiku muže a jeho roli v rodině téměř nepopsanou kapitolou.

Odskočme si nyní na okamžik na druhou stranu Atlantiku. Co udělá s mužským sebevědomím ztráta práce, popsali ve 30. letech čtyři Poláci.

„Hledám práci. Servilně se předkláním. Ptám se, prosím. Ponižuju se a ztrácím sebeúctu. Stalo se ze mě zvířátko, zkrotlé zvířátko vyloučené ze společnosti.“

„Život ze mě udělal zbabělce. Občas bych se chtěl před světem pokorně uklonit a poprosit: Kup mě! Kup mě! Pak mě spaluje hanba.“

„Jsem podivně zlomený. Hlad člověka zlomí a pokořuje. Napřímím se, vypnu ramena a zatáhnu břicho. Nikdo nesmí poznat, jak jsem na tom.“

„Jak těžké a ponižující je nést nálepku nezaměstnaného. Když jdu ven, klopmím oči, protože se cítím méněcenný. Instinktivně se vyhýbám setkáním se známými. Když se potkáme, zdraví mě jinak. Už mi nenabízejí cigaretu a zdá se mi, že jejich oči říkají: Nemáš žádnou cenu, protože nepracuješ.“

Podobně se chová i Mr. Patterson. Nikam nechodí, a to, že nemá práci, považuje za svoje osobní selhání.

Typicky mužský postoj. Muž neplní svoji základní funkci, proto se cítí degradovaný a zneuctěný. Nemá vlastně žádný cíl, je zbytečný. Propadá se kamsi dolů a je závislý na jiných. „Než bych si říkal o peníze na jízdenku, radši půjdu pěšky,“ říká Patterson, přestože dcera by mu ji ráda koupila.

A podobně se chovali i ostatní muži, s nimiž Mirra Komarovsky hovořila. Situaci totiž komplikovalo, že v mnoha rodinách převzala roli živitele žena. Muži byli propuštěni, zatímco ženy si místa udržely, protože byly mnohem levnější. Šedesátiletý pan Adams jen sleduje, jak si teď jeho žena dělá, co chce. Když se rozhodne koupit nějaký kus nábytku, ani se neobtěžuje mu to oznámit. „Když něco namítám, řekne, že jsou to její peníze a ne moje.“

Pak dodá: „Jak peníze utečou oknem, zmizí i láska. Muž bez práce není muž.“

Někde to neplatí. Někde se naopak rodina semkla a hodně jí pomohlo i to, že otec měl čas na to, aby se věnoval dětem.

Ale spousta rodin neprožívala zrovna dobré časy. Muži byli podráždění, ženy je sekýrovaly — anebo si to muži aspoň mysleli. U Pattersonů je to dobře patrné. Zatímco on v noci nespí, převaluje se a přemýšlí, že je pro manželku a dceru zátěž, ona říká: „Necítíme krizi tak strašlivě, ani jsme nemuseli změnit životní styl. Jediné, co se změnilo, je manžel. Je podrážděný a těžko se s ním vychází. Nic ho nezajímá, nemluví o ničem jiném než o tom, jak ho štve, že nemá práci. Ale my si chceme s dcerou doma odpočinout a přijít na jiné myšlenky.“

Jenže to je právě to, co Pattersonovi vadí. Když jsou ženy veselé, nemůže to vystát. Popadne klobouk a vyrazí na hodinku ven. Kráčí ostře, aby to ze sebe dostal. Tohle předtím nikdy nedělal.

Někde to bývá ještě horší. Newyorský psychiatr Nathan Ackerman si zajel mezi nezaměstnané do Pensylvánie. „Postávali na nárožích a dodávali si vzájemně útěchu. Nechtělo se jim domů. Jako by byli nějak označeni, jako by to byla jejich chyba, že jsou bez práce. Bylo vidět, že muž bez práce tam byl cosi jako líný budižkničemu.“

A autorita mužů, kteří selhali jako živitelé, mizela. Něco se dělo. Hlavou rodiny přestával být otec a nahradila ho matka, protože možná na rozdíl od něj vydělávala, ale v každém případě se pořád starala.

„Okamžik vykleštění“ zachytil John Steinbeck ve slavné scéně *Hroznů hněvu*, v níž popisuje konflikt v rodině Joadů:

„Pojedem teda ráno,“ řekla máma. Táta si odfrkl: „Vypadá to, jako že se časy změnily,“ řekl kousavě. „Mně se zdá, že teďko to říkáš ženský. Vypadá to, jako že přišel čas, abych vyndal hůl a někoho zmlátil.“

Na to máma: „... ty neplníš svůj oukol, abys budto pracoval, nebo přemejšlel. Dybys to dělal, ženský by chodily kolem tebe po špičkách. Ale tejkon? Jen si vyndej hůl — nezmlátíš žádnou ženskou. To nebude bití — to bude pranice, protože já jsem si taky nachystala hůl.“

Táta se v rozpacích zašklebil. „Těm děčkům neprospěje, dyž musej poslouchat takový řeč.“

„Postarej se, aby měly v žaludku slaninu, než budeš něco povídat o tom, co jim prospěje nebo neprospěje,“ odsekla máma.

Spousta mužů v těch dobách dopadla jako táta Joad. Krize je připravila nejdřív o živobytí, pak o postavení hlavy rodiny a pocit mužnosti. Existovali však také muži, kteří si manželství nemohli ani vyzkoušet.

Doba lásce nepřála. Třeba lásce hasiče Axela Andersona, který si měl už už brát učitelku Ritu Coatesovou. Ale městská rada náhle rozhodla, že obojí, tedy zároveň práci i Axela, Rita mít nemůže. Musí si vybrat.

Stalo se to ve městě Lynn ve státě Massachusetts. Ale totéž se odehrávalo v nespočetných městech napříč Amerikou. Aby radní umožnili mužům pracovat, dostaly po svatbě automaticky výpověď ženy, které radnice platila stejně jako učitelku Coatesovou.

„Tohle rozhodnutí mě odsuzuje k tomu, aby ze mě byla stará panna,“ reptala Rita Coatesová. „Nemám na výběr, protože jinak bych musela opustit staré rodiče, kteří jsou na mě úplně závislí.“

Rita a Axel se možná vzali později, možná také ne. V tom druhém případě by byli jedním z 300 tisíc párů, které krize připravila šanci uzavřít manželství. Dalších 500 tisíc mileneckých párů muselo čekat na lepší časy.

Problémem byly samozřejmě peníze. Manželství bylo oporou, ale palčivá otázka té doby zněla, zda se ženit, když berete patnáct dolarů týdně. Mnozí proto čekali a čekali, takže nevěsty i ženichové byli starší než páry, které se braly v minulém desetiletí.

Dívky se bály čekání. Vzpomene si na ni ještě snoubenec, až bude víc vydělávat, nebo si vezme nějakou mladší?

Hovořilo se o vzniku „staropaneenské generace“, ale náhle se ukázalo, že žít sama a bez prstýnku už není pro mladou ženu ostuda. Dívky to zvažovaly jako normální možnost. Bestsellerem se stala kniha *Jak žít sama a líbovat si v tom*.

Když už se mladí lidé brali, bylo to častěji z praktických důvodů než z lásky. Partneři se mohli vzájemně podporovat a byli víc přátelé než milenci. „Říká se, že by se lidé neměli brát, když nemají práci, ale my jsme to zkusili,“ začínaly typické dopisy čtenářů v časopise *The Atlantic Monthly* v rubrice „Pod třicet“. Zdálo se, že mladé páry spolu tráví mnohem víc času než generace před tím i potom, ale tahle každodenní blízkost byla jalová. Nerodily se děti.

Za ideální model pro zlé časy bylo považováno bezdětné manželství spíše kamarádského stříhu. Jako by spolu žili dva skauti...

Těhotenství bylo považováno za manželskou havárii. „Když se ženy vrátily od lékaře s tím, že jsou v jiném stavu,“ vzpomínala spisovatelka Caroline Birdová, „první otázka, kterou často slyšely od partnerů, zněla, jestli s tím něco udělají.“

Mít děti, to nebylo v módě. Nebylo to praktické a pro mnohé ani morální. Mladí lidé vážně debatovali o tom, jestli vůbec mají právo přivádět děti na svět, kde je možná čeká hladovění.

„Měla jsem první dítě v roce 1935. Jedna žena, která byla těhotná ve stejné době jako já, brala celou situaci jako nešťastnou náhodu a tajila to jako nějakou pohanu,“ napsala Birdová. „Nebylo to tehdy nic zvláštního. Mateřské šaty byly volně střižené ne kvůli pohodlí, ale aby skrývaly ‚Vaše tajemství‘, tvrdily reklamy.“

Proti dětem se spiklo všechno. „Bude se smát i tehdy, až vyroste a bude potřebovat práci?“, ptal se reklamní plakát jedné pojišťovny, na němž bylo culící se mimino. Všude se mluvilo o tom, kolik bude dítě stát, na kolik přijdou rovnátka a na kolik vzdělání. Porod byl brán jako očištec a lékaři varovali matky, že kojení jim zkazí figuru.

Teď to všechno podtrhneme a sečteme. Tady je výsledek: krize připravila Ameriku o tři miliony dětí. Spočítá se to jednoduše. V době krize se narodilo o tři miliony malých Američanů méně, než kdyby se rodili ve stejném množství jako koncem předchozího desetiletí.

Pokles byl tak dramatický, že v nejhrošších letech přišlo na svět tak málo dětí, až hrozilo, že Američanů bude jednou ubývat.

Navíc mnoho mužů nebylo ve stavu, kdy by mohlo ehm... děti dělat.

Sex v čase cholery

„Manžel je sklíčený a nešťastný. Život je hrozný,“ řekla jedna Kalifornka, která si dělala obavy o svého nezaměstnaného muže a přiznala, že často jedinou formou terapie, kterou mu může ulevit, je sex. „Pořád se musím starat o to, aby se z toho nezbláznil. A mnohokrát je tohle jediná výpomoc, která je po ruce.“

Vypadá to úplně přirozeně. Muži zůstávali doma a ženy také, tak měli na sebe a postel celé dny. Sex byl příležitost, jak se na chvíli rozptýlit a zapomenout na starosti za dveřmi ložnice.

Většinou to však bylo přesně naopak. Příčinou bylo to, že manželé byli bez práce.

Existenční starosti nezaměstnaných a stres zaměstnaných, kteří se celé roky báli, že o místo přijdou, fungovaly spolu s nejistou budoucností jako nejlepší antikoncepce.

Lidé měli jiné starosti než sex. A muži, kteří přišli o práci, nebo se o ni jenom báli, ztráceli část své mužnosti. Dnes to zní přehnaně, ale 30. léta byla ještě dobou tradičního modelu: muž zabezpečuje rodinu a žena se zato stará přes den o děti a večer v posteli o muže. Je to jeho nárok. Protože přestala platit první část tohoto manželského pravidla, mnohé ženy se rozhodly, že neplatí ani ta druhá.

„Když už nás neživí, nemusím s ním mít sex,“ řekla bez obalu jedna žena americké socioložce Eli Ginsburgové. Stejný závěr si udělal psychiatr Nathan Ackerman při rozhovorech v hornických

rodinách v Pensylvánii: „Ženy trestaly nezaměstnané muže za to, že nepřinesli domů špek, odpíráním sexu.“

Bylo to celkem časté rozhodnutí. Jiný výzkum dochází k závěru, že v mnoha rodinách nezaměstnaných mužů sex prakticky ustal.

Někdy to přišlo jen jakoby samo od sebe. „Vlastně nevím, proč jsem přestala mít radost ze sexu se svým mužem,“ prohlásila jiná žena. „Ale už nemám zájem a jsem ráda, že si mě moc nevšímá.“

Další to jen potvrzovala. „Kdysi jsem to měla ráda. To už ale není pravda. Koukám na něj dneska jinýma očima.“

Někdy byl na vině muž. Když pozbyl schopnost postarat se o rodinu, cítil se jako vykastrovaný.

Celkově to byl ostrý střih za požitkářskými a bezstarostnými 20. léty, kdy uvolněný vztah k sexu byl pro novou generaci dokladem její modernosti, byť se často projevoval jen slovně. Ale krize tento postoj změnila téměř přes noc. Sex už nebyl výrazem generační změny. Mladí lidé teď chtěli mít především pevné citové pouto. Svět byl divoké místo a oni toužili po bezpečném útočišti, které si nemohli dovolit. Moralisty z toho obcházela hrůza. Jak se ti mladí lidé vybijí, když neuléhají na manželské lože? Americká asociace ředitelů škol varovala, že důsledkem krize bude „nárůst masturbace, utajovaných poměrů, prostituce a homosexuality“. Přední duchovní všech tří hlavních amerických vyznání — protestantství, katolictví a židovství — se vzácně shodli aspoň pokud šlo o sex: krize tlačí mladé ženy přímo do osidel prostituce nebo přinejmenším k povoláním, jež se pohybují na samé její hraně.

Ještě horší riziko však představovali mladí muži. Ozývaly se vážně míněné hlasy, že vznikající armáda mladých neukotvených a neukojených mužů může přivodit vlnu znásilňování, nepokojů, a dokonce revoluci.

Ale čert zřejmě v těch letech spal. Nestalo se nic. Výrazně se nezvýšil ani počet žen donucených nouzí šlapat chodník. Objevovala se vysvětlení, že profesionální prostitutky si pohlídaly své rajony, aby jim amatérky nekazily obchody. Ale obecnější pravda zřejmě tkví v tom, že lidé sice mohou upadnout do bídy, ale nemusí se proto chovat jako zvířata.

Testosteron, vzpurnost ani chťi rozhodně mladé muže do ulic nevyháněly. Naopak. K tomu, aby podnikali nezávazné sexuální výboje, jim scházela sebedůvěra i peníze. „Bojím se, že jsem příliš hubený,“ zněla tehdy nečekaně často obava, která působí dnes téměř absurdně.

Pro mladíka, který neměl práci, představovaly dívky past. Při chození s některou z nich utrácel peníze, dokonce i když si dívky platily za sebe. Sex už působil skoro jako hrozba. „Možná to zní dětinsky,“ řekl jakýsi mladík při jednom z výzkumů, „ale držím se od dívek co nejdál, protože se bojím, že bych se mohl zamilovat a tím bych věci ještě zhoršil.“

Dobře to zapadalo do zpomalené a nejisté doby. Jenže pak se stalo několik věcí, které ukázaly 30. léta v úplně jiném světle.

V roce 1933 prezident Roosevelt otvíral v Chicagu Světovou výstavu, která byla věnována „století pokroku“. Bylo tam všechno. Amerika chtěla ukázat, že krize nezlomí lidského ducha a podnikavost. Na výstavu se přijelo podívat neuvěřitelných téměř čtyřicet milionů návštěvníků, kteří zaplavili Palác vědy a další pavilony demonstrující, jak věda a člověk přispívají k rozvoji lidstva. Mělo to být povzbuzení. Byl tam ovšem i mayský chrám nebo trpasličí vesničky pro děti.

Absolutně největší úspěch však sklídila Sally Randová. Blondýna, která tančila nahá a skrývala se jen pavími pery a velkým zářícím balonem. „Vedla jsem zoufalý život, dokud jsem nezačala sundávat kalhotky,“ komentovala to později.

„Sundané kalhotky“ měly úplně nejvyšší návštěvnost.

Najednou to vypadalo, že největším symbolem století pokroku je nahota. A tenhle typ vzrušení měl nepochybně sílu.

Amerika právě toužila po úniku z každodenní bezútěšnosti.

Zjistila, že krize může zamávat se sexem úplně stejně jako éra prosperity.

Změna se brzy začala potvrzovat. Lidé začínali brát sex jako jednu z mála stránek svých životů, které mají sami opravdu pod kontrolou a která jim zajistí chvilku štěstí.

Pak přišla studie, která otřásla Amerikou. Jen čtrnáct procent mladých mužů, kteří se ženili v době krize, vstupovalo do manželství jako panicové. V generaci jejich otců to byla celá polovina. Velmi podobné to bylo mezi dívkami. Více než dvě třetiny nevěst, které se narodily po roce 1910, ztratily věneček dřív, než si nasadily svatební závoj. Jejich maminky byly mnohem opatrnější. K oltáři šlo téměř devadesát procent z nich jako panny.

Brzy přišel další náraz. Nejen dospělí si užívají. Děti také.

Ráno 6. června 1938 vyšel časopis *Life* se skutečnou „bombou“; přinesl výsledky průzkumu, který byl pořízen na 1300 přípravkách a vysokých školách. Ukázal, že polovina studentů nižších ročníků se už milovala. U studentek to byla každá čtvrtá. Chlapci začínali se sexem běžně už na střední škole, dívky si daly říci spíše až na univerzitě. Nikdo neměl přehnaný pocit, že společně strávená noc k něčemu zavazuje: třem čtvrtinám mladíků bylo srdečně jedno, jestli jejich budoucí manželka bude panna.

Tohle tempo bylo neuvěřitelné, zvláště když týdeník *Time* rok předtím s dávkou jízlivosti připomínal, že to není tak dávno, co ženský list *Ladies Home Journal* otiskl poprvé v úvodníku slovo „sex“ — a po vášnivých protestech čtenářek se zapřísáhl, že už to nikdy nebude opakovat.

Ale to byla typická Amerika. Ve 30. letech se tam sice začalo psát o přednostech ženského orgasmu, ale současně filmové páry, které svedl scénář na jednu pohovku nebo lůžko, musely mít alespoň jednu nohu na podlaze. To proto, aby se nedalo říct, že jsou spolu v posteli.

A zatímco v Bostonu byl zakázán Boccacciův *Dekameron*, nejprodávanejší knihou o sexu se stala příručka doporučující simultánní orgasmus. Mezi teorií a praxí však zela ještě značná mezera: velký průzkum Americe odhalil, že jedna třetina žen nikdy nebo jen zřídka dosáhla orgasmu a že je v zájmu mužů jim pomoci, protože ženy bez orgasmu se vyhýbají milování. Lékaři proto doporučovali, aby sex trval déle než sedm minut, ale na druhé straně zase uznávali, že i „při trvání delším než patnáct minut nesníží množství těchto žen o více než pět nebo šest procent“.

Přitom zjistili, že průměrná doba styku se opravdu prodlužuje. Muži narození po roce 1905 se mu věnovali o dvaatřicet procent déle než jejich otcové z generace narozené před rokem 1880.

Bylo jasné, že Amerika se snaží v sexu něco najít.

To vedlo ke zrodu kultury sexu a kultury o sexu. To druhé dorazilo dřív.

Nejvýznamnějším bitevním polem byl film. Když po začátku krize začalo chodit do kin mnohem méně diváků, puritáni tvrdili, že návštěvníky odrazuje přemíra obscénností na plátně.

Filmoví producenti si však pomysleli přesný opak a dali se do práce. Podařilo se jim to natolik, že v roce 1934 vyrazilo do ulic Chicaga sedmdesát tisíc studentů s transparenty, na nichž bylo napsáno: „Vstupné na neslušné filmy je vstupné do pekla.“

Filmaři museli kapitulovat, protože katolíci hrozili bojkotem kin, což by Hollywood zruinovalo. Polibek na plátně se musel zkrátit ze čtyř vteřin na jeden a půl, bylo zakázáno mluvit o potratu, kojení, těhotenství a porodu. Dokonce i dojení bylo tabu a ve filmu se nesmělo mihnout ani kravské vemeno. Cenzoři chtěli vystříhat i scénu, při níž si Tarzan odnáší do doupěte svoji milovanou Jane — a to proto, že měla „šťastný výraz plný očekávání“. Přikázali odstranit záběr, kde novomanželka na svatební cestě leze příliš dychtivě na lehátko ve spacím voze, stejně jako okamžik, kdy King-Kong příliš lascivně strhává šaty ze své blondaté lásky.

Jenže pak do Hollywoodu dorazila Mae Westová, dobře tvarovaná newyorská herečka na prahu čtyřicítky, která své křivky uměla prodat. Nedala se, a noviny brzy zcela běžně oslavovaly její míry (92-65-92) jako zdravý návrat k bujnému ženství, aniž tušily, že její postavu tvaruje korzet.

Rozvíjel se však i jiný film. Ve skrytu se točilo porno. Tehdy se mu ovšem krotce říkalo mládežnické filmy. Děj většinou začínal tak, že poslíček, opravář či podomní obchodník zazvonil u dveří domku, kde bydlela opuštěná nebo neukožená žena.

Téma sexu se běžně objevovalo i na stáncích, kupodivu nejčastěji v komiksech, v nichž ženské hrdinky významně šetřily na oblečení. Zrodily se pánské časopisy, kde se objevovaly ženy ve spodním prádle. Ale největším trhákem byly zcela zvláštní osmistránkové komiksy, v nichž se mohly v nejtímnějších soukromí setkat skutečné i filmové postavy, takže Dick Tracy strhal šaty z Olivy, manželky Pepka námořníka, zatímco ten se odškodnil na některé z kreslených myší. Clark Gable takhle dostal Joan Crawfordovou, Fred Astaire Gingers Rogersovou a Mae West dostala samozřejmě všechny.

Tohle se dělo v době, kdy největší rozhlasové stanice jako NBC a CBS nechtěly dovolit, aby do jejich mikrofonů někdo řekl slovo syfilis.

Už to však bylo jen hájení ztracených pozic.

Soudobá karikatura v časopise *The New Yorker* ukazovala milenecký pár nesoucí automobilové sedadlo na policii, aby tam oznámili krádež auta. To, co si Amerika spojuje s 50. roky, začalo už o dvacet let dříve. Spisovatelka Margaret Culkinová si stěžovala, že „parkující a neosvětlená auta je vidět v postranních uličkách úplně všude“. Prodej aut sice za krize poklesl, ale spojení auta a sexu se dařilo výborně. Policie se dokonce naučila, že musí hlídat uličky, kde parkují milenci. Do kempů kolem Dallasu každý víkend zajížděly dva tisíce párů, a jen několik z nich uvedlo svá pravá jména. Mnohé dvojice tam strávily jen několik hodin. Dokonce ředitel FBI Edgar Hoover odsoudil to, čemu se začalo říkat „obchod s horkým polštářem“ a „místa vášně“, což byla nově vznikající kina, kde se filmy sledovaly z auta.

Obavy ze sexu, jaké přinesla úzkost na počátku krize, byly tatam. Doba se měnila. Na univerzitách byli nejpřitažlivější největší proutníci, i když velmi často jim šlo jen o budování image. Ve skutečnosti byly schůzky spíše nevinné, mladíkům pouze záleželo na tom, aby byli viděni s různými dívkami.

Změnily se i hodnoty, podle nichž si v univerzitních kampusech vybíraly dívky. Sociolog Willard Walter napsal: „Žádaný partner musí patřit do jednoho z uznávaných bratrstev, musí mít přísun peněz, které by mohl utrácet, měl by být dobře oblečen, vypadat elegantně, dobře tančit a mít automobil.“

Někdy v roce 1937 Willard dospěl k závěru, že zdvořilé dvoření je už minulostí. „Teď se hledá vzrušení a vztah, který lze rychle naplnit. Vzrušením rozumím fyzické dráždění a uvolnění napětí. K tomu se nehodí dvoření, ale tanec, petting, necking a vyjížděky automobilem.“

Takhle se ve 30. letech klubalo to, čemu se v polovině 60. let začalo říkat sexuální revoluce.

Řekni, kde ty ženy jsou

Podívejte se dobře na fotky z velké hospodářské krize. Hlavně na nekonečné řady nezaměstnaných, jak čekají v bekovkách a dlouhých kabátech na jídlo. Je na nich něco divného.

Není tam jediná žena.

Neobjevíte ji ani s lupou.

Vypadá to, jako kdyby ženy v dobách krize neexistovaly.

„Máme před sebou jednu z největších záhad našeho města,“ napsaly noviny v Minneapolis koncem roku 1931. „Totiž kam se podějí ženy, když jsou bez zaměstnání a hladové.“

Reportéři prošťourali celé město, ale moudřejší nebyli. Zjistili, že je nenajdou na ulici ve frontách na teplou polévku, ale ani v levných útulcích pro nezaměstnané, kde se za noc platí čtvrt dolar. „Nenajdete je ani ležet na podlaze v misijních noclehárnách.“

Někde však určitě být musely. V roce 1929 mělo zaměstnání jedenáct milionů Američanek. Většinou to byly svobodné ženy a dívky. Teď přišly o práci, protože když se propouštělo, šly vždycky jako první. Bylo to železné pravidlo. Muž byl přece živitel rodiny. Bylo přitom jedno, jestli jde na dlažbu vdova s dětmi, zatímco místo si udržel svobodný chlapík.

Kam se ztratily? A co se s nimi stalo?

Prostě zmizely z očí. Jako třeba Belle Jonesová, nedávno ještě písarka a sekretářka v New Yorku. Objevila se jednoho dne v nemocnici a požádala o přijetí, protože se nervově zhroutila. „Už žila jen vzpomínkami na dětství,“ napsal lékař do zprávy. „Tam hledala útěchu, protože každá připomínka její úspěšné kariéry v dospělosti ji bolela.“

Belle Jonesová měla za sebou tuctový příběh: mladá emancipovaná dívka s prací a bytem, na který se skládala s dalšími třemi ženami. Když firma zkrachovala, nějakou dobu se statečně bránila osudu, pak ji podporovali příbuzní a nakonec se octla na ulici. Zvláštní na ní bylo to, že nechtěla žádat o podporu, nechtěla bydlet někde v noclehárně a nechtěla stát ve frontách na chleba zdarma.

Takhle se v té době chovala většina žen. Jednou z nich byla i Elaine Meansová. Jednoho dne její muž vyrazil jako obvykle hledat práci a už se nevrátil. Utekl. Za tři měsíce byla na ulici, protože neměla na zaplacení činže. Neměla ani na to, aby se vrátila k rodičům. Z Detroitu je to do Colorada daleko. „Bydlela jsem u známých, ale věděla jsem, že jim nemůžu viset na krku věčně. Nabízela jsem, že budu dělat cokoliv, taky jsem dokonce pomáhala skládat uhlí. Někdy jsem tři dny nejedla, ale nikdy jsem nešla do fronty na polévku. Cukalo to se mnou, ale nešla jsem. Cítila jsem, že by to byl pád na dno. Pak už bych se nestarala sama o sebe, ale oni o mě.“

Ženy jako ona raději trpěly v ústraní a krizi chtěly proplouvat samy a na svou pěst. Byly v tom tvrdohlavější než muži. Nechtěly jít na podporu, byla by to pro ně veřejná hanba. „Mnoha ženám, které se octly na pokraji vyhladovění, brání jejich hrdost v tom, aby požádaly o pomoc,“ všiml si týdeník Armády spásy jménem *Válečný pokřik*.

Ženy se tak staly největší obětí, protože bylo těžké jim pomoci. „Propracovávají se hladováním k smrti v útulně zařízených pokojích,“ napsal populární magazín *American Mercury*. „Pak prodávají nábytek, oblečení a někdy i svá těla. Potom se taková žena zavře uvnitř, a dokud ji z něj nevystěhují, žije z jedné sušenky denně a je tichá jako myška, takže ji nenajdete v žádné statistice.“

Tyhle dívky byly sice jako myšky, ale existovaly. Ve Washingtonu tvořily ženy čtyřicet procent všech propuštěných. A znovu: když si najdete na internetu dobové obrázky z americké metropole s frontami a nouzovými koloniemi, uvidíte jen muže. Žádnou ženu. Totéž v Millwaukee nebo v New Yorku. Dívky, které ještě včera prodávaly v obchodech, stály u pásů v továrnách a bušily do klávesnic psacích strojů v kancelářích, tvořily velkou část armády nezaměstnaných. Tu neviditelnou část.

Městská nouzová noclehárna v New Yorku začala prskat ve švech. Zatímco v roce 1929 tam přespalo 5 814 žen, o dva roky později jich bylo čtyřikrát tolik a v roce 1932 dokonce desetkrát tolik, skoro sedmapadesát tisíc. Tahle čísla však nemají úplnou vypovídací hodnotu, protože tam chodily přespat jen zlomené a nevzdělané ženy na dně. Ty, které se propadly na ulici z kanceláří a obchodů, se noclehárně vyhýbaly jako čert kříži.

Skutečnost byla otřesná: první odhady říkaly, že v New Yorku je bez střechy nad hlavou deset tisíc žen. To bylo v roce 1931. Brzy však tyto statistiky letěly do koše, protože zaostávaly za tím, co se dělo na ulici. Deník *New York Herald Tribune* vyšel s titulkem „Ubytování na zimu potřebuje 30 tisíc žen“. A hned následující rok se toto číslo zvedlo na pětasedmdesát tisíc.

Byly v něm totiž už zahrnuty i ženy jako Belle Jonesová. Tedy ty, které neměly byt a peníze, ale nějak se protloukaly díky shovívavým přátelům.

Byly to dívky, jež, jak tehdy napsal *The New York Times*, „patřily k davu, který byl unášen od jedné kanceláře pro hledání práce ke druhé, které odpočívaly v čekárnách železničních nádraží Grand Central a Pennsylvania Station, které proklímaly noci při jízdě v podzemní dráze a jedly v laciných vývařovných pro chudé na Šesté a Deváté avenue.“

Bylo jich tolik, a přesto byly neviditelné. Jak to?

V první řadě nechtěly, aby někdo viděl jejich bídu — a nechtěly být vidět vůbec. „Přiznání, že jsou v koncích, je pro ně největší ostudou ze všech,“ napsala tehdy spisovatelka Emily Hahnová. „Taková žena žije co nejdéle ze svých úspor, stále se snaží najít nějakou práci a aby vypadala dobře, radši hladoví, protože pak jí zbudou peníze na oblečení. Později se začne obracet na své přátele,

protože půjčovat si od nich není úplná hanba. Tak to jde až do chvíle, kdy se pro ně stane přítěží. Odpadají jeden po druhém. Nakonec to ta žena vzdá, pomalu a váhavě. Ale vzdá to.“

Někdy sešup připomíná pád ze skály. Anebo pokus o sebevraždu. „Měla jsem ještě šedesát dolarů, ale utratila jsem je,“ přiznala se jedna žena. „Vůbec jsem se nesnažila je šetřit. Myslela jsem přitom jen na to, že Bůh by mohl být tak laskavý a nechal mě umřít.“

Ženy jako ona nebyly vidět i proto, že společnost je nechtěla vidět. Nebyla na to připravená.

Muži bez práce a na podpoře, to byl obrázek, na jaký si už tehdejší svět zvykl z předchozích krizí. Byl to pravidelný obrázek. Ale velké množství žen bez domova, to byla novinka. Nový fenomén, jemuž nikdo příliš nerozuměl, a americká města nevěděla, co s ním. Muži vždy stáli v dobách krize v dlouhých řadách, zato ženy, které hledaly střechu nad hlavou, byly jen klasické bezdomovkyně. Tehdy se jim říkalo „nomádi“. Jenže teď se objevil nový druh žen. Doposud pracovaly a snažily se žít na úrovni. Byly to vlastně havarijní případy: jakmile ztratily práci, přišly i o bydlení.

A právě tyhle ženy nebyly k spatření, společnost je skrývala sama před sebou.

Dobře to bylo vidět v newyorské nouzové noclehárně. V šestipatrové stavbě vyhradili ženám a dětem první patro. Ženy do budovy ovšem nechodily ani hlavním vchodem. Byl jim vyhrazen nenápadný vstup z postranní uličky.

Přímo tam také dostávaly jídlo, zatímco muži měli výdejnu hned u vchodu. V jejich případě nevadilo, když se dlouhý had hladových vinul po ulici a čekal, až se dopracuje ke kotli s polévkou nebo kávou. Tenhle pohled Amerika snesla, ale čekající ženy sama před sebou skrývala. Velmi podobně to měla zařízeno i Armáda spády.

To mělo nezamýšlený dopad. Protože lidé neviděli ženy ve frontách ani na fotografiích, mysleli si, že jich se krize nedotýká a že ekonomická katastrofa dolehla jen na muže. Ženy tudíž nebyly potřebné.

A tak Amerika ženy neviděla, protože neočekávala, že by je mohla spatřit, a ani se nenaučila po nich pátrat. Svým způsobem je ani nechtěla vidět, protože by jejich ponížení země vnímala jako vlastní ostudu. K mužům nezaměstnanost přirozeně patřila, u žen to však byla jakási zásadní chyba, protože to znamenalo, že je společnost nedokáže ochránit jako gentleman dámu.

Občas však noviny tehle nepřijemný obraz odkryly.

„Byla jsem na ulici a začala jsem od nuly. Žádné peníze, žádní přátelé a žádný majetek. Patřilo mi jen to, co jsem měla na sobě. Lehké šaty, děravý kabát a brýle. V kapse jsme měla pouhých deset centů a před sebou město, které mi ukazovalo záda,“ napsala May Harrisonová o chvíli, kdy v prosinci 1931 rozmnožila řady bezdomovců v Los Angeles.

„Byla jsem žena, byla jsem bez práce a byla jsem bez domova. Posadila jsem se na Pershingově náměstí v centru města a opsala si adresy zprostředkovatelen práce. Pak jsem je začala obcházet ve svých špatných botách. Měla jsem strach, že se mi rozpadnou a budu vyřízená.“

„Pak jsem zjistila, že podobně jako já tady chodí tisíce žen. Stejný byl i výsledek. Nikde práci neměli. Na konci dne jsem měla jen bolavé nohy a pocit beznaděje.“

Na rozdíl od ostatních žen to May Harrisonové příliš vadit nemuselo. Ve skutečnosti se jmenovala Adela Rogers St. Johnsová, byla dcerou známého právníka, přítelkyní bohatých a slavných, hollywoodskou scenáristkou a jednou z nejlépe placených reportérek v impériu novinového magnáta Williama Randolpha Hearsta. Oblečení i brýle si půjčila ve filmovém studiu a nezaměstnanou měla hrát jen týden.

Deset centů byl její, ale brzy byla polovina pryč. „Dala jsem si kafe a housku, a byla jsem o polovinu chudší. Nějaký cizí chlap mi koupil večeři. Bála jsem se nejhoršího, ale ukázalo se, že chtěl jen společnost, aby nejedl sám.“

Pak šla hledat nocleh. Ale v misií Kristovy víry nebylo volno. Smůla. Byla to jediná misie, kam pouštěli ženy, neboť jiná misie v centru města poskytovala přenocování jen pro muže. Tak chodila do dvou hodin ulicemi, zašla až tam, kde už ani nebyly pouliční lampy. Zbytek noci prospala na zadním sedadle auta, které parkovalo odemčené za jakousi autodílnou.

„Ráno jsem si sedla za pult v kafeterii a objednala si toast a kafe. Měla jsem pořád pět centů, ale účet dělal patnáct. Řekla jsem majiteli u pokladny, že nemám peníze. Znechuceně si odfrkl a nabodl nezaplacený účet na hřebík k dalším.“

Jenže pak muž řekl: „Je to dvoustý desátý nezaplacený účet, který tady mám. Klidně byste mi mohla dlužit deset dolarů. Stejně zbankrotuju, tak je to jedno. Víte co, řekněte servírce, ať vám dá vejce a ještě jedno kafe.“

May Harrisonová, vlastně Adela Rogers St. Johnová, se nakonec pohybovala po Los Angeles od 14. prosince do Vánoc. Stála ve frontách na jídlo (byla tam opravdu jediná žena), zkoušela pumpnout kolemjdoucí o peníze a jídlo, dostávala rady od levných tanečnic a prostitutek — „mých spolusester v zatracení“.

Dny trávila v přeplněných, vydýchaných halách pracovních úřadů a čekárnách dobročinných spolků. Celá odpoledne zabíjela v čítárně losangelské veřejné knihovny. Když měla štěstí, přespala na podlaze bytů svých nových známých, několik nocí na ni zbylo místo v misií Kristovy víry a potom i v ženské noclehárně Armády spásy.

Našla tam nejen střechu nad hlavou, ale — podobně jako v kafeterii — lidi se vřelým srdcem. „Nevím, proč mě zahrnuli citem, ale oni to udělali. Byli trochu jako bůh. Lidé, kteří tam pracovali, si se mnou dali snídani a pak mi přáli hodně štěstí, když jsem odcházela.“

St. Johnová nakrátko získala práci jako pomocnice v domácnosti. Ale pak se už jen snažila „zůstat aspoň trochu čistá.“

„Říká se, že čistota je božská, ale v nás bylo hodně bezbožného, Protože jsme byly cítit potem, nehty jsme nikdy neměly úplně čisté a krky taky ne. Neměly jsme sice na rukou vpichy od jehel jako narkomani, ale naše boláky a špína v pórech vypadaly podobně.“

„Často jsem chodila pěšky do West Hollywoodu a zpátky na svých zmučených nohách. Mám pocit, že se už nikdy, opravdu nikdy nezbavím té bolesti, toho pálení na chodidlech. Směšné, že tohle byla moje hlavní starost, co? Panebože, pomoz mi, ať můžu na těch svých krvácejících nohách ještě chodit. Moje odvaha už krvácí taky. Hlavně když jdu a slyším, jak si to pneumatiky hned vedle šustí a tramvaj vesele klínká. Na to já ovšem nemám peníze. Pomoz mi. Budu v pohodě, pokud vydrží moje nohy.“

Bůh ji zřejmě vyslyšel a boty vydržely. Když se St. Johnová vrátila domů, zasedla k psacímu stroji a napsala šestnáct reportáží.

Ženský úhel pohledu byl však spíše výjimkou. Když se dnes probíráte desítkami knih, které o velké hospodářské krizi vyšly v Americe, máte pocit, že postiženými jsou až na výjimky muži. Jen málokdy proniknou mužskou hradbou zoufalé hlasy žen, které třeba znějí z několika dopisů, jež došly Eleanor Rooseveltové do Bílého domu.

„Jsem nezaměstnaná dva roky Nemám bydlení a nemám přátele. Prosím, poradte mi, co mám dělat,“ žádá žena z Clevelandu.

Matka tří dětí z Chicaga píše: „Jsem vdova a jsou nás tady tisíce takových. Osamělých nebo svobodných. Chodíme ulicemi a hledáme, kde koupit nejlevnější jídlo. A při tom přemýšlíme, jak zaplatíme nájem. Copak musíme vyhladovět k smrti?“

A další vdova, tentokrát z Georgie, se ptá: „Co mohou dělat ženy, které nemají muže, pro které by pracovaly? I ženy musí žít.“

Antikoncepční blitzkrieg

Nemohly to přehlédnout. Byl to celostránkový inzerát. A tak čtenářky ženského časopisu *McCall's* mohly v červencovém vydání roku 1933 číst:

Nejčastější milostný trojúhelník: MANŽEL... MANŽELKA... a její STRACH

Méně manželských párů by se octlo na pokraji rozvratu, kdyby více žen znalo a provozovalo manželskou hygienu. Bez ní se musí žena bát, že přijde krizová situace. Ochromující strach se opakovaně vrací, takže i ta nejlepší manželka se mění v nervózní a odpudivou karikaturu sebe sama...

Dneska už je ten inzerát nesrozumitelný. Tehdy však čtenářky jeho kódované řeči rozuměly velmi dobře.

Zvláště, když už věděly, že naděje na odvrácení tohoto strašlivého nebezpečí je naštěstí po ruce. Je k dostání v obchodě hned za rohem.

Jak inzerát radostně oznamoval, ženy, které věnují svou důvěru a pár dolarů do Lysolu, zjistí, že jeho používání bude perfektním lékem na jejich manželské starosti. Manželská hygiena posílí jejich „ženský pocit důstojnosti“ a osvobodí je od pravidelného strachu z těhotenství. „Lysol při pravidelném používání zajistí zdraví a harmonii manželského života,“ ujišťoval inzerát.

Byl to týž Lysol, který býval cítit v nemocničních chodbách a s nímž hospodyňky čistily záchody.

Byla to však také antikoncepce — která se však dovedně maskovala kamufláží neškodné „manželské“ nebo „ženské hygieny“. Všechny ženy tehdy věděly, oč jde. A hojně toho využívaly. Inzerátů, jako byl ten v časopise *McCall's*, mohly číst Američanky stovky a stovky.

V roce 1938 připomněl časopis *Fortune* existenci zcela nového podnikatelského odvětví, které svou dravostí a zisky překonalo většinu ostatních. Byla to výroba a prodej antikoncepce. Pardon, samozřejmě ženské hygieny.

Ročně za ni Amerika vydala 250 milionů dolarů. To bylo víc, než kolik utratila u holičů a kadeřnic. Bylo to dokonce víc, než kolik nechala u klenotníků a ve zlatnictvích.

Byla krize a ženy se bály příchodu dalšího dítěte. Bylo by o starost víc. Tím se staly budoucí kořisti.

Na čtyři sta firem vyrábějících antikoncepci, ale také majitelé obchodních domů i podomní obchodníci, zasilatelské domy i obyčejní podvodníci těžili ze snah manželských párů mít pod kontrolou následky vlastního milování. Nabídli jim k tomu „vědecky vyzkoušené“ prostředky, a tak vytvořili obrovský trh.

Měl jednu zásadní vadu: byl nezákonný.

Ale to nikoho nevzrušovalo, protože není nic jednoduššího než zákon obejít přímo před očima jeho strážců.

Stačilo hovořit jemnějšími, diplomatictějšími slovy. „Ale pánové, nikdo přece nenabízí takovou bezbožnou věc, jakou je antikoncepce!“, zvedali ruce v obranném gestu pohoršení výrobci. My přece ženám jen prodáváme hygienické prostředky pro zvýšení čistoty jejich nejintimnějších partií, tedy přípravky pro výplachy vagín, jež ničí zánětlivé bakterie a odstraňují nepříjemné pachy. Jde nám jen o vylepšenou hygienu, která pomáhá učinit americká manželství ještě spokojenější.

Nikde v inzerátech ani na výrobcích nepadlo slovo antikoncepce. Místo toho se tam objevovala slova jako „ochrana“, „bezpečnost“ a „spolehlivost“. Ženy si to však uměly přeložit velmi dobře.

Pro výrobce měla tahle hra ještě jednu obrovskou výhodu. Nenesli žádnou zodpovědnost v případě, když „ženská hygiena“ selhala.

A to se zřejmě dělo docela běžně. Do jedné nemocnice v New Yorku, jak tehdy zaznamenal časopis *Fortune* v článku s ironickým titulkem „Nehoda zrození“, přišla devatenáctiletá novomanželka ve velkých bolestech. Používala jako antikoncepci Lysol. A protože se opravdu bála otěhotnění, je-li mladý pár neměl peníze, jistila se tak, že si dávala silnější dávky a častěji.

Při vyšetření se ukázalo, že jí nadměrné dávky Lysolu poleptaly vagínu. A jaksi mimochodem lékař také zjistil, že je i těhotná. Takových případů nebylo asi málo, ale byly zcela přebity masivní reklamou, která vnucovala ženám „manželskou hygienu“ úplně stejně jako rtěnky nebo vysavače.

Nakupování bylo obecně oslavováno jako jedna z ženských svobod, v případě „ženské hygieny“ se k tomu přidávala odpovědnost ženy za udržování domácího krbu, v překladu za poskytování nočního potěšení manželovi bez rizika, že bude muset žít další krk. Protože úkolem ženy bylo rodit, či nerodit, tohle byla její starost.

Když krize začínala, drtivá většina rodin spoléhala na přerušovanou soulož nebo prezervativy. O deset let později však už třetina párů svěřovala budoucnost rodiny do rukou „ženské hygieny“.

Od počátku krize bylo zřejmé, že poptávka se prudce zvyšuje. Mít dítě bylo pro mnoho párů příliš velkou zátěží. A tak si jeden chicagský gynekolog se znepokojením všiml, že s nastupující nezaměstnaností nachází uvnitř pacientek neuvěřitelné věci včetně žvýkaček a zátek z vosku, jimiž se ženy bránily proti početí.

Inzerční kampaň vstoupila, řečeno ve shodě s tématem, na půdu, která si přímo říkala o oplodnění. Zvláště, když výrobci zvýraznili skutečnost, že „ženská hygiena“ je moderní a zcela běžná záležitost. Častá otázka zněla: Může si dnes rozumná žena dovolit nekupovat nejnovější antikoncepci?

Ženy byly pod obrovským tlakem. Inzeráty hovořily o „kalendářovém strachu“, tedy pravidelné obavě, zda přijdou měsíčky, nebo „obavě, která ničí lásku a dělá ženu předčasně starší“. Varovaly, že „mladé ženy jsou často v skrytu duše vyděšené“, anebo se rovnou ptaly: „Může se vdaná žena vůbec cítit bezpečná?“

Inzeráty masírovaly ženy tvrzením, že pokud nenasadí antikoncepci, jsou na nejlepší cestě nejen k nechtěnému těhotenství, ale v jeho důsledku i k nemocem, zoufalství a manželským neshodám. Ženy se mohly dočíst, že pokud ignorují moderní metody „ženské hygieny“, pohrávají si s celoživotním trápením. „Ještě než končí líbánky,“ zvedal varovný prst jeden inzerát, „mívají novomanželky neblahé tušení. Představují si, jak brzy přijdou o mládí a šarm, které obětují na oltář svých manželských povinností.“ Jejich život v obavách nebude stát za nic, mohly vyděšené ženy číst dál, protože vyvolá nevyhléditelné choroby.

Podle jiného inzerátu na jakýsi výplach byl strach „nebezpečný jed“. „Vysušuje cenné tělesné šťávy, zvyšuje kyselost žaludku a občas narušuje všeobecné funkce těla. Kvůli strachu vám šedivější vlasy a vrásky se vrývají do tváří, takže získáváte příznaky stáří.“

A jako kdyby těch hrůz nebylo před ženami málo, inzeráty naléhavě varovaly, že nezájem o „ženskou hygienu“ může zničit celé manželství. Bylo to jasné: úspěšnost manželství stojí a padá se správnou antikoncepcí.

„Před svatbou to bylo krásné stvoření,“ začíná jeden inzerát. „Nádherné, zdravé a šťastné. Ale poté, co se provdala, zdá se být věčně vystrašená, nervózní a podrážděná. Pořád se bojí něčeho, co vypadá neodvratně. I její manžel zřejmě sdílí tu tajnou bolest. Už nejsou šťastní. Chudinka, netuší ještě, že tohle všechno jednou skončí u rozvodového soudu.“

Za všechno samozřejmě může panička, protože nepoužívá Lysol nebo něco podobného. Pokud si ho nepořídí, končí inzerát, může rozvod vyčítat jen sama sobě.

„Mnoho manželství ztroskotávalo na tom, že ženu změnil její strach,“ uvádí další inzerát, který pro větší názornost odděluje muže a ženu na snímku jakousi kreslenou pavoučí sítí. Na první fotce je muž očividně spokojený, ale žena je ustaraná. Na druhé už jsou naštvaní oba. A pootočili se k sobě zády. Komentář je výmluvný: „Strach změnil i tu nejandělštější povahu. Je nervózní, podezřívavá, hádává. Může s takovou manželkou vyjít i ten nejlaskavější muž? Na to už si odpovězte sama.“

Když inzerenti takhle vystrašili ženy, nabídl jim idylický svět manželského štěstí, které následuje, jakmile nasadí antikoncepci. Byl to svět, kde „manželská hygiena“ byla zbožím, bez něhož se žena, která to myslí dobře, jednoduše neobešla.

Stačilo tak málo: provádět výplachy a vzduchem se hned rozezněla píseň lásky.

Naštěstí byla pomoc na dosah a cesta k neomezenému štěstí kratičká; stačilo zajít k nejbližšímu obchodnímu domu.

Byly toho plné ženské časopisy. A přitom nebyl nikdo, kdo by čtenářkám poradil, protože v roce 1932 bylo v celé Americe jen 145 veřejných klinik, kde působili ženští specialisté. V sedmadvaceti státech, tedy v nadpoloviční většině, nebyl ani jeden. Největší organizace pro kontrolu početí dostávala ročně na deset tisíc dopisů s dotazy, ale odpověděla jen na pár desítek. Časopisy zvučných jmen, které inzeráty tiskly, se odmítaly podívat celé věci na zoubek. Možná se bály o inzerční příjmy, možná jim „ženská hygiena“ připadala stejně v pořádku jako milionům Američanek.

Podobnou bubnovou palbou inzerátů se prodávala i auta nebo vařečky. Na „ženské hygieně“ však bylo zvláštní to, že inzeráty vymýšlely výhradně ženy. Uměly se na věc dívat z ženského pohledu.

Při tomto blitzkriegu proti ženám byly využity i některé podpásové triky. Výrobce Lysolu, firma Lehn a Fink, přišla se sérií inzerátů, které měly společný titul: „Upřímná slova známého ženského lékaře“. V jednom z nich promlouvá „všeobecně uznávaná gynekoložka z Paříže“ Madeleine Lionová: „Vždycky mě překvapí, když ženy i v těchto moderních dobách přiznají, jak jsou bezstarostné i v tak důležitých otázkách, jako je ženská hygiena. Nenechají si poradit od nikoho. Od sousedek ani od partnerek v bridži. Moderní žena by měla přijmout fakta potvrzená vědeckým výzkumem a lékařskou zkušeností. Žena, která se tím řídí, používá Lysol svědomitě jako rituál při osobní očištění.“

Svatá slova o vědeckém výzkumu a lékařské praxi. Už tehdy se totiž ukazovalo, že Lysol má jako antikoncepce nízkou, snad jen sedmdesátiprocentní účinnost. Problém byl v tom, že spermie včas „utekly“ do míst, kam už na ně výplach nedosáhl. Nehledě na to, že tyto přípravky byly zdraví nebezpečné, jak poznala i ona devatenáctiletá nastávající maminka v New Yorku.

Ale kdo by se tím vzrušoval, když i z inzerátů promlouvají věhlasní experti až z Evropy jako doktorka Augusta Popperová, „gynekoložka z Vídně“ („Věřte jen radám vědců“) nebo jakási italská gynekoložka („Dávám přednost Lysolu a v tom jsem zajedno s každým kolegou, kterého znám“).

Takže ženy byly zpracovány. Teď zbývalo jen prodat jim zboží, bez něhož najednou nemohly žít. Je třeba, aby zákaznice měly k antikoncepci rychlý a pohodlný přístup. To se dalo zajistit snadno, protože tady byly obchody a obchodní domy. Opakovala se známá hra, kterou už výrobci sehráli se zákonem: to, co nabízíme, přece není žádná antikoncepce, je to jen obyčejná ženská hygiena. Tak to přece můžete prodávat vedle mýdla a zubní pasty, ne?

Takhle snadno se antikoncepce dostala do obchodních domů. Kdyby se prodávala pod pravým jménem, ulicemi by pochodovaly protestní průvody a obchodům by hrozilo podpálení, protože Amerika byla stále velmi prudérní. Ale tahle průhledná geniální lest znovu prošla.

Obchodní domy zřizovaly diskrétně oddělené koutky „osobní hygieny“, kde se kromě antikoncepce prodávaly vložky a tampony a kde ženy mohly nakupovat důstojně a v klidu. Obsluhovaly je jen prodavačky, tedy žádní muži, a nikdo je přítom nemohl vidět.

Obchody to daly zákaznicím patřičně najevo. Oddělení osobní hygieny bylo vychvalováno jako nejhezčí a nejpříjemnější část prodejny, ostrůvek ženství, kde „naše prodavačky byly instruovány respektovat soukromý charakter oddělení a navíc budou citlivé a taktní, budou to ženy s pochopením, s nimiž můžete pohovořit o nejosobnějších a nejintimnějších problémech“.

Výrobci si energicky získávali místo i v těch obchodních domech, kde oddělení osobní hygieny ještě nezřídili. Nebylo to obtížné, protože antikoncepce zajišťovala více zákaznic a větší tržby. Jedna z firem, společnost Zonite, nabádala prodejce, aby nepropásli antikoncepční bonanzu argumenty, které jsou zajímavé i dnes: „Víte, že ženská hygiena vynáší šestkrát víc než prodej všech prostředků péče o zuby dohromady? Budete překvapeni, jak rychle porostou vaše tržby, protože tím k vám přijde víc žen. Mnozí obchodníci díky tomu téměř přes noc zvýšili obrát třikrát.“

Ale přesto bylo jasné, že část trhu pořád leží ladem. Mnoho žen se stydělo chodit i do koutků osobní hygieny, přestože ty „vylučovaly všechny nekontrolovatelné faktory, které by mohly způsobit rozpaky“. Pro ně byly pořád málo diskrétní. Co kdyby někdo viděl jen to, jak tam vcházejí? A některé ženy jednoduše žily příliš daleko.

I to se dalo vyřešit. Stačilo docházet k zákaznicím až domů. Nebo zřídit zásilkovou službu. A přesně to se stalo. V prudérní Americe, kde ve filmech manželské páry nesměly spolu ani uléhat do postele, se posílala antikoncepce poštou.

Obchodní domy včetně největších řetězců ji nabízely zcela běžně ve svých katalogích. Každý z nich nabízel celou škálu „ženské hygieny“. Aby někdo nebyl pohoršen, v úvodu bylo napsáno, že tyto stránky prošly úřední cenzurou.

Prodejci zjistili, že snaha se vyplácí. Zásilkové domy dostávaly od výrobců množstevní slevy, takže i oni měli zájem na co největším odběru.

Mnozí výrobci se rozhodli, že svoji antikoncepci si budou prodávat sami. Nabízeli ženám, aby posílaly své objednávky přímo. Absolutní diskrétnost byla zaručena: inzeráty rovnou ujistňovaly, že zásilka přijde v neoznačeném balení. Bylo to tak nenápadné, až to bylo nápadné. „Když jsme si o prázdninách na střední škole přivydělávali rozvážením pošty, hned jsme věděli, co neseme, protože všechny ostatní balíky měly nějakou firemní značku anebo bylo poznat, že jsou od příbuzných,“ vzpomínal po letech Matt McClellan z Ohia. „A naše mladická fantazie se při předávání rozpálila na plné obrátky.“

Desítky firem najaly své vlastní podomní prodejce, aby pročešávaly celé městské čtvrtě. Vždycky to byly ženy, protože, jak jedna firma upozorňovala v letáku, „jsou intimní problémy, o nichž se stydíte hovořit i s lékařem“.

Společnost s názvem Dilex, institut moderní medicíny, vytvořila pět skupin žen, které obcházely v newyorských ulicích dům od domu, dveře po dveřích. Prodejkyňe chodily oblečené jako zdravotní sestry. Reportérka časopisu *Fortune* se dostala do jedné z těchto „úderných skupin“ a zjistila, že tyhle ženy ve skutečnosti sestrami vůbec nejsou a o zdravotnictví vědí snad jen to, že když je někdo nemocný, má ležet v posteli.

Pro tohle zaměstnání „institut moderní medicíny“ vyžadoval jedinou kvalifikaci: předchozí zkušenost s podomním obchodem. „Když řekneš, že jsi sestra, dostaneš se hned do bytu,“ vysvětlovala jedna instruktorka při školení.

„Sestry“ se nejdříve v rychlokurzu naučily, co mají říkat, a pak vyrazily do ulic. Když jim otevřela žena, spustily následující řeč, kterou uměly zpaměti: „Jsem sestra zastupující společnost Dilex a chci s vámi krátce pohovořit o ženské hygieně. Bude to trvat jen tři minuty. Díky. Takže jdu dovnitř. Určitě jste slyšela o mnoha různých metodách ženské hygieny, ale já jsem přišla, abych vás informovala o metodě firmy Dilex, která je mnohem jednodušší a absolutně jistá a zdraví neškodná. Proto se každá žena snaží dozvědět o ní co nejvíc a chce si ji rychle opatřit. Kdysi to bylo příliš delikátní téma, aby se o něm vůbec dalo mluvit, ale v dnešním moderním světě už na tuto zásadní problematiku hledíme jako na jednu z nejdůležitějších vůbec. A proto jsem přišla, abych vás tou nejpraktičtější a nejpohodlnější cestou seznámila s naším velkým tajemstvím. Naše metoda splňuje veškeré nároky, pokud jde o ochranu i hygienu. Je pozitivní a bezpečná a můžete ji používat s největší důvěrou. Každá součást byla co nejdůkladněji promyšlena, aby vyhovovala zvyšujícím se nárokům na ženskou hygienu. Absolutní účinek je zajištěn.“

Po tomhle proslovu se „sestra“ snažila prodat nejnovější antikoncepční balení. Stálo sedm dolarů a žena v něm našla antikoncepční želé, vybavení pro výplachy, kapsle s tekutinou pro výplachy a pesar. Ženy, které neměly peníze, mohly platit ve splátkách.

Tato taktika se vyplatila. V roce 1940 se prodalo třikrát víc „ženské hygieny“ než v roce 1935.

V roce 1960 se gynekologové shodli, že Lysol vlastně vůbec není antikoncepce.

Bída prospívá vašemu zdraví

Čím jste chudší, tím jste zdravější, oznámil překvapené Americe prezident Herbert Hoover v létě 1931.

Američané vlastně nikdy nebyli tak zdraví jako v době za krize.

„Dostal jsem zprávu od ministra zdravotnictví, která ukazuje, že všeobecná úmrtnost a dětská úmrtnost v zemi klesají. Stejně je to i s celkovou nemocností v zemi. Také klesá. Číslo za letošní zimu jsou nižší než během zim v letech 1928 a 1929, kdy byla plná zaměstnanost. Veřejnost očividně nikdy nebyla tak zdravá jako za posledních šest měsíců.“

Nebylo to vlastně žádné překvapení. Ministr zdravotnictví Hugh Smith Gunning už něco naznačil v zimě. Tehdy se ukázalo, že lidé stůňou méně než obvykle, což bylo opravdu nečekané, je-

likož statisíce už žily bez peněz i patřičné hygieny a přežívaly jen díky podporám a charitě. Na vzestupu byly jen tři nemoci: křivice, dětská obrna a neštovice.

„Jak zjistili Němci po roce 1918, bída si vynucuje šetrnost. A šetrnost nám brání v přejídání, podporuje zdravé chování organismu a odolnost vůči chorobám,“ pohotově vysvětlil Hooverovu zprávu týdeník *Time*.

Pak přišly nesouhlasné dopisy, protože Američané v ulicích i nemocnicích měli trochu jiné zkušenosti. „Je to nešťastné prohlášení,“ začal diplomaticky odbor zdravotnictví radnice města New Yorku. „Naše nemocnice a kliniky jsou přeplněny. Mají o čtvrtinu víc pacientů než za normálních dob plné zaměstnanosti. Lékaři přitom navíc slýchávají o lidech, kteří si nemohou dovolit být nemocní, kteří odkládají léčení a operace.“

Ale téměř to vypadalo, že Hoover měl pravdu. Další rok se ukázalo, že v pětadesáti velkých městech znovu poklesla úmrtnost.

A když se tentýž rok v Chicagu konalo finále soutěže o nejzdravějšího chlapce a dívku Ameriky, vítězové získali nejvyšší počet bodů v historii soutěže. Nikdo před nimi nebyl zdravější. Patnáctiletá Marian Sydegaardová z Iowy dostala 99,7 bodů ze sta možných, ty tři desetinky, které jí utekly, byly za jeden zub, jehož vybočení téměř nebylo vidět, a za lehce zanícené víčko. Dvacetiletý William Ross Bodenhamer z Missouri dosáhl o něco horšího výsledku, ale i on byl se svými 98,7 body rekordmanem. I jemu něco strhli zajeden nepravidelně rostlý zub a něco za nohy, na nichž prý, když jste se hodně dlouho a pozorně dívali, bylo vidět, že rád jezdí na koni.

Až na pár vad na kráse to vypadalo, že Amerika je stále zdravější a zdravější.

Ale nějak to celé nehrálo dohromady.

Přicházely jiné statistiky a ty zněly logičtěji. Zdravotní střediska ve Filadelfii hlásila šedesátiprocentní nárůst podvýživy, především mezi dětmi od šesti do dvanácti let. Tatáž čísla zaznamenali i v New Yorku. Podvýživa se šířila rychlostí morové epidemie. Protože nebyly peníze na základní jídlo, staly se mléko, sýry, vejčička či ovoce nedosažitelným luxusem, takže lékaři po celé zemi do rubriky „diagnóza“ stále častěji vypisovali slova jako křivice nebo kurděje.

„Je zřejmé, že nedostatečné stravování, špatné bydlení a nestabilita pracovního trhu vytvářejí přímé zdravotní problémy,“ prohlásil v roce 1938 nový ministr zdravotnictví Thomas Parran. Opíral se přitom o velký výzkum zdravotního stavu Američanů.

Lékařská péče se zhoršovala a někde mizela úplně. Čtvrtina venkovanů to měla k lékaři příliš daleko na to, aby se vůbec dalo hovořit o lékařské péči.

A pak byly oblasti jako okres Gaston ve státě Severní Karolína, který se známé novinářce Martě Gellhornové jevil jako „koncentrát veškerého zla“. Zpráva, kterou odtud poslala vládě, zní jako hlášení z Ugandy a ne z místa vzdáleného jen pět set kilometrů od Washingtonu.

„Lékařská síť tady vůbec neexistuje a jak jsem naznačila už v předchozí zprávě, zdravotní podmínky jsou hrozné,“ psala Gellhornová Harry Hopkinsovi, blízkému spolupracovníkovi prezidenta Roosevelta. „Je tady spousta chudokrevnosti, střevních potíží a zánětů, pelagry a křivice. Syfilis je tady neléčená a nedignostikovaná choroba, rozšiřovaná dál a dál nevzdělanými lidmi, kteří nemají ponětí, co je to vlastně za nemoc. Jeden lékař ve městě Gastonia, který se stará o nejpotřebnější pacienty, řekl, že syfilis tady dosáhla rozměrů epidemie. Všichni jeho kolegové hovoří o podvýživě a bojí se jejích dlouhodobých následků. Je třeba věnovat se i kontrole porodnosti. V jedné vesnici postavené pro potřeby textilní továrny je polovina obyvatel nakažená nebo nějak nemocná, a tak plodí retardované děti, což ovšem dělá s alarmující chutí. Nic z toho není překvapující. Okres Gaston má jediné zdravotní středisko s jedním lékařem a to je vše, pokud jde o veřejnou lékařskou péči. Mimořádně, on sám taky nestojí za nic. Soukromí lékaři dělají, co mohou, ale moc toho nestrhnou. A všichni jsou znepokojeni při pomyslení, jaká bude budoucnost těchto lidí.“

Ale takové překvapení to zase nebylo. Jeden průzkum za druhým odhaloval, co všichni věděli: chudí lidé nejsou tak zdraví jako bohatí. A čím jsou chudší, tím jsou nemocnější. Nechávací si to však pro sebe, protože nemají peníze, aby zašli do ordinace.

Jenže teď odkládali doktora a zubaře i příslušníci středních vrstev. „Nemoc je pro nás strašákem,“ napsal spisovatel John Dos Passos. „Na to, aby sis mohl dovolit být nemocný, musíš mít peníze. Jít k zubaři, to bylo úplně vyloučeno. Skončilo to tím, že se mi úplně začaly sypat zuby. Kdo by mi je spravil, když jsem neměl peníze...“

Protože lidí bez peněz přibývalo, stále větší část Ameriky si nemohla dovolit lékaře. Ti tudíž hlásili méně pacientů. To mělo za následek zvláštní paradox, že čím byla Amerika chudší, tím vypadala zdravější.

Ale lékaři, sestry, učitelé a sociální pracovníci varovali, že strádání ničí zdraví národa. V roce 1933 se ukázalo, že každé páté dítě jí méně, než by potřebovalo. Výsledkem byla nižší vitalita a netečnost. Děti snáz podléhaly nemocem a déle se z nich uzdravovaly. Přestávaly růst a opět se mezi nimi začala objevovat tuberkulóza. Lékař v jedné škole ve Filadelfii si myslel, že našel řešení, jak pomoci jedné žačce od její apatie a ochablosti. Dal jí lék na povzbuzení chuti k jídlu. Jenže ona mu druhý den vyprávěla, jak trpěla, protože doma žádné jídlo nemají.

Péče o chudé nebyla dobrá, protože i doktoři potřebovali z něčeho žít. Doba byla tak zlá, že mnozí newyorští specialisté museli zrušit provize posílané rodinným lékařům za to, že jim posílali pacienty. A lékařům se příliš často stávalo, že jim pacienti po ošetření oznámili, že nemohou zaplatit.

Lékaři po celé zemi se teď museli radit se svým svědomím, zda dají přednost léčení, jak se zavázali, nebo vybírání peněz, jak to chtěli jejich kolegové. Náhle se zdálo, že lékařská etika nemá chránit zdraví pacienta, ale peněženku doktora.

Někteří doktoři odložili Aeskulapovu přísahu na lepší časy. Zavedli nové pravidlo: nejdřív zaplat', pak tě ošetřím.

V texaském Royse City si dali dva místní doktoři do novin tento inzerát: „Tomu, koho se to může týkat. Pokud očekáváte, že váš dům letos navštíví čáp, bude si muset vyplnit šekovou knížku ještě předtím, než složí svůj náklad.“

Jinde se lékaři dohodli, že „ošetření zdarma je dobročinnost, a je jen na lékaři, zda ji poskytnou, ale není to závazek, který by se dal vymáhat“.

Také nemocnice začínaly být otrlejší. Učily se zabouchnout dveře před lidmi, kteří nemohli platit. Doposud to tak nedělaly. Každá měla nějaká lůžka, která používala pro léčení chudých. Jenže jak lidé šetřili na svém zdraví, nemocnice nemohly naplnit dostatek pokojů soukromými pacienty, kteří platili. Tím nezískaly peníze na provoz i těch několika pokojů, kde léčily chudáky bezplatně.

Newyorští chirurgové odkládali operace, dokud rodina nesehnala peníze. Město nadzvedl případ, kdy jeden z nich nešel na sál, kde na záchranu čekalo nemocné dítě, dokud rodiče nepoložili tisíc dolarů na stůl.

Nemocnice ve státě Západní Virginie odmítaly přijmout pacienty, když dopředu nezaplatili účet. Venkovští doktoři se občas pokoušeli dohodnout s úředníky zodpovědnými za pomoc nezaměstnaným, aby ošetření zaplatil stát. Anebo jednoduše oznámili celé široké rodině i s příbuzenstvem, ať složí obnos dohromady.

Na druhou stranu se objevovaly také pokusy léčit chudé a zchudlé zdarma, ale mělo to nečekané následky. Ostatní lékaři přicházeli o práci. V New Yorku se otrávil plynem jeden zubař i se svou manželkou, protože musel zavřít ordinaci. „Veškerá vina za naši tragédii leží na městě New York nebo na těch, kdo dovolili bezplatnou zubařskou péči v nemocnicích. Chceme jít z cesty, protože nás nutí, abychom šli na podporu. Ať se město New York nedotýká našich těl. Děším se představy, že by nám dali pohřeb pro nemajetné.“

Nemocnice začaly živořit. Bylo to drsné. I pro lékaře a sestry. Nemocnice je těžce vykořisťovaly. Nebylo zbytků, protože kdyby nevyužívaly téměř bezplatné práce mladých lékařů a sester, musely by zřejmě zavřít. Třetina nemocnic jim neplatila ani dolar, jen jim poskytovala ubytování a stravu. „Nemohu si koupit ani košili nebo lístek do kina. Hlad mi nehrozí, ale nevím, jak takhle můžu žít. Jsem

zajatcem nemocnice,“ řekl jeden z těchto lékařů časopisu *Time*. Další prohlásil, že nemůže změnit místo, protože nemá na to, aby si koupil košili, v níž by o ně šel žádat.

V New Yorku městští radní rozhodli, že mladí lékaři musí dostávat od nemocnic alespoň směšné kapesné 3,46 dolarů týdně. Důvod? Aby odpadlo pokušení brát od pacientů úplatky. Podobné to bylo se sestrami. Ty zkušené odcházely, protože byly drahé. V nemocnicích mimo jiné lovili agenti nově vznikajících aerolinek, kteří je přemlouvali k odchodu a nabízeli jim práci letušek.

Systém se zadrhl a do zdravotnictví přiteklo o třetinu méně peněz než v roce 1929. Výdaje na vlastní zdraví byly ty první, které lidé v nouzi škrtili.

Někde se snažili něco vymyslet. V texaském Dallasu učitelé a novináři vybírali do společné pokladny padesát centů měsíčně. Z nich si potom platili nemocnici. Tento nápad se ujal i jinde.

Jenže většina lidí si myslela, že když je krize, měla by za nemajetné platit vláda. Lékaři se postavili proti, jelikož to považovali za „socializaci zdravotnictví“.

A mezitím všude panovaly obavy, že z generace dětí vyrostou slabí a neduživí lidé. „Co si asi myslíte, že se stane s životní úrovní a zdravím vaší rodiny, když budete nuceni přežívat za pět a půl dolaru týdně?“ zeptal se kongresmanů předseda správní rady mocné společnosti AT&T Walter Gifford, jenž současně řídil velkou vládní agenturu na pomoc chudým. „A my nemůžeme dělat skoro nic. Stejně podmínky vidíte, a nerad to říkám, i v časech prosperity. A když s nimi nic nesvedeme, když na to máme, pochybuji, že něco dokážeme teď.“

Měl pravdu. Krize nezhoršila podmínky chudých. Jen na ně upozornila, protože chudých bylo najednou víc. Byli i předtím, ale nikdo si jich nevěšmal. Teď to byl celonárodní problém.

A taky záhada. Že lidé byli ve skutečnosti churavější, i když statistiky ukazovaly, že jsou stále zdravější, už víme. Ale něco se ošidit nedalo: seznamy mrtvých.

Úmrtnost se skutečně snižovala a průměrný věk Američanů byl každý rok o kousek vyšší. Čím to?

Vlastně je to prosté. Statistiky sledovaly jen trend celého vyspělého světa. Infekční nemoci, které byly ještě nedávno největší metlou, byly na ústupu. Přibývalo duševních chorob, sebevražd a nemocí jako skleróza a Alzheimerova choroba.

Začalo se také zkoumat, jestli lidem třeba nesvědčí míň potravy, než si myslí. Ale základní vysvětlení, proč se chudí s útrapami vyrovnali tak dobře, je trochu zmrazující. Přežili, protože se naučili žít jako chudí. Lékaři zjistili, že chudí jsou sice nemocnější než bohatí, ale dlouhodobě chudí jsou zdravější než nově zchudlí.

Ale přesto bylo zřejmé, že něco je špatně. Když americká armáda v roce 1940 zahájila v předtuše války první mírové odvozy, neprošlo jimi čtyřicet procent branců. Byli slabí a nemocní.

Ale na druhé straně se zdraví Ameriky zlepšilo. Armádní statistiky ukázaly, že přesto byl zdravotní stav mladých mužů mnohem lepší než v roce 1917, kdy Amerika odváděla předchozí generaci do zákopů první světové války.

Byla to totiž kupodivu i doba velkých nadějí. „Podívejte se na mě,“ vyzval na lékařském sympóziu o rakovině v St. Louis své kolegy Edward Loughborough Keys. „Jsem příklad toho, že rakovinu lze vyléčit. Z mé tváře odstranili už tři nádory.“

K večeri budou pampelišky

Chtěli byste vědět, jak chutnala krize ve 30. letech? Uvařte si „krizovou polévku“. Tak se jí tehdy říkalo. Je to snadné, zvládne to každý. Dva díly horké vody, v ní rozmícháte jeden díl kečupu. Osolíte a trochu opepříte, tedy pokud máte pepř. A necháte ještě chvilku povařit. Dobrou chuť.

Někde si lidé žili přece jen lépe. Dívka se zvláštním jménem Dynamite Garlandová strávila část krize na čokoládě. To nezní špatně. Jenže ona ji jedla tři měsíce v kuse. Čokoláda byla k snídani, k obědu i k večeri. „Rozpouštěli jsme ji v mléce. Někdy jsme k tomu jedli chleba, protože už se to

nedalo. Nevím, kde to otec sehnal, ale on vždycky něco přinesl, abychom nebyli hladý,“ vyprávěla v knize Studse Terkela *Těžké časy*.

„Jindy jsme zase jedli pořád jen sušenky. Samé sušenky. Měli jsme v domě nájemníky, kteří měli pekařství. Neměli peněz nazbyt, tak nám část činže spláceli v sušenkách. Jindy táta získal práci na několik hodin denně v čínské restauraci. To jsme zase jedli jen nudle. Dodnes je nemůžu ani cítit.“

Někde to však bylo mnohem horší. Pro děti v Harlanském okrese ve státě Kentucky by nudle byly božské jídlo. V tomhle hornickém kraji byla celá města, kde lidé neměli ani cent příjmů. Jedli ostružiny a plevel. Malé děti byly tak hladové, že si podle jedné vládní zprávy okusovaly vlastní ruce. Jejich tátové se snažili vypěstovat trochu zeleniny, ale byli tak hladoví, že ji často snědli dřív, než vyrostla. Když tam přijela prezidentova manželka Eleanor Rooseveltová, uviděla malého chlapce, jak se snaží schovat svého králíčka. „Myslí si, že ho nesníme,“ řekla jí chlapcova sestra. „Ale to víte, že ho sníme.“

Jinde rodiče vymysleli na své děti malý trik. Nabídli jim večer pět centů, když půjdou do postele bez večeře. Ráno jim řekli: „Hra pokračuje. Mám pro tebe snídani, ale musíš si ji koupit za pět centů.“

Vypadá to, že rodiče byli krutí, ale krutá byla především doba. Není pochyb, že i je bolelo, jak šidili své hladové děti.

Jiní pamětníci vzpomínají na to, jak jedli čocku, každý den na jiný způsob. Rodičům se zřejmě někdy naskytlá výhodná koupě, a tak opatřili celý pytel.

Podobně to chodilo s bramborami. Pytel stál jen dolar, tedy pokud nebyly zrovna kvalitní, a to už se vyplatilo. Z brambor se dělaly i sladkosti, třeba bramborová roláda. Uvaříte brambory, nejlépe malé, a rozmačkáte je vidličkou tak, abyste s nimi naplnili asi jeden hrnek. Přidáte vanilkový cukr a cukr krupici. Vše dobře rozmícháte. Pak z toho uválíte placku, kterou potřete burákovým máslem. Zavinete jako roládu a nakrájíte.

Některé sladkosti byly ještě jednodušší. Třeba sněhová pochoutka. Jedla se jen v zimě. To dá rozum, protože jindy sníh není. A bez sněhu to opravdu nešlo. Děti vyběhly ven a naplnily misky sněhem. Pěkně ho upěchovaly nebo z něj umačkaly koule. To vypadalo dokonce lépe. Maminka mezitím uvařila javorový sirup, až pěkně zhoustl, pak ho nalila na sníh a bylo to.

Byla to doba, kdy lidé jedli cokoliv a nejedli nic. Časopis *Fortune* tehdy napsal, že jen v roce 1933 zemřelo v New Yorku hladem devětadvacet lidí. Více než padesát jich skončilo kvůli vyhladovění v nemocnicích. A dalších sto deset, většina z nich dětí, zemřelo na podvýživu.

Byly to ale také doby, kdy se uchytily tyčinky Mars a Snickers. Současně jistý Harland Sanders vymyslel tajný recept na koření, jímž ochutil smažená kuřata ve svém motelu s restaurací, který se jmenoval Sanders Court and Café. Bylo to v městečku Corbin v Kentucky a odtud se jeho kuřata už pod názvem Kentucky Fried Chicken rozletěla napříč Amerikou a potom i světem. A Harland Sanders získal čestný titul plukovníka.

Ve stejné době se však také lidé, jak píše *Fortune*, rvali o odpadky v Saint Louis.

Lidé stáli na smetišcích a čekali na příjezd dalšího popelářského auta. Když vysypalo náklad, uvádí zpráva z roku 1932, skupina asi pětatřiceti osob začala hromadu přehrabovat klacky a holýma rukama. Hledali zbytky jídla a zeleniny. Jedna vdova si vždycky, když začala něco jíst, sundala brýle, aby neviděla červy.

Milióny lidí přežívaly na stravě, kterou jedla zvířata. Srdce se nad tím ustrnulo dokonce i gangsterům, nebo to alespoň šikovně předstírali: Al Capone dal zřídit veřejnou vývařovnu pro lidi bez prostředků. „Tři jídla denně, včetně neděle. K snídani se podává káva a loupák, k obědu a večeři je polévka, chleba a káva. Lze si dvakrát přidat,“ píše *New York Times* pod titulkem „Capone krmí tři tisíce lidí denně“.

Lidé stojí hodiny ve frontách na jídlo. Najednou zjistí, že jim stačí jedna čokoládová tyčinka za pět centů na den nebo dva. Na hlad se dá zvyknout. Po několika dnech ho člověk přestane dokonce

cítit. Už ho nebolí žaludek, je jen stále slabší. Když v jedné ocelárně v Pittsburgu obnovili práci, ukázalo se, že muži, kteří se tam vrátili, už nejsou dostatečně silní, aby ji mohli vykonávat.

Přítom dobové zprávy o tom, co se dalo jíst, vypadají docela lákavě. „V nejnovější haléřové jídelně pro nezaměstnané na Manhattanu můžete mít za jeden cent k jídlu polévku, teplou kukuřičnou moučku, teplé vločky, chlebový pudink, trochu ovoce, koblíhu a dva krajíce chleba,“ píše deník *Christian Science Monitor*. „Když máte v kapse pět centů, můžete si za tři z nich dát výživný oběd s polévkou, pudinkem a nápojem, pak si ještě přidat za dva centy chlebiček s treskou. Když vynecháte pudink nebo pití, můžete si k polévce dát masový piroh, ovocný salát, koláč nebo tuňákový salát.“

Zní to dobře, ale byl to náhradní život a jídlo v něm chutnalo jen jako náhražka.

Pat Boxová a jejích sedm sourozenců dostávaly třeba vodní kakao. Jejich otec kupoval sudy od pekařů a prodával je dál. Mezitím ovšem rodina pečlivě vyškrabala všechny zbytky cukru a kakaa. Děti to smíchaly s teplou vodou a pak tu lahůdku popíjely.

Jedlo se cokoli, co bylo po ruce a rostlo okolo. „K večeři bude salát z pampelišek,“ oznamovaly matky rodinám. Zalil se zkyslým mlékem a bylo hotovo. Dal se připravit i na jiné způsoby: listy pampelišky se daly použít úplně stejně jako hlávkový salát.

Z lidí se stávali botanici. Sbírali tobolek na mladých výhoncích klejichy (v angličtině má tahle rostlina příhodný název *milkweed*, doslova mléčný plevel), povařili je pár minut a pak je posypali strouhaným sýrem. Kromě toho jedli také oloupané „srdce“ mladého výhonku orobince, které chutnalo jako něco mezi cuketou a okurkou, nebo typickou americkou rostlinou zvanou lčidlo.

V jedné knize jídel z doby krize je popsán také recept na „české houby s vejci“, tedy smaženici.

Připravovaly se fazolové sendviče (uvař fazole, rozmačkej je na kaši a tou pomaz krajíc chleba). Všechno se muselo využít, nic se nevyhodilo. I rodiny, které měly pevný příjem, jedly skromně. Hitem krize se stalo kuřecí nebo králíčí frikasé, nadrobno nakrájené maso v husté omáčce. Tohle jídlo hodně zasytilo a kastrol vydržel i několik dnů.

Hospodyně se zájmem čítávaly kuchařky s názvy jako *Nová jídla ze zbytků* nebo *Lepší strava za méně peněz*.

Učily se taky počítat kalorie a vitamíny. Alespoň teoreticky to byl zlatý věk správného stravování, umění vyjít s málem, ale dodat tělu vše pro zdravý rozvoj. Jídlo se stávalo výživou.

Do módy přišly pomeranče, které byly paradoxně dosud považovány za luxusní záležitost. Ale náhle se z nich stal klíč ke zdraví, když lékaři vypočítali, kolik je třeba denně sníst vitamínu C jako prevenci proti křivici a dalším nemocem. Neměly se jíst proto, že byly dobré, ale proto, že byly zdravé. Posedlost Ameriky pomeranči dosáhla takového stupně, že ekonomové promýšleli nesmyslné úvahy, podle nichž by zvýšení příjmu o dva dolary umožnilo té chudší polovině Ameriky utratit za pomeranče o jedenáct milionů dolarů víc. V době, kdy se obilí sypalo do moře, pšenici se topilo pod kotli lokomotiv a mléko se lilo do řek, lidé snad nejvíc nadzvedlo ničení nadbytečných pomerančů.

Byly přece tak zdravé.

„Americké děti jedí lépe, protože krize vrátila jejich matky do kuchyně,“ prohlásil ministr Seward. A pro některé děti to byla i pravda. Pro některé ne. „Jedli jsme pořád jen bramborovou kaši,“ vzpomínaly po letech ty méně šťastné děti. „Když se sklízela kukuřice, byla pořád jen kukuřice. Někdy jsme byli celé dny jen o chlebu s mlékem, jindy byl zase jen chleba se sádlem.“

NĚKOLIK RECEPTŮ Z DOBY KRIZE:

Jídlo chudého muže

Oškerábeme dvě velké brambory (ale opatrně: vždyť trochu slupky ještě nikoho nezabila). Rozkrájíme je na kostičky a dáme smažit na pánev. Mezitím rozkrájíme dva obyčejné párky, které přidáme na pánev. Zaléváme vodou, pak přidáme trochu kečupu a na konci nakrájenou cibuli.

Nedělní rohlíčky

Rozšleháme tři vejce a promícháme s třetinou hrnku cukru a hrnkem mouky. Trochu osolíme. Pak z těsta uválíme buda, kterého nařežeme na pěticentimetrové kousky. Trochu je zabneme a dáme na pekáč, který jsme vymastili papírem od spotřebovaného margarínu. Zatímco se rohlíčky pečou dozlatova, umeleme na mlýnku kávu. Přelijeme ji horkou vodou, dodáme kondenzované mléko z konzervy a namáčíme rohlíčky.

Těstoviny s hráškem

Chutné, zdravé a levné jídlo. Oškrábeme velkou bramboru a nakrájíme ji na drobné kostičky. Lebce osmažíme s nakrájenou cibulí. Pak otevřeme konzervu brášku a celou ji nasypeme do hrnce. Zalijeme vysoko vodou a když se vaří, nasypeme těstoviny. Přiklopíme pokličkou a vypneme sporák, abychom ušetřili za plyn. Necháme jídlo dojít pět až deset minut. Pak slijeme vodu a přidáme kečup. Pokud je sýr, můžeme vše na talíři posypat.

Vařený chleba

Nakrájíme několik krajců tvrdého bílého chleba (tehdy se prodával s velkou slevou) a polijeme ho trochu olivovým olejem. Pak ho zalijeme horkou vodou, až změkne. Potom už ho jen rozmačkáme lžící na kaši.

Vaječná polévka

Velkou cibuli a oškrábanou bramboru nakrájíme nadrobno, vložíme do hrnce, přidáme olivový olej a bobkový list. Osolíme a opepříme. Lebounce osmahneme a přidáme vodu. Přivedeme do varu a rozbijeme čtyři vajíčka. Po každém vajíčku zamícháme. Pak přidáme tři čtyři lžice strouhaného sýra a odstavíme. Na hluboký talíř dáme krajec bílého chleba (může být i toastový), a přelijeme polévkou. Nedáváme moc vody, spíše jen to husté.

V roce 1937 byl v jednom z washingtonských hotelů uspořádán „podpurný banket“, na němž si mohli ti movitější okusit, jak jedí rodiny na podpoře. Večere sestávala z mrkve, cibule, kusu krajíce chleba a půlky jablka. Všechno to stálo osm centů. Ve stejném hotelu si pak mohli spravit chuť hუმrem. Při jídle si mohli spočítat, že na banketu by se za něj najedlo pětatřicet lidí.

Jak se jezdilo

„Minulý týden se v kalifornském Arbuscklu srazilo osobní auto s cisternou a oba vozy začaly hořet“, napsal týdeník *Time* v srpnu 1935. Řidič cisterny zůstal uvězněn v kabině, kde se pomalu usmáčil k smrti, zatímco bezmocní přihlížející na něj stříkali vodu.

To William Kissam Vanderbilt III. alespoň netrpěl. Zemřel na místě. Šestadvacetiletý dědic známé miliardářské dynastie jel se svým přítelem z Miami do New Yorku. Pár minut poté, co převzal řízení od šoféra, narazil se svým bentleyem do nákladřáku parkujícího na kraji silnice. Policisté nechápali, jak se to mohlo stát. Měli jediné vysvětlení: mladý Vanderbilt se řtil rychlostí alespoň sto deset kilometrů.

Franklin Delano Roosevelt junior, prezidentův syn, měl větší štěstí. Když spěchal na tancovačku, narazil poblíž Filadelfie do auta, jehož šofér utrpěl zlomeninu několika žeber. Policie prezidentovu synovi dovolila, aby dál pokračoval taxíkem. Když se druhý den objevil u soudu, vymlouval se, že neviděl kvůli sněžení, a když šlápnul na brzdou, dostal smyk. Ale celá Amerika věděla, že dvacetiletý Roosevelt už byl během jednoho roku ve vězení za rychlou jízdu, porazil šedesátiletou paní O'Learyovou, která ho žalovala o pětadvacet tisíc dolarů, a když jel domů na Vánoce, chytila ho policie, jak projíždí na červenou rychlostí sto dvacet kilometrů.

Zdálo se, že Američané jezdí bezhlavě jako Roosevelt a umírají snadno jako Vanderbilt.

„I minulý týden bylo na ulicích amerických měst slyšet praskání proražených lebek a venkovských silnicemi se ozývaly zvuky drceného kovu,“ napsal *Time*.

Americká posedlost automobilem si začala vybírat krvavé splátky.

Přestože v dobách krize mnozí Američané přišli o auta, umíralo na silnicích mnohem víc lidí než dřív. Když krize v letech 1932 a 1933 ochromovala zemi nejvíce, poklesl sice počet mrtvých automobilistů na úroveň druhé poloviny dvacátých let (v roce 1932 zahynulo 27 979 lidí), ale pak měla smrt pravé žně. Každoročně končilo na hřbitově víc a víc motoristů. V roce 1934 jich bylo 34 240, o dva roky později už 36 126 a v roce 1937 dokonce osmatřicet tisíc. To jsou oficiální vládní údaje, některé statistiky však uvádějí i čtyřicet tisíc. Srovnatelné množství lidí umíralo za volantem až na konci 50. let, kdy Američanů bylo mnohem víc a hlavně neudělali krok bez auta. Ten skok má logické vysvětlení.

Američané kvůli krizi nepřestali jezdit autem, jen jejich vozy byly stále starší a horší. Zatímco v roce 1929 automobilky vyrobily pět a půl milionu aut, o tři roky později jich bylo jen jeden a půl milionu. To se muselo projevit. Navíc na silnice vyrazili řidiči, kteří se svými rozhrkanými auty dosud jezdili jen ze své farmy do blízkého městečka. Teď však o farmy přišli, tak naložili celou rodinu a vyrazili hledat obživu na opačný konec Ameriky. Neměli na jídlo, tím spíš na automechaniku. Ze nefungují brzd? Tak budu muset jet pomaleji. Světla nesvítil? Stejně jezdím jen přes den.

Také přepravní firmy snižovaly náklady na minimum, takže i pro ně byly výdaje na technický servis tou poslední investicí. Nikdo se nestaral, jestli unavení šoféři při dlouhých směnách neusnou za volantem. Teprve v roce 1938 bylo uzákoněno, že řidič kamionu může jezdit maximálně šedesát hodin týdně, nejvíc deset hodin denně a poté musí mít osmihodinovou pauzu. Aby nikdo nemohl podvádět, byly zavedeny knihy jízd.

Navíc se vyrojila spousta „černých“ kamionů, které působily bez licence a za nižší ceny. Jezdily přetížené a za tmy, protože tak byla větší šance, že se vyhnou policejní kontrole. Řítily se nocí jako temní fantómové, občas dokonce bez světel.

Nebyla to jediná novinka na silnicích. V roce 1929 napadlo bakteriologa Arthura Shermana, že by mohl za auto připojit malý domek. A tak se zrodil obytný přívěs. Právě včas. Za pár let už brázдили Ameriku kočovníci silnic, kteří si vezli svůj domov za sebou. Některé přívěsy vypadaly jako autobus, jiné připomínaly zahradní boudy na kolech. Bachraté, široké a špatně ovladatelné, protože často neměly brzd, se staly v zatáčkách postrachem protijedoucích řidičů.

O technický stav aut se nikdo příliš nestaral. Stát Maryland sice už v roce 1932 zavedl povinné technické kontroly, ale byl výjimkou. Objevily se však hlasy, že do toho, s čím Američané jezdí, nikomu nic není, protože tohle je přece svobodná země a každý je zodpovědný sám za sebe.

S tím souvisí i další věc, která zřejmě nepřímo vedla k tomu, že se ze silnic stala ruská ruleta. Když muže trápilo, jak nakrmit hladovou rodinu vzadu v autě, byla směšná představa, že by je měla zajímat rozbitá zadní světla. Vedlo to až k určitému fatalismu: jestliže spousta Američanů žila ze dne na den v atmosféře beznaděje, riziko na silnici se zdálo nepodstatné. Kručení v břiše bylo naléhavější než abstraktní možnost havárie.

Ale to neznamená, že automobily na amerických silnicích jen zastarávaly. Detroitské automobilky se přetahovaly o zákazníky tím, že přicházely s novými modely, které měly „aerodynamický“ tvar, silnější motory, hydraulické brzd, lepší topení i ventilaci. Koncem třicátých let začalo na silnicích automobilů dokonce přibývat. Miliony lidí vyrážely o víkendu na vyjížďky jako před krizí. A provoz houzl.

Velká města měla problémy s provozem v ulicích. Jeho zvládnání stálo daňové poplatníky dvě miliardy dolarů ročně. Montovaly se nové semaforey, zacvičovali se dopravní strážníci, někde bylo třeba upravovat pracovní dobu pro jednotlivé části velkých firem, aby nedocházelo k dopravním zácpám. Stavěly se podzemní garáže i dálnice, které financovala vláda, aby dala lidem práci. Ti si vydělávali — a kupovali další auta.

Mělo to háček. Už od počátku 30. let se ukazovalo, že nehody mají ještě jednu příčinu. Ne všichni, kdo měli ruce na volantě a nohy na plynu, tam měli být puštěni.

Když detroitští lékaři prozkoumali sto řidičů, kteří zavinili dopravní nehody, došli k šokujícím číslům: jeden z nich byl blázen, dvanáct jich bylo podle lékařských kritérií slabomyslných a dvačty-

řícet jich mělo nižší inteligenci. Pouze třináct z nich mohlo být označeno za zdravé, bezpečné a spolehlivé řidiče. A téměř polovina měla problémy s alkoholem.

A tak vlastně není divu, že nejtištěnějším článkem té doby (a zřejmě i v dějinách americké žurnalistiky vůbec) se stal článek *A náhlá smrt* od Johna Furnase, zmrazující popis toho, jak to chodí na silnicích. Otiskl ho časopis *Reader's Digest* v roce 1935 a poté ho pravidelně vydával jako samostatné brožurky, takže článek dosáhl celkového nákladu více než čtyř milionů.

„Je to jako padat do Niagary v kovovém sudu plném hřebíků,“ popsal Furnas vyhlídky automobilisty na americké silnici a dodal, že ze všech lidí na silnici je největším oblíbencem smrti řidič, protože drží volant. „Když volant po nárazu zůstane pohromadě, rozdrťí mu játra nebo žlučník, takže umře na vnitřní krvácení. Když se ulomí, vše je vyřízeno bez prodlení na místě, protože mu sloupek řízení probodne břicho.“

Pak popisuje různé smrtelné nehody a jejich oběti, jako třeba dívku s proraženým čelem, která se snažila vyplazit z příkopu, přestože měla rozdrčený bok. Suše ovšem podotýká, že pro lékaře a policisty je to už rutina. „Aby si vás zapamatovali, musíte zemřít bizarně, jako třeba paní, které při nárazu prolétla hlava předním sklem a jak se vůz převrátil, sklo jí prořízlo krk od ucha k uchu. Nebo zaparkovat v noci hned za zatáčkou a při vytahování rezervy si tělem zaclonit koncové světlo — takže na vás funebráci nezapomenou stejně jako na chlapíka, kterého v téhle situaci rozplácl o zád' jeho vozu nákladák do šířky devadesáti centimetrů a tloušťky pěti centimetrů. Nebo je třeba být originální jako mladá dvojice, která po nárazu proletěla sklem tak, že zlomila jeho horní kovový rám a ještě si o něj stačila čistě, pěkně od obočí až dozadu, uříznout vršek hlavy. Nebo prostě napálit do stromu a napíchnout se na rozeklanou větev.“

Furnas píše, že si nikdo stále neuvědomuje, že když šlápne na plyn, smrt „usedá do sedadla spolujezdce“ a že lidé by neměli přejít pondělní zprávu o tom, že o víkendu zahynulo na silnicích dalších šedesát lidí jen jako krátkou zastávku před nalistováním sportovní rubriky.

Otázka je, jestli ho poslechli. Jediné, co víme dobře, je, že spoustu těch smrtí, které popsal, by vyřešil bezpečnostní pás. S kampaní, aby byl takový pás montován do aut, přišli dva lékaři — Claire Straith a C. J. Strickland — už v roce 1930.

Lidé však neměli nejmenší zájem.

Případ pro psychiatra

„Milionáři ke mně chodili, abych je léčil, když měli návaly úzkosti. V roce 1933 mi jeden řekl: ‚Musím se léčit, protože jsem přišel o všechny peníze. Jediné, co mi zůstalo, je dům na Long Islandu, který má cenu 750 000 dolarů. Nevím, kolik bych za něj dostal, kdybych ho zkusil prodat.‘ Byl to velmi aristokraticky vyhlížející muž, který říkával: ‚Z peněz, které jsem vydělal, jsem měl pokaždé pocit viny.‘“

Takovéhle pacienty míval doktor David Rossman, který studoval ve Vídni se Sigmundem Freudem a pak našel štěstí v Americe, kde mu na lehátku plakali zkrachovalí boháči.

Krize byla pro Rossmana zlatou žílou. „Prošel jsem si své záznamy z let 1931 a 1934 a díky Bohu jsem v té době vydělával dva tisíce dolarů měsíčně. A to tehdy byly setsakramentsky dobré peníze,“ řekl Rossman po letech. „No, a potom, když se věci začaly vylepšovat, tedy někdy od roku 1934 do roku 1936, přicházela celá hejna pacientů. Jednoduše hledali pomoc. Všechno střední třída. Neuměli si poradit s tím, že se propadli dolů. V době před vypuknutím války byli všichni psychiatři v New Yorku doslova zaplaveni prací. První pacient mi přicházel v sedm ráno a pak jsem pracoval až do devíti večer.“

Možná to začíná nadějně, ale víc toho nebude. Dnes je jasné, že krize je případ pro psychiatra. Jen psychiatři o tom tehdy ještě nevěděli. A pacienti také ne.

V těch dnech byla psychiatrie oddělena od sociálních problémů. Byla to věž ze slonoviny, obor, který si žil sám pro sebe.

Faktem je, že chudí lidé nechodili k psychiatrovi a ani ve snu by je to nenapadlo. A psychiatrie se zase nezajímala o chudé nebo neúspěšné. Tedy do chvíle, kdy jim úplně nepřeskočilo. Nebylo vlastně žádné spojení mezi zdravím společnosti a duševním zdravím. Nezaměstnaným se snažil pomoci zmírnit jejich pád kdekdo, ale psychiatrie rozhodně ne.

Nezaměstnanost nebyla totiž nemoc jako třeba schizofrenie, fobie, neurastenie nebo náměsícnictví.

Přesto krize deptala lidi po psychické stránce a některé zničila navždy. Brala jim mysl a ducha. Měla dokonce název, který patřil do psychiatrického slovníku. Když prezident Hoover přemýšlel, jak nazvat ekonomický propad, který sevřel Ameriku, vybral si slovo *deprese* — tedy něco jako pokles nebo útlum. Nepřipadalo mu tak zlověstné jako krize nebo panika, což byla označení, která se pro podobné situace užívala v minulosti.

Psychiatři se začali zajímat o lidi, které nějak zasáhla krize až tehdy, když z nich byli opravdu psychopati.

A těch nebylo vůbec málo. Do státních psychiatrických léčeben přijali v letech 1930 až 1932 takřka třikrát tolik pacientů než ve dvacátých letech. Je asi potřeba vzít v úvahu, že na tomhle nárůstu se podepsalo zavírání soukromých psychiatrických klinik, ale přesto je to ohromující číslo.

Příkrý skok je dobře vidět na příkladu státu New York, kde počet duševně chorých začal pomalu, ale pravidelně narůstat ke konci dvacátých let. V roce 1929, kdy zkrachovala burza, tam bylo 439,2 nemocných na sto tisíc lidí. O dva roky později se tento počet zvýšil na 447,6. Pak přišel příkrý skok: už v roce 1932 jich bylo 458,2 a v roce 1933 dokonce 472,2. Tento nárůst se dá vysvětlit jediné dopadem krize. V roce 1934 se sice tempo trochu zmírnilo, ale přesto vzrůst počtu duševně chorých pravidelně pokračoval až do konce desetiletí.

Přesto Ameriku v těchto letech opravdu vzrušoval vlastně jen jediný případ duševně nemocného, který byl zrovna v tom ohledu navíc zcela zdrav.

Šlo o prezidenta Roosevelta.

„Za posledních čtrnáct dnů,“ napsal v červenci 1935 týdeník *Time* pod titulkem „Hysterici“, „byli washingtonští korespondenti doslova zaplavováni dotazy od šéfredaktorů a vydavatelů. Všechny začínaly nějak takto: Je pravdivá zpráva, že...? A všechny ty zprávy měly jedno ústřední téma: Franklin Roosevelt je na pokraji duševního zhroucení. Stal se prý, alespoň podle šeptandy, která oblétna zemi, duševně zcela nezpůsobilým. Copak jste neslyšel o tom, že ho na tiskové konferenci předpadaly neovladatelné záchvaty smíchu a že ho museli rychle vyvézt z místnosti? A je pravda, že když slyšel poslední rozhodnutí Nejvyššího soudu, posedl ho hysterický záchvat?“

Došlo to tak daleko, že jeden z reportérů ve Washingtonu vysílal v rádiu zprávu, v níž oznamoval výsledky pozorování dalších reportérů a kongresmanů: „Je to čistý a nefalšovaný žvást.“

O pár dnů později měl prezident tiskovou konferenci a zpravodaj agentury AP v Bílém domě Francis Stephenson mu položil diplomaticky formulovanou otázku: „Pane prezidente, objevily se zprávy, že jste trochu nemocný. Jak se cítíte?“

Magazín *Time* zaznamenal celou odpověď do posledního gesta: „Prezident, cigaretovou špičku v ruce, se opřel o opěradlo, nadmul pořádně hrud' a zakřenil se na reportéry. „Co jste si mysleli?“ otázal se jich. Odpovědí mu bylo rozpačité pochichtávání novinářských jestřábů.“

Po celé zemi však bylo dostatečné množství případů duševních potíží, jimž mohli „jestřábi“ věnovat skutečnou pozornost. Doktor Norman Bradburn z Chicagské univerzity objevil, co to znamená, když lidé řeknou, že „nejsou šťastní“. Náznorně tak ukázal, jak krize mrzačí jejich ducha. Zjistil, že nejlepším ukazatelem štěstí je množství kontaktů s jinými lidmi. Změřil ho snadno: ptal se na počet společenských organizací, v nichž byli lidé členy, na denní počet telefonických hovorů za den, na počet navštívených přátel, setkání, jízd aut, návštěv restaurací a vzdálenost, kterou dotyčný urazil od domovních dveří za uplynulý týden.

Všechno se dalo snadno popsat čísly, a ta byla nemilosrdná. Všech sedm těchto aktivit lidé za krize prudce omezili. Kluby a církve ztrácely členy, výdaje na rekreaci poklesly na polovinu. Třetina

farmářských spolků a ženských klubů zmizela — stejně jako miliony telefonů, na něž nebyly peníze. Restaurace byly prázdné, mše v kostelech málo navštěvované, a dokonce pošty výrazně ubylo.

Lidé se ocitali v izolaci. A často se pro ni rozhodli sami.

Když muž ztratil práci, začal se vyhýbat bývalým přátelům a odmítal jejich pozvání. Byly za tím i peníze. Navštívit někoho znamená přinést maličkost jako dárek. Fungovalo to i opačně. Pozvat někoho na návštěvu znamenalo mít doma alespoň kávu a třeba i sušenky. Spousta dětí nemohla chodit do školy, protože neměla v čem. Pro venkovany návštěva známých nebo města znamenala výdaje za benzín. Celé rodiny začaly žít bez kontaktu úplně stejně jako v dobách osídlování Divokého západu.

Lidé samozřejmě vědí, že lidský kontakt jim pomáhá a samota je deštá. Ale chudí si volili druhou možnost.

„Jakmile nemáte peníze, přátelé vás už nechtějí vidět,“ řekl jeden muž doktoru Bradburnovi.

Když se sociologové manželé Lyndovi vrátili do města Muncie v Indianě, svých „Průměrovic“, na nichž zkoumali Ameriku, objevili změnu. Na městě ležel stín sobeckosti a podezřívavosti, který tady dříve neexistoval. Nezaměstnaní muži tvrdili, že jejich staří přátelé se jim na ulici vyhýbají ze strachu, aby je snad nežádali o půjčku. Brzy se ukázalo, že nezaměstnaní na sebe uvalili jakousi neviditelnou klatbu. Děti, jejichž rodiče byli na podpoře, se ve škole držely stranou od ostatních. Středoškolačky z nezaměstnaných rodin nechodily po škole ven, protože neměly dobré šaty, v nichž by si mohly vyjít s přítelem. Starší lidé se drželi doma, třeba jen proto, že přišli o zuby a nemohli si dovolit můstky.

Žili jako vězni v samotkách. Cítili se jako zbyteční lidé a každé ráno vstávali co nejpozději. Pak bojovali s časem, jako by to byl jejich nepřítel. Chodili do knihoven, ale ne proto, aby si tam něco přečetli. Jednoduše celé hodiny seděli na místě.

Když nezaměstnaní sehnali práci, neznamenalo to automatické vysvobození. Psychika mužů i žen byla dlouhým přemýšlením o vlastní neschopnosti natolik zničená, že mnozí měli problémy vykonávat svoji bývalou práci. V roce 1933 přijali v jedné newyorské firmě čtyřicet písárek. Všechny měly dvě věci společné: byly to výborné profesionálky a byly dlouho bez práce. První den v kanceláři většina vykazovala příznaky nervové únavy, psala pomalu a s chybami. Jejich výkon byl tak amatérský, že firma ještě jednou prověřovala jejich pracovní záznamy. Několik žen mělo dokonce hysterické záchvaty. Plakaly a klepaly se jim ruce. Nakonec více než dvě třetiny písárek potřebovaly na dva až tři týdny snížit zatížení, aby si zvykly a získaly ztracenou sebejistotu. Pak opět bušily do kláves rychlostí kulometu. A hlavně se při diktování přestaly hroutit.

Někde tady bylo loviště nemocí, které spolehlivě a s takovou vervou plnily blázince tak jako nikdy předtím. Nikdo si toho ale příliš nevšímal.

„Když ke mně někdo přišel, zabýval jsem se jen jeho niternými potížemi,“ řekl doktor Ackerman. „Neuvažovali jsme tehdy nijak významně o životních podmínkách jako o příčině. Lékařův úkol byl zkoumat jeho duševní stav a ne to, kde a jak žije. Protože jsme se všichni cítili tak trochu na stejné lodi, nikdo to nepovažoval za důležité.“

Skoč, hochu, skoč

Komik Eddie Cantor krátce po burzovním krachu bavil posluchače vtípem o muži, který přijde do hotelové recepcie a chce jednolůžkový pokoj.

„K vašim službám, pane. A přejete si pokoj na přespání, nebo na vyskočení?“ ptá se věcně zkušený recepční.

Amerika se smála, protože věděla, o čem je řeč. Všichni si v těch dnech představovali, že ožebračení majitelé akcií se snášejí k zemi z oken newyorských mrakodrapů jako sněhové vločky.

Zpráv o sebevraždách kolovala spousta. Každý znal někoho, kdo slyšel kohosi zcela důvěryhodného, jak se zapřísahá, že těsně před jeho známým nebo švagrem se o zem rozprskl burzián v drahém obleku.

Lidé zvedali hlavy a vyhlíželi, kdo bude kde skákat. Jeden klempíř, který pracoval na římse mrakodrapu, zjistil, že na ulici se srotl dav lidí a hledí vzhůru. Sjel dolů, aby se dozvěděl, co se děje. Tam mu kdosi řekl: „Nahore byl před chvílí nějaký sebevrah.“ Klempíř pochopil, že tentokrát tím „sebevrahem“ byl zřejmě on sám.

Představa, že po zhroucení burzy zaplavila New York a potom Ameriku vlna sebevražd, přetrvává do dnešních časů. Je logická, má však jednu vadu. Není to pravda. Je to jen mýtus.

V říjnu a listopadu 1929, tedy v období bezprostředně kolem krachu na Wall Streetu, v New Yorku zaznamenali 219 sebevražd. Ve stejném období o rok dříve, kdy vládla prosperita, jich bylo 223. Tedy víc.

A od říjnového krachu do konce roku vyskočilo z oken manhattanských mrakodrapů jen osm lidí. Pouze dva z nich vyskočili přímo na Wall Streetu.

Čím to, že tahle legenda tak nabobtnala?

Může za to samozřejmě lidová tvořivost, protože New York, to byly mrakodrapy. Navíc představa, jak se bohatý spekulant vrhá z okna své přepychové kanceláře, byla senzační. A jistě působila jako náplast na vlastní bolest: lidé se zadostiučiněním slyšeli, že bohatí padají stejně jako akcie. Tenhle dojem navíc potvrzovaly novinové zprávy, protože sebevraždy dostávaly ve dnech paniky a šoku velkou publicitu v tisku.

Víceméně ojedinělé případy, ovšem široce rozebírané, vyvolaly dojem, že magnáti vyměnili vydělávání peněz za skákání z kanceláří. Přispěl k tomu i známý muž: Winston Churchill, který byl v té době na návštěvě v Americe a vylepšoval si rozpočet psaním pro britské noviny. Takto popisoval, co sám zažil, když ho den po černém úterku 29. října probudil hluk davu u hotelu Savoy-Plaza, kde bydlel. „Přímo pod mé okno dopadl muž, který se vrhl dolů z patnáctého patra a rozbil se na kousky. Způsobil tím velké pozdvižení a příjezd hasičské čety.“

Některé sebevraždy ovšem zapůsobily opravdu jako bomba. Třeba když se 8. listopadu zastřelil James Riordan, známý bankéř a finančník. Večer předtím si došel do své banky, vypůjčil si od pokladníka pistoli a odešel s ní domů. Ráno deset minut před šestou ji přiložil k hlavě. „Co bude s mými holčičkami?“, zašeptal svému komorníkovi těsně před smrtí. Tahle sebevražda byla velké sousto a novináři ho žvýkali hodně dlouho.

Krátce před tím přinesly noviny hrůznou zprávu o ženě, která zvolila smrt skokem ze střechy osmatřicet pater vysoké Equitable Building na Manhattanu.

A tak není divu, že bavič (a pozdější slavný herec) Will Rogers vyprávěl v kabaretu: „Dneska si, lidičky, musíte stoupnout do fronty, abyste se vůbec dostali k oknu, ze kterého byste mohli vyskočit. A spekulanti už prodávají místo v řece Hudson, pokud byste se chtěli utopit.“

Ale ve skutečnosti většina sebevražd té doby nebyla zřejmě spojena s krachem. Nebo to alespoň nebylo nijak prokázáno.

Doba nástupu „ekonomických sebevražd“ však už byla za dveřmi. Přinesla ji krize, byť rozhodně nešlo o nijak dramatický vzestup.

V roce 1929 bylo v Americe čtrnáct sebevražd na sto tisíc lidí. Toto číslo potom každoročně stoupalo až k rekordu 17,4 sebevražd v roce 1932 a pak pomalu klesalo, až se v roce 1936 zase dostalo na původní úroveň roku 1929. Stojí za zmínku, že rok 1933 byl nejhorší. Nezaměstnanost kulminovala, krize trvala čtyři roky a světlo na konci tunelu nebylo vidět.

Plyne z toho, že krize má přímý vliv na nárůst sebevražd. Harvardští lékaři Brian MacMahon a Thomas Pugh přišli dokonce s názorem, že sebevraždy jsou nejcitlivějším ekonomickým indikátorem a že jsou spolehlivější než čísla o nezaměstnanosti. Jsou i systémem včasné výstrahy, kanárkem v důlní šachtě, jenž zaznamená i to, co zatím nikdo nevidí a necítí. (Mimořádně, v tehdejší Československu, jak ještě uvidíme, s nástupem krize stoupla sebevraždnost mnohem dramatictěji.)

Ale odborníci se dodnes přou, zda je to celá pravda. Dá se opravdu říci, že nezaměstnanost přináší přímý vzestup sebevražd? Nebo je přesnější tvrzení, že krize i v tomto ohledu ohrožuje především nervově labilní lidi? Osoby s duševními problémy mohou být náchylnější k sebevraždám i v období prosperity — v době krize je pravděpodobné, že budou mezi prvními nezaměstnanými, tudíž se u nich riziko sebevraždy zvyšuje. Ale není to vlastně jen akademické teoretizování? Nelze přece dělat zvláštní skupinu z duševně labilních lidí. Základní fakt je nepřehlédnutelný: sebevražd v době krize přibýlo.

A patrně byly ještě dvě další věci. Nejohroženější nejsou nejchudší lidé, ale ti, kteří se nejvíc propadli. Tedy třeba včerejší magnát, který přišel „o všechno“, což ovšem znamená, že má pořád víc než třeba běžný úředník. Jeho problémem však není, že by si musel pořídit ojetou fordku, ale to, že spadl do jiné vrstvy. Tento pocit býval horší než chudoba sama.

Druhý fakt, který vyplývá z tehdejších statistik, je varováním pro muže: jsou ohroženější skupinou, protože nesou břímě ekonomického selhání hůř než ženy. Bylo to dáno jejich rolí živitele rodiny.

A statistiky ukazují ještě jednu věc: skoky z mrakodrapů skutečně nebyly ani zdaleka tou nejčastější metodou, k níž se sebevrazi uchýlovali. Nejvíce po ruce byl plyn.

Dvaasedmdesátiletý tovární dělník se dozvěděl, že už nemusí chodit, protože je příliš starý. Propouští se a práci dostanou jen mladší. Přišel domů a pustil si plyn. Tak ho našla jeho šestapadesátiletá žena, která dřív pracovala jako jazyková lektorka, ale kvůli srdci musela skončit. Seděla tři dny sama v bytě a zírala do prázdna. Pak si i ona pustila plyn. Tentokrát však sousedi ucítili zápach včas a zachránili jí život. Podnikatel v Rochesteru se zavřel v bytě a pustil si plyn. Makléř v St. Louis spolkl jed. Rozvedená žena v pensylvánském Allentownu utěsnila okna a dveře a pustila plynovou troubu.

Na druhém místě bylo zastřelení. „Manželka makléře se na Long Islandu zastřelila přímo do srdce,“ popisoval historik William Klingaman klasické případy dobových sebevražd. „Finančník ve Filadelfii se zastřelil ve svém sportovním klubu. Jeden muž v Millwaukee se zastřelil a zanechal dopis na rozloučenou, v němž napsal: Svě tělo odkazují vědě, duši ministru financí Mellonovi a soustrastným věřitelům.“

Možná však, že skutečných sebevražd bylo víc, než uvádějí statistiky.

Někteří muži se sice záměrně zabili, ale všechno — někdy s tichým souhlasem lékaře a možná i policie — narařičili jako přirozenou smrt, aby rodina mohla dostat životní pojistku. Manželé a otcové alespoň tímto způsobem zajistili své rodiny, když to nemohli udělat prací jako dřív. Říkalo se tomu „obětavé sebevraždy“.

Jedním z nejdramatičtějších případů byl předseda správní rady automobilky Studebaker Albert Erskine. Dostal se do potíží, protože prohlašoval, že krize už skončila, a aby ukázal pravdu, nechal proplatit dividendy, jejichž výše byla pětikrát vyšší, než činil zisk firmy. Když kvůli tomu automobilka (která mimochodem za druhé světové války díky svým nákladním vozům pro armádu slavila velké znovuzrození) zbankrotovala, Erskine se rozhodl, že musí jednat. Pozval do svého domu rodinu své manželky, aby nebyla sama, až najdou jeho tělo, odešel do koupelny, obalil si tělo ručníkem, aby neudělal nepořádek, a střelil se do srdce. Manželka získala životní pojistku ve výši 900 000 dolarů, z níž zaplatila dluhy.

Přestože během krize v USA se počet sebevražd nezvýšil nijak dramaticky, je nápadné, jak často o nich hovoří lidé, kteří vyprávějí v amerických knihách své zážitky z té doby.

Zarážející je, že se o nich zmiňují bez vzrušení, mimochodem, až to vyvolává dojem, jako by pro tu dobu byly něčím zcela běžným. Něčím, co snad stojí za drobnou vsuvku, ale ne za podrobnosti.

Třeba Sally Randová, tanečnice, která žila v Hollywoodu a dlouho se přátelila se slavnou herečkou Mary Pickfordovou. „Ty nádherné jachty, které stály půl milionu dolarů každá, teď kotvily u mola a boky už měly obrostlé vodními korýši a řasami. Patřily mým přátelům, kteří vyskákali

z oken. Ale kdo si teď koupí jachty, že...“ Těmito slovy začíná vyprávět příhodu, jak nakonec jachty prodala po pouhých pěti a deseti tisících pašerákům alkoholu.

Howard Worthington pracoval jako makléř v Chicagu. „Člověče, můj kamarád vydělával pětadvacet tisíc ročně. Když mu snížili plat na pět tisíc, vyjel na střechu budovy a skočil. Naštěstí jsem v té době nevydělával ani těch pět,“ řekl se smíchem.

Není chleba, tak si hrajem

Právě jsi dostal dopis, který Ti zaručí štěstí a bohatství. Jediné, co musíš udělat, je poslat dál pět dopisů s tímto textem. Na první adresu v seznamu odešli deset centů, které zabal do složeného dopisního papíru. Potom tento dopis pětkrát opiš, ale vynechej první jméno v seznamu a na poslední napiš sebe. Odešli je do tří dnů lidem, kterým přeješ štěstí a zbohatnutí.

Brzy obdržíš 15 625 dopisů a v nich 1 562 dolarů a padesát centů. Nepřerušuj tento řetěz! Paní Sanfordová ho nepřerušila a poštou získala uvedenou částku. U paní Andersové to nebylo jinak. Paní Howeová řetěz přerhla a zakrátko přišla o veškeré jmění.

Tohle asi znáte z dětství, byť s trochu jiným obsahem. Řetězové dopisy. Nikdo jim moc nevěřil, ale také se bál je hodit do koše. Co kdyby... Američané jim však na podzim roku 1935 propadli tak, že zablokovali pošty. Ve státě Colorado, kde mělo tohle šílenství epicentrum, v něm „jel“ skoro každý dospělý. Zúčastnily se i miliony lidí odjinud, dopisy dostaly filmové hvězdy i prezident Roosevelt. Na konci všeho zůstaly na poštách tři miliony nedoručitelných dopisů a mincovny musely tisknout dodatečné mince za ty, které zmizely z oběhu.

Obvykle však Amerika trávila dlouhé volno, které jí krize poskytla, trochu jinak. Třeba tím, že začala sbírat známky. Počet filatelistů se zvýšil asi čtyřikrát; mimo jiné proto, že i Roosevelt vášnivě sbíral známky.

Cokoliv pomohlo ubít čas a dalo zapomenout na napětí a starosti, bylo vítáno. Lidé zešleli do skládaček puzzle. V letech 1932 a 1933, kdy tahle posedlost dostupovala vrcholu, koupili v průměru deset milionů skládaček týdně. Některé obchody je půjčovaly za drobný poplatek jako knihovny knížky.

Nebyla to jediná mánie, která v té době posedla Ameriku. Další byly třeba stolní hry. Lidé je s vervou hráli i vymýšleli. Jména dvou z nich nám znějí víc než povědomě — Monopoly a Scrabble. Obě jsou vynálezem té doby; ta druhá však musela na svůj úspěch teprve čekat.

Hru Monopoly vymyslel nezaměstnaný prodejce Charles Darrow z Germantownu ve státě Pensylvánie. Podle oficiální historie hry „jednoho večera roku 1930 usedl doma ke kuchyňskému stolu a na ubrus načrtl herní plán se jmény ulic, jaké byly v Atlantic City. Jak dál plán rozvíjel a dodával peníze a další herní potřeby, učil svou ženu a okruh přátel hrát hru, která z něj udělala světoběžníka, džentlmena a milionáře.“

Pravda byla trochu jiná. Hru vymyslela jakási žena už v roce 1904. Nesla název Pan domácí a měla ukázat, jak majitelé bytů vysávají nájemníky. Úplně zapadla a totéž hrozilo i Darrowovým Monopolům. Za čtyři dolary je nabízel známým a obcházel s nimi obchodní domy. Pak ji donesl ukázat velkému výrobcí her Parker Brothers, jenž ve své nabubřelosti málem odehnal slepici, která mu měla snášet zlatá vejce. Darrova odmítli s tím, že Monopoly „obsahují dvaapadesát zásadních chyb včetně toho, že hrací doba je příliš dlouhá a hra nemá žádný jasný cíl“. Naštěstí majitelé firmy měli přítele, který jim krátce poté vyprávěl, že hrál jakousi hru Monopoly a bylo to zcela úžasné. V roce 1935 byla podepsána dohoda a firma Parker Brothers vyráběla dvacet tisíc her týdně. Lidem se zřejmě líbilo, že ač bez peněz, mohou je získat alespoň při hře, a navíc tam bylo i vězení, kde podle nich měli bruchet skuteční „kapitáni průmyslu“, jež vinili z krize.

Scrabble vymyslel nezaměstnaný architekt Alfred Butts, který později řekl: „Nebýt krize, nebylo by Scrabble.“ Princip ho napadl, když četl povídku Edgara Allana Poea „Zlatý skarabeus“, kde hrdina řeší tajný kód tím, že vypočítá, jak často se které písmeno vyskytuje v řeči. Protože Butts neměl

co dělat, udělal si stejný žebříček tak, že spočítal všechna písmena na jedné stránce *New York Timesu*. Pak přiřadil k písmenkům body a vymyslel hru, kterou nazval Lexiko a odnesl ji — k Parker Brothers. Ti projevili stejnou „jasnozřivost“ jako v případě Monopolů. Jenže tentokrát se žádný nadšený známý nevyskytl, a tak Butts prodal práva jinému výrobcí až po válce.

Ale největším tahákem té doby bylo kino. Třicátá léta patří do zlaté éry Hollywoodu. Nejenže lidé v kinech mohli snít a nechat se odnést jinam od drsné reality. Oni se tam mohli i ohřát a zabít čas. A to všechno celkem levně, jen za pár centů. Během prvního roku krize se americká kina vyprázdnila o celou třetinu diváků, ale všechno se podařilo zvrátit. Krize přinesla na plátno lepší filmy, víc smyslnosti, muzikály a bláznivé komedie. Aby majitelé přilákali diváky, uváděli dvojité a někdy i trojitě programy. Přestože druhý film už nebyl nic moc, lidé měli pocit, že dostávají za své peníze víc. Ve skutečnosti víc utratili: podstatné bylo, že mezi filmy byla přestávka, při níž si diváci kupovali občerstvení. Kina lákala diváky i na dárky. Kdo přišel, dostal třeba talířek. Když přišel častěji, mohl si tak pořídit celý servis.

Diváci chodili nikoliv na filmy, ale na své hvězdy. Netušili, že padají do dokonale nastražené obchodní pasti. Filmová studia začala vyrábět hvězdy podle marketingových plánů, v nichž svou roli hrály předem vykalkulované fotografie a zprávy ze „soukromí“. Všechno mělo svůj smysl, aniž to divák tušil. Mnohdy finanční. Až v roce 2008 vyšlo najevo, kolik platily tabákové firmy hercům jako Clark Gable, Gary Cooper, Joan Crawfordová či Spencer Tracy za to, že se objevovali na plátně s cigaretou v ruce. (Mimochodem, i kouření se v té době dařilo; spotřeba cigaret stále stoupala.)

Pokud lidé nebyli v kinech, mohli hrát třeba bridž. Ameriku posedlo přímo bridžové šílenství. Ročně se prodalo padesát milionů balíčků karet (to je jako kdyby se u nás nyní prodaly ročně tři miliony), půl milionů lidí si každý rok platilo kurzy. Amerika měla hluboko do kapsy, ale jen za tyto kurzy dala deset milionů dolarů. Tvrdil to Ely Culbertson, největší expert té doby. Něco o bridžových penězích vědět musel, protože lidé koupili dva miliony jeho bridžových učebnic. Bylo to opravdu šílené: rozhlas dokonce vysílal přímé reportáže z velkých turnajů, což muselo být opravdu strhující — asi podobně jako přímý přenos ze šachů.

Protože lidé zůstávali doma, rozmohl se badminton a ping-pong. V Americe bylo najednou deset milionů hráčů a lidé měli doma pět milionů ping-pongových stolů. V roce 1930 Amerika zcela propadla minigolfu, zřejmě proto, že golf začal být příliš drahý. Každý den ho hrály v průměru čtyři miliony lidí na čtyřiceti tisících hřištích. A další rostla na kdejakém volném plácku včetně střech. Následující rok byl minigolf mrtvý, přestal lidi jednoduše bavit.

Začaly táhnout věci, kde se daly vyhrát peníze. Amerika objevila bingo a udělala si z něj vášeň natolik, že se běžně hrálo v kostelech. Objevil se i nový, jednoduchý druh herních automatů: ten, kde se točí například švestka, pomeranč a třešně, a když máte v řadě tři stejné symboly, vyhráváte. V té době ovšem byly stroje nastavené tak, že když někdo inkasoval výhru, stejně dostal dvacet, maximálně sedmdesát procent mincí, které byly uvnitř.

Ožily i skomírající zábavy z předchozího desetiletí. Mladíci se snažili vytvořit rekordy v sezení na stromě. Tentokrát už nešlo jen čistě o sportovní výkon, ale o peníze. Místní podnikatelé obklopovali inkriminovaný strom reklamami, protože kolem byla spousta diváků. A chlapci ve větvích doufali, že pokud se stanou místními celebritami, pomůže jim to k práci, v níž známý obličej táhne. Třeba by se mohli stát barmany nebo prodavači v místním drugstoru.

Populární bylo kolo, protože nepotřebovalo benzín. Cyklisté soutěžili při šestidenních maratonech, které ovšem nevedly kouzelnou krajinou, ale na malém oválu, aby jejich trápení mohli sledovat diváci.

Přibývalo i koní. Dvounohých koní. Tak se říkalo účastníkům tanečních maratonů, kteří kvůli jídlu zdarma a finanční výhře tančili celé dny až do padnutí. Pětačtyřicet minut se tančilo, pak byla patnáct minut přestávka a tak pořád den za dnem a — což zní neuvěřitelně — týden za týdnem. Tanečníci se naučili na sobě i spát. Diváci se na ně přicházeli dívat jako Římané na gladiátory do

Kolosea. Americký rekord držela June Hovicková, budoucí hollywoodská hvězda June Havoc. S Elmerem Dupreem vydrželi v roce 1934 tančit 3 600 hodin.

To je jednadvacet týdnů či zhruba pět měsíců.

Vydělali si tím 40 dolarů. Slovy čtyřicet.

Clark Gable nenosí nátělník

Když se přestanou prodávat pánské obleky, znamená to, že krize „rozkopla dveře“. Takhle to začalo v New Yorku. Na jaře 1930 poklesl prodej dětského a ženského oblečení jen o deset procent, ale pánských obleků se prodaly jen tři čtvrtiny v porovnání s minulým jarem. Příští rok to bylo dokonce ještě horší. Muži byli bez práce, na co by tedy potřebovali nové šaty. Jejich prodej se snížil k šedesáti procentům.

Ale protože obleky vypadají víceméně pořád stejně, vpád krize se poznal především na ženách. Bylo to jako smršť. Brzy vypadaly úplně jinak. Nechávaly si narůst delší vlasy, sukně jim spadly hluboko pod kolena, často až k zemi, a najednou měly, což bylo neuvěřitelné, dokonce boky, pas a prsa.

Tedy přesně to, co dvacátá léta chtěla zakrýt. Celá generace flapper-girls, žabců, se tehdy snažila vypadat co nejméně žensky a co nejvíce chlapecky. Rovné šaty, které zakrývaly ženské křivky jako maskování vojáka, krátké vlasy. S tím byl teď konec.

Vylíhly se z nich ženy. Móda byla ženštější. Takhle je to při každé krizi. Už v roce 1926 spočítal ekonom George Taylor, že když jdou akcie na burze dolů, prodlužují se ženské sukně, a když akcie stoupají, sukně se zkracují. Říká se tomu *hemline index*, tedy cosi jako ukazatel dolního lemu. Těžko říct, na čem to Taylor dokazoval, když do první světové války ženy nosily pořád sukně až k zemi, ale potom to víceméně fungovalo až do devadesátých let. Pak začala burza růst tak rychle, že by ženy musely nosit jen bederní roušku.

Ale existují i další „zaručená“ měřítka. Třeba rtěnkový ukazatel: když si ženy výrazně malují rty, s ekonomikou je to špatné.

Obě teorie mají celkem rozumné vysvětlení. Belgický profesor Helmut Gaus tvrdí, že když se ženám daří dobře a mohou si samy vydělávat nebo je snadno zajistí jejich muži, nemusí se snažit vypadat žensky, a tudíž přitažlivě pro opačné pohlaví. Naopak když nastanou hubené časy, žena se podvědomě dělá atraktivní, aby byla sexy a přitáhla pozornost. (Je třeba dodat, že hemline index vznikl v časech, kdy si nikdo nedokázal představit příchod minisukní, které tuhle teorii trochu naborávají.)

Můžeme jí věřit a nemusíme. Ale móda třicátých let se podle těchto pravidel opravdu řídila. Byla ženská a dráždivější než ta předchozí.

Byla také levnější, protože doba byla zlá. Ostatně už na podzim 1930 nabádal katalog obchodních domů Sears: „Šetrnost je myšlenkou dne. Bezstarostné rozhazování je věcí minulosti.“

Také se mluvilo o „důstojnější morálce a mravech“, jak se s úlevou psalo v jedné módní příručce, která zřejmě myslela, že už nemůže přijít nic horšího než dívky v lehkých košílkách a s odhalenými koleny, které rozhazují nohy při charlestonu.

Jenže tahle móda nebyla střídmější. Možná víc zakrývala, ale o to byla provokativnější. Sukně zdůrazňovaly linie boků, ke slovu zase přišel pas, a dokonce šněrovačka, byť svírala jen málo a jejím hlavním cílem bylo pozvednout a zvýraznit prsa. Ženy dávaly najevo, že jsou ženy.

Odhálila se sice krásná linie krku, ale výstřih nebyl žádoucí. To ovšem nevadilo, protože co nešlo vpředu, šlo dohnat vzadu. Ženy ve třicátých letech ukazovaly celá záda a někdy hrozilo, že zadní výstřih odhalí i jejich přirozené pokračování.

Každá žena používala rtěnku jako svoji osobní zbraň. Pak je napadlo, že by si nemusely malovat jen rty.

Někdy koncem roku 1936 začala v Paříži výstřední móda, které všichni prorokovali jepičí život: Francouzky si barvily nehty u rukou. Následující jaro rudé prsty přeskočily oceán. Objevily se nejdříve v newyorských klubech, kde se scházela smetánka, ale za dva roky už měla nalakované nehty každá druhá písárka a prodavačka.

Byl to důkaz toho, jak se móda stává demokratickou, protože začíná být přístupná skoro všem.

Platilo to jak pro movité, tak pro chudé. Pro ty první, pokud nechtěly šít zrovna v salonu, krize zpřístupnila Paříž. Už se nedaly dovážet každou sezónu nové modely v malých sériích. To se nevyplatilo. Tak se koupily třeba jen dva, převezly se do Ameriky a tam se vyrobily ve velkém. Tím byly levnější. Byla ještě jedna možnost. Proč vlastně čekat na modely z Paříže, když si je můžeme navrhnout sami. I to bylo levnější.

Také chudé ženy chtěly vypadat hezky. Ještě nikdy móda nepronikala do jejich ulic a domovů jako teď. Mohl za to film. Všichni chodili na hollywoodské hvězdy a všichni viděli, co se nosí. Chtěli to také. Když Clark Gable v jednom filmu ukázal, že nenosí pod košilí tehdy nepostradatelný bavlněný nátělník, muži jej odkládali s takovou vervou, že to málem potopilo tkalcovský průmysl.

Ženy si mohly koupit šaty vypadající jako to, co viděly na plátně, jen z levnějších materiálů a samozřejmě ne tak elegantně zpracované. Některé si šily samy, upravovaly šaty sobě i dětem. Stará sukně se prodloužila na požadovanou míru do půli lýtek jednoduše tím, že se nastavila jemnou látkou, která předtím tvořila podsazení, snesla se i jiná látka, stuhy anebo kožešiny, které byly vysloveně módním hitem.

Někdy se šilo z nečekaných materiálů. Jedna firma, která prodávala mouku a krmivo pro domácí zvířata v pytlích, zjistila, že z ní maminky šijí šaty pro dívky. Tak vymyslela chytrý tah: pořídila si pytle potištěné různými vzory. „Neměla jsem šaty koupené v obchodě, dokud jsem nešla na střední školu,“ vzpomínala na tu dobu Norma Ehlersová z Nebrasky.

Někde to bylo nesrovnatelně horší. Jedna matka ušila kabát a šaty tak, aby je mohla nosit i dcera. A tak se každý týden střídaly: ta, na níž byla řada, se oblékla a šla do kostela.

A někde to bylo dokonce zoufalé. Jedna pamětnice vzpomínala, jak do škol přišla spolužačka v hadrech a uříznutých plechovkách přivázaných k noze provázkem.

Začali jsme pánskými obleky, tak u nich také skončíme. I s nimi se stalo něco zajímavého. Protože je mnozí muži odložili, začal se měnit styl jejich oblékání. Chodili bez kravat, s rozhalenou košilí a místo saka stačila bunda nebo svetr.

A protože zákazníkům ubylo, přemýšleli krejčí, jak dostat zpět peníze, o které přišli.

Tak zavedli pánskou módu.

Do té doby se obleky měnily velmi pomalu. Teď se začaly měnit detaily jako tvar klop, projmutí saka či tvar kapsiček. To nutilo bohatší zákazníky obměňovat šaty častěji, aby nevypadali, že jsou mimo.

A tenhle jednoduchý trik, jímž si pomáhali krejčí za krize, pronásleduje muže dodnes.

Drsný život na kolejích

Slovo *hoboes* známe od českých táborových ohňů, kde má patričnou romantiku. Skuteční *hoboes* na tom nic romantického neviděli. Byli to bezdomovci, kteří se pohybovali napříč Amerikou při hledání práce. Byly jich čtyři miliony, z toho čtvrt milionu dětí. Jezdili načerno ve vlacích, žili ve špině a občas jim šlo o život, protože — jak ukazují i následující příběhy — tohle byla opravdu drsná existence, při níž někdy tekla krev a jindy slzy.

Leslie Paul opustil domov v roce 1933. Právě ukončil střední školu.

„Věděl jsem, že musím jít. Byla krize a žádná práce. Pro mámu a Guse, mého nevlastního otce, jsem byl jen přítěž. Asi týden po skončení střední školy jsem našel u kolejí deku sešitou jako spacák. Bral jsem to jako znamení. Matce jsem neřekl nic, jen že si jdu do obchodu koupit padesátku ciga-

ret. Taky jsem si objednal dvoje keksy. Normálně jsem nerad nakupoval na dluh, ale teď jsem řekl: ‚Připište to na náš účet‘. Prodavač se na mě překvapeně podíval, ale neřekl nic.

Vrátil jsem se domů a řekl mámě, že odcházím. Nevymlouvala mi to, ale rozesmutnilo ji to. Neměli jsme doma žádný kufr nebo ruksak. Jediné, co našla, byl saténový pytel. Byl velký asi jako polštář. Dal jsem si do něj ten spací pytel, tři nebo čtyři páry ponožek, šortky, starý svetr, cigarety a keksy.

Máma ještě udělala dva sendviče. Došla pro peněženku a dala mi všechny peníze, které měla. Bylo to 72 centů.

Dal jsem jí velkou pusu a dlouho a pevně jsem jí objímal. Nic neříkala, ale po tváři jí tekly slzy. Otočil jsem se a vyrazil, černý saténový pytel přes rameno.

Přešel jsem plot a šel jsem do kopce k trati. Tam jsem se otočil. Najednou mi vyhrkly slzy. Vzlyknul jsem. Ten druhý vzlyk jsem už spolknul. Bylo mi osmnáct a týden.“

Claude Franklin z Fort Worthu v Texasu odjel, když mu bylo třináct. Vyrazil spolu se šestnáctiletým bratrem Charlesem a třináctiletým kamarádem Robertem.

„Rodina se měla co ohánět, ale doma jsme byli rádi. Jeli jsme jen z touhy po dobrodružství. Večer před útekem jsme si sbalili náhradní šaty do papírových pytlů a schovali je v křoví. Ráno jsme naoko odešli do kostela, protože byla neděle, ale zamířili jsme k dráze. Věděli jsme, že naše matky budou mít strach, ale nenechali jsme žádný vzkaz. Nechtěli jsme, aby nás zastavily.

Vyrazili jsme do delty Mississippi, abychom tam sklízeli bavlnu. Mysleli jsme, že vyděláme balík peněz. Našli jsme farmu a tam, nám řekli: ‚OK, dostanete 75 centů za padesát kilo bavlny.‘ Ukázali nám místnost na spaní a paní, která nám měla dělat jídlo. My jsme za to měli platit deset dolarů týdně, což nám odečtou z výplaty.

Ráno jsme šli česat bavlnu. Za třicet minut mě začala bolet záda. A za chvíli mě začaly bolet prsty. Byly plné puchýřů a ran. Byla to tvrdá práce. Co chvíli jsme se museli narovnat a protahovat. Ale to znamenalo, že jsme ztráceli čas. Do večera jsem udělal asi pětasedmdesát kilo.

V pátek dopoledne jsme toho měli už dost. V poledne jsme jim řekli, ať nás vyplatí, že končíme. Mysleli jsme si, jak jsme mazaní, protože za jídlo a bydlení se mělo strhávat až v sobotu. Ale oni nebyli hloupí. Muž zapsal, kolik jsme celkem nasbírali a vynásobil to pětasedmdesáti centy. Pak nechal vybuchnout bombu: ‚A teď, chlupci, odečteme, co nám dlužíte.‘ Charles dostal 55 centů, já jsem vydělal 35 a Robert deset.

Chytli jsme vlak do Memphisu, ale protože noci už byly chladné, končil totiž už říjen, a nám se nechtělo spát pod mosty, rozhodli jsme se, že se vrátíme domů.“

Weaver Dial opustil domov v roce 1929, když mu bylo dvanáct. Chtěl vidět Ameriku. V pozdějších letech se mnohokrát dostal do konfliktu s hlídači (říkalo se jim „bejci“), které si železnice najímaly, aby pronásledovali a vyhazovali černé pasažéry.

„V San Francisku jsme jeli úplně vzadu a dostali jsme se až do depa. Už jsme seskakovali, když někdo zakřičel: ‚Stůj, nebo střelím!‘ Dva železniční bejci odvěkli mě a mého kamaráda a prohrabali naše peněženky. Pak nás dlouho vyslychali a nakonec nám oznámili, že nám dávají pokutu deset dolarů. Měli jsme ale dohromady jen tři dolary. Tak nám řekli: Vypadněte, ať už vás tady nevidíme!

Jindy ale tak dobré srdce neměli. Dostali nás někde v Nebrasce. Jeden šel po střeše, pistoli v jedné ruce, baterku v druhé. Další dva prohlíželi obě strany vlaku. Shromáždili nás na nějaké stanici. Museli jsme se svléknout donaha. Jeden hlídal a další dva pečlivě prohledávali naše kapsy a švy. Do konce zkoumali opasky, podpatky a čepice.

Pak oznámili pravidla hry: ‚Jeli jste načerno. Sebereme vám polovinu peněz, které máte u sebe.‘ Já jsem měl čtyři dolary. Jeden muž, který tvrdě pracoval na sklizni, vezl domů osmdesát dolarů. Rodina z toho měla žít celou zimu. Posadili ho do dobytčáku a stálo ho to čtyřicet dolarů. Byla to bezcenná věc.“

Henry Kotzur opustil rodné Chicago v roce 1932, když mu bylo šestnáct. Nechtěl dál zatěžovat osmičlennou rodinu, protože otec byl bez práce.

„Bejk nás chytil, sotva jsme zastavili. Postavil nás do řady vedle protějšího vlaku. Jsem si jistý, že kdyby někdo chtěl utéct, zastřelil by ho. Pak nám sebral všechny naše peníze a řekl, at' jdeme před ním. Zakopl jsem o kolej. On si myslel, že utíkám a kopnul mě do zadku tak, že na tu bolest nikdy nezapomenu. Viděl jsem, že mě chce přetáhnout přes hlavu obuškem, tak jsem zvedl ruce. Praštil mě přes prsty a rozdrtil mi kloub na ukazováčku. Pak nás varoval, at' už nás nikdy nenachytá ve vlaku.“

Tu noc jsme přespali v poušti. Ráno jsme uviděli vlak do Yumy. Bylo tam snad padesát *hoboes*. Vlezli jsme dovnitř a čekali na rozjezd.

Najednou se otevřely dveře a tam stál stejný bejk jako včera. Začal rvát. Prchal jsem do pouště, ostatní za mnou. Najednou někdo zakřičel: „Stůjte, hoši! Nás je tady padesát a on má jen šest ran. Ví, že může zabít šest z nás, ale pak je z něj mrtvý muž.“ Když strojvůdce zapískal, vrátili jsme k vlaku a odjeli. Bejk tam stál a koukal na nás.“

Gene Wandsworth vyjel poprvé vlakem v zimě roku 1932. Bylo mu sedmnáct. Od jedenácti byl sirotek a žil v Idahu v rodině strýce, který měl sám pět dětí. Odešel ve chvíli, kdy mu sestřenice řekla: „Proč otravuješ, když tě tady nikdo nechce?“ Té noci si Gene sbalil pár věcí do pytle od mouky a zmizel.

„Bylo mi úplně nejhůř, jak může klukovi být. Stál jsem na mostě a myslel na sebevraždu. Pak jsem ale naskočil do vlaku, který projížděl kolem. Na cestách jsem se skamarádil s Jimem. Vypadal stejně jako já. Vysoký blondák. Lidé nám nevěřili, že nejsme bráškové.“

Dařilo se nám dobře až do jedné noci, kdy jsme jeli na žebřících mezi dvěma nákladními vagóny. Byl takový mráz, že mi málem umrzly ruce. Zaklesl jsem jednu ruku kolem tyče a druhou jsem strčil do kapsy. Teď jsme byli zády k sobě, takže jsem Jima nemohl vidět.

Najednou vlak prudce přibrzdil. Uslyšel jsem Jima. Vyjekl, jak padal. Otočil jsem se a chňapnul po něm. Měl na hlavě pletenou čepici. Zůstala mi v ruce. A s ní trochu blondatých vlasů. Jim byl pryč. Zmizel pod koly.

Nemohl přežít. Od té doby jsem už zůstal sám. Už jsem se s nikým nespřátelil a jezdil jsem na vlastní pěst.“

Norma Darrahová naskočila do vlaku v Minnesotě spolu se svým mužem a třináctiletým synovcem. Byla zima. Chtěli jen přejet do Wyomingu, kde měl manžel, propuštěný novinář, slíbenou práci u bratra jako tesař.

„Měli jsme s sebou pušku, pánev, věci na spaní a tři dolary. Mysleli jsme, že to bude stačit.“

Po cestě jsme se v Iowě dostali do otevřeného nákladního vozu. Bylo v něm asi patnáct centimetrů sněhu. Jak jsme vyjeli, začal na nás vítr hnát sněh z vagónu před námi. Bylo to jako blizzard. Museli jsme pořád chodit, protože jinak bychom zmrzli. Měli jsme co dělat, abychom přežili.

V Crawfordu jsme se dostali do tábora *hoboes*. Měli tam oheň, v kotlíku se vařila podivná směs, vím, že tam byly mrkve i s natí. Starý tulák mi nabídl kafe, které pil ze špinavé plechovky. Bylo to od něj hezké, a tak jsem nechtěla odmítnout. Dala jsem si lok. Bylo to nejhorší kafe, jaké jsem kdy pila. Spolkla jsem to a modlila se, abych nic nechytla.

Odmítli jsme jídlo a já jsem radši šla žebrat. Manžel nechtěl, abych to udělala, ale já jsem šla. Styděla jsem se.

Zaťukala jsem u jednoho domu a vyšla paní s dítětem na ruce.

„Paní, nejedla jsem několik dní. Jsem hladová. Prosím...“

Prohlédla si mě odshora dolů a řekla: „Už jsme po snídani a oběd bude až za hodinu.“

Srdce mi zatrnulo, protože jsem pochopila, že si ta paní nechce pustit tohle špinavé bezdomovecké stvoření do kuchyně.

„Paní, nechci s vámi jíst. Myslela jsem si, jestli byste nemohla postrádat sendvič.“

Na to řekla laskavě: „Co takhle míchaná vajíčka a sendvič se slaninou?“ Udělala mi rovnou dva.

Když jsme se blížili k cíli své cesty, museli jsme stopovat. Stáli jsme na silnici a uviděli ve sněhu zajíce. Manžel sundal pušku a zastřelil ho. Najednou se ale objevil jestřáb, popadnul zajíce a odletěl s ním. Málem jsme se rozbrečeli.“

Donald Newhouser žil na farmě v Nebrasce. *Hoboe* se z něj stal v roce 1935, kdy jezdil vlaky na černo sbírat brambory do Idaha, česat jablka do státu Washington a chmel do Oregonu, pomeranče do Kalifornie a sušit seno do Colorada.

„Byl jsem jeden z mála farmářských hochů, kteří dokončili střední školu. Bylo mi to ale k ničemu. Práci jsem našel jen na dobytčářském ranči. Platili mi deset dolarů měsíčně. Po několika měsících jsem si řekl, že takový život nikam nevede.

Rozhodl jsem se hledat nějakou lepší příležitost. A jediný dopravní prostředek byl vlak. Naučil jsem se všechny triky. Jak se chytit vagonu v rychlosti padesát kilometrů za hodinu. Jak chodit po střechách v osmdesátce. V čem určitě nejezdit a nikdy, nikdy se s nikým nepřátelit.

Za tu dobu na mě bejci stříleli, honili mě a jednou mě vyhodili v divočině v horách z vlaku, když bylo asi dvacet pod nulou. Ale já jsem se stačil nějak chytit posledního vagónu, a tak jsem přežil. Jediné, co na tom bylo hezké, byla scenérie. Hory, potoky, vodopády a lesy. To mi pomáhalo na chvíli zapomenout na nebezpečí a potíže, jimž jsem čelil.

Jednou jsem seděl na kolejích, bylo to kdesi v Montaně, a čekal jsem na nákladní vlak. Jak jsem se koukal na vesnici pode mnou, uviděl jsem, jak se v jednom okně rozsvítil vánoční stromeček a děti si kolem něj začaly hrát. Začal jsme vzpomínat na Vánoce doma v dobách, kdy jsem byl malý jako ty děti, a slzy mi tekly po tvářích.“

O umění vydělávat peníze

William Benton přišel do New Yorku v červnu 1929, kdy burza rostla ke hvězdám, a tak není divu, že měl velkášské plány. Rozhodl se, že do penze odejde jako milionář — a v pětatřiceti letech. Měl na to pět let.

Jenže přišla krize.

A tak se stal milionářem v šestatřiceti.

Když v roce 1935 prodával svoji reklamní agenturu, byla největší na světě. Vlastně to bylo jednoduché: měl nápady. Zasloužil se třeba o to, že dodnes si v kterémkoli americkém supermarketu můžete koupit kávu značky Maxwell House. Tehdy málem nepřežila. Benton udělal to, co nikdo před ním. Použil pro reklamu cosi jako *playback*. „Ze dvou lidí jsme vytvořili jednu postavu,“ vzpomínal po letech. „Nechal jsem vybrat zpěvačku s nejvíce sexy hlasem, ale nebyla to zrovna sexy žena. Tak jsem nechal vybrat tu nejvíce sexy herečku, která se tvářila, že zpívá, zatímco zpívala ta druhá.“

Výsledek: káva Maxwell House šla na dračku, přestože nikdo nepoznal — a ani nemohl — rozdíl v chuti v porovnání s ostatními druhy v regálech. Ale tuhle kávu náhle všichni znali a spojovali si ji s příjemným zážitkem. Prodej se zvýšil dvojnásobně, pak čtyřnásobně.

Takových Bentonů a káv značky Maxwell House byly v Americe statisíce. Psali příběhy úspěchu. I doba krize měla své vítěze a hvězdy.

Byli to lidé, kteří něco vymysleli, odvážili se a uspěli.

Během krize se zcela změnil systém prodeje, až nakonec vypadal jako dnes. Objevila se slova jako *marketing* a *public relations*, specializované firmy dělaly průzkumy trhu, takže výrobci věděli, co by zákazníci skutečně chtěli kupovat ještě dřív, než si to zákazníci stačili uvědomit. Byl to ostrý rozchod s érou, kdy v čele firmy stál zkušený ředitel, pravděpodobně majitel, který rozhodoval o produktu jen podle toho, co mu napovídal jeho šestý smysl.

Přicházeli muži, kteří viděli věci z větší blízkosti a pronikavějším pohledem. Třeba bývalý ženista, generál Robert Ellington Wood, který postrčil síť obchodních domů Sears o mnoho koňských délek před věčného konkurenta Montgomery Ward. Řetězec Montgomery Ward řídil ve starém sty-

lu muž jménem Sewell Avery, který věřil, že návod na přežití krize spočívá ve snižování nákladů a že až jednou ještě víc poklesnou ceny, lidé začnou nakupovat a přijde oživení. Do té doby bylo nutné čekat. Wood byl chytřejší. Chtěl vyzkoušet nové cesty, když to starými nešlo. Rozhodl se také, že na byznys bude pohlížet víc jako na službu zákazníkovi než jako na stroj na peníze. To byla téměř nová filozofie.

A tak Wood zákazníka pořádně prostudoval. Místo toho, aby se mu snažil vnucovat ležáky i za cenu toho, že je bude zlevňovat, nechal vyvinout nové zboží. Takové, které se hodilo pro měnící se způsob života, jenž viděl kolem sebe. Třeba ledničky. Ty byly v té době v Americe opravdu populární, lidé je museli mít, jako my máme dnes mikrovlnku. A Wood šel zákazníkům naproti. Aby získal trh pro sebe, nechal zkonstruovat levné ledničky.

Pochopil také, jak je pro něj jako pro obchodníka důležité auto. Začal prodávat pneumatiky, automobilové pojistky. A hlavně si uvědomil, že lidé začnou jezdit nakupovat autem, pokud jim to usnadní. Třeba tím, že zařídí kolem obchodních domů parkoviště.

Každý rok krize tak Sears vydělával víc a víc, zatímco Montgomery Ward se propadal do hlubších a hlubších ztrát.

Pikantní na tom všem bylo, že Wood kdysi pro konkurenci pracoval a všechno, co teď zaváděl, jí nabídl. Nechtěli to, a tak odešel k Searsu.

O tom, že odmítat dobré nápady se nevyplatí, se přesvědčila i síť potravinářských obchodů Kroger. Pracoval pro ni účetní Michael J. Cullen. Napsal vedení dopis, že má nápad, který by se za krize mohl osvědčit: prodávat co nejlevněji, protože pak se prodá víc. Ani se nenamáhal mu odpovědět. A tak se Cullen udělal pro sebe. Otevřel první supermarket na světě. Zřídil ho v prázdné newyorské garáži, lidé se obsluhovali sami a brali si z regálů zboží, což se ukázalo být obrovským pokusem.

Obchod dostal jméno King Cullen, což znamená král, a Cullen se pro Newyorčany stal opravdu králem. Říkali mu „Ničitel cen“ a sjížděli se k němu z dalekého okolí. Za šest let měl už sedmáct poboček a vydělával šest milionů dolarů ročně. A to byla krize!

Právě ta způsobila, že klíčem k úspěchu se náhle stal zákazník. Velká krize přinesla velkou změnu: prosadil se ten, kdo mu nabídl to, co chtěl. Dnes to zní triviálně, ale tehdy to byla téměř revoluce. Do té doby peníze „dělaly“ především investice do železnic, oceláren, stavebnictví nebo průmyslu. Pak bylo v módě finančnictví. Krize srazila tato odvětví na kolena, ale lidé pořád potřebovali jídlo, věci denní spotřeby a služby, které se daly pořídit za relativně malé peníze. Rodiny sice neměly víc peněz než před krachem na newyorské burze, ale celkově bylo v Americe dolarů pořád dost. Protože ceny klesly, reálný příjem na hlavu byl stejný jako ke konci 20. let. Poptávka po botách, lécích, jídle, mýdle, cigaretách, šatech a benzínu rostla, protože dospívala generace Američanů, narozených ještě v letech prosperity.

A tak sice v seznamu společností, které v roce 1937 vydělaly víc než v roce 1929, nebyly žádné ocelárny nebo železnice, zato zde byla spousta nováčků. Třeba Coca-Cola, výrobce žvýkaček American Chicle, výrobci autobusů a nákladních aut, protože nabízeli levnější konkurenci železnici.

Některé firmy našly díru na trhu jen díky změnám, které krize přinesla. Kvetl třeba obchod se sporáky a vysavači, protože i ženy ze zámožných rodin musely propustit služebnictvo a chtěly si ulehčit práci.

Firma Ball Brothers z malého města Muncie v Indianě nestačila počítat zisky, přestože vyráběla obyčejné sklenice se šroubovacím víčkem. Ženy v nich totiž začaly zavařovat maso a ovoce. Stejně tak šly na odbyt květináče, v nichž lidé ve městech začali pěstovat zeleninu.

Každý, kdo byl blíž k zákazníkovi, byl na tom lépe než odtažitý a nepružný konkurent. Například ropná společnost Standard Oil dokonale přebila soupeře ze Shellu a Gulu, protože si položila jednoduchou otázku: jak zajistíme, aby si motoristé kupovali co nejvíc našeho benzínu? I odpověď byla jednoduchá. Když jim ho budeme sami prodávat. A tak Standard Oil začala zřizovat vlastní síť čerpacích stanic.

Malá ocelárna Weirton Steel prosperovala, zatímco těžké váhy v oboru bojovaly o život. Dařilo se jí proto, že se začala specializovat na výrobu plechu pro konzervy, které si lidé kupovali na zavazování.

Chemický koncern DuPont udělal revoluci, která nám dnes přijde jako něco zcela triviálního. Vyprodukoval nylon a začal z něj vyrábět punčochy. Zlom spočíval v tom, že do té doby chemičky vyráběly pouze surovinu. Tu pak prodávaly továrnám, které z ní teprve dělaly zboží, jež zákazníci kupovali až od nich. Teď DuPont přeskočil jeden stupeň a jeho zákazníci se stala celá ženská Amerika.

To všechno dohromady přineslo další nevídanou věc. Firmy se musely o zákazníky ucházet. To je změnilo, protože všechno bylo podřízeno tomu, co zákazník chce. Pryč byla doba, kdy Henry Ford arogantně říkal: „Můžete mít auto jakékoliv barvy, kterou chcete, tedy pokud chcete černou.“

Teď platilo heslo „Náš zákazník, náš pán“. Pozornost vedení firem se obrátila na prodej. Prodejní oddělení se stalo nejspolehlivějším výtahem k postupu do nejvyšších pater společnosti. V době boomu museli prodejci jednoduše prodávat to, co firma vyrobila, v dobách krize se prodej změnil v rafinované umění.

Lidé odpovědní za prodej náhle požadovali hlas už při vymýšlení vzhledu, barvy či ceny. Koukali přes rameno konstruktérům u kreslicích prken a vedli jim ruku.

Jenže se potřebovali o něco opřít. Bylo nutné znát zákazníka. V podstatě šlo o to vědět, kdo chce jaký druh bot nebo pastí na myši, kde a s jakou naléhavostí. Bylo nutné se ptát přímo zákazníků. Šestý smysl šéfa už dávno nestačil.

V roce 1933 napadla Arthura C. Nielsena chytrá myšlenka nabídnout firmám službu, která jim sdělí, jací jsou vlastně lidé kupující si jejich zboží. John Orr Young a Raymond Rubicam nabídli Georgi Gallupovovi, který se specializoval na výzkumy veřejného mínění, že s ním budou měřit i postoje konzumentů. Ameriku zaplavila hejna mladých, energických lidí, kteří klepali na dveře domů, aby si odtud odnesli fakta o budoucích zákaznících, jež potom interpretovali odborníci.

S touhle výzbrojí si firmy najímaly reklamní agentury, které jim řekly, na koho se mají obrátit, co mají říct a jak to mají říct. Cílená reklama se ukázala jako mocná zbraň. Stála u vzestupu obchodních říší zítřka. Brzy bylo zřejmé, že nejlépe se dařilo tomu, kdo se tvářil, jako kdyby krize nebyla a investoval do reklamy. Ukázalo se totiž, že lidé nepřestávají utrácet, jen hledají výhodné nabídky.

Automobilka Chevrolet by o tom mohla vyprávět své. Ve 20. letech se na jeden její vůz prodalo deset fordek. Přestože přišla krize, firma odvážně napumpovala peníze do reklamy a již v roce 1931 se její vůz „Chevy 6“ stal nejprodávanějším ve své třídě a udržel se tam dalších šest let.

Podobnou zkušenost udělal i výrobce cigaret značky Camel. Ve 20. letech byly cigarety s velbloudem na americkém trhu jasnou jedničkou. Jenže v roce 1930 udeřila značka Lucky Strike. Její ředitel George Washington Hill uvolnil obrovské peníze, protože věřil v moc reklamy. Jednou dokonce při schůzi plivnul na tabuli, aby ukázal, že i znechucující reklama přinutí lidi nakupovat. Lucky Strike získala první místo, za dva roky dokonce camelkám ukázal záda další konkurent, značka Chesterfield. Reklamní ofenzívu musel tedy zahájit i Camel — a v roce 1935 byl opět v čele.

Na krizi vzpomíná v dobrém i firma Procter & Gamble. Zatímco ostatní soupeři seškrtili výdaje na reklamu — když se během krize neprodává, moudrý ředitel ze staré školy přece začne utahovat kohoutky — Procter & Gamble „nemoudře“ inzerovali a vyšli z krize v nejlepší kondici.

Mimočodem, právě tehdy reklama vyvinula triky, které dodnes nemáme rádi. Objevily se zdánlivě přesné statistiky, podle nichž „listerin zničí až 93,4 procent mikrobů“, rádobyvědecké postupy, jež měly omráčit posluchače nebo čtenáře jako třeba triumfální oznámení, že „výrobek byl testován kyslíkovým kalorimetrem“ nebo popisem šokujících, leč nesrozumitelných „výhod“ nového výrobku, třeba že je „vybaven impregnovanými kondenzátory a pentodovými trubicemi s nastavitelnou amplifikací“.

V době krize se také ukázalo, že stejně dobrá jako reklama je publicita. Je ovšem levnější. Díky ní máme dnes příjemnější cestování letadlem. Aerolinky najímaly mladé, krásné ženy jako letušky. Měly

se starat o to, aby se cestující nenudili a rádi se zase vraceli. A samozřejmě lépe než samotné letadlo se v časopisech vyjímalo letadlo v popředí s letuškou.

I publicita se stala uměním. Rychle se objevovali konzultanti *public relations*. Když v roce 1933 vy-povídal před vyšetřovací komisí Kongresu finančník J. P. Morgan o příčinách krachu z podzimu 1929, posadil mu — i k jeho překvapení — těsně před tím tiskový agent firmy Barnum na koleno trpasličí, která vypadala jako malá holčička. Fotografové zmáčkli spouště a Morgan se druhý den objevil v novinách s dítětem na klíně, takže automaticky vzbuzoval sympatie.

Operátorky v telefonní společnosti Bell se učily odpovídat s radostným tónem v hlase.

Reklamní firmy si najímaly nezaměstnané novináře, aby pro ně pracovali na rafinovaných kam-páních. Výrobci mýdel se spojili, aby vytvořili Institut pro čistotu, kde byli zaměstnaní odborníci na zdravotní problematiku, kteří „nezávisle a z odborného hlediska“ varovali veřejnost před škodlivými následky nečistoty, špíny, a tudíž nedostatečného používání mýdla.

Pěstitelé bavlny zase zavedli každoroční vyhlášení Miss Bavlna, což byla akce s velkým ohla-sem. Skutečným účelem bylo bránit výrobce bavlny před konkurencí umělých vláken.

Vymýšlely se různé postupy, jak vnutit lidem pomeranče, rozinky nebo nové pneumatiky. Štika v oboru jménem Steve Hannegan udělal z díry s nicneříkajícím jménem Ketchum, která se nacháze-la kdesi v Idahu, přejmenováním na lákavější Sun Valley módní středisko pro bohaté. Uspěl mimo-řádně, usídlila se tam spousta známých jmen včetně Ernesta Hemingwaye (který se zde i zastřelil).

Stejně kouzlo si Hannegan vyzkoušel při zavádění zvučného jména jednoho kousku bažinatého floridského pobřeží. Redaktoři novin a tiskových agentur od něj dostávali zprávy typu: „Milionář Harry Fleischmann zemřel. Nezapomeňte jako domicil uvést MIAMI BEACH.“

Všeobecně platilo, že každý, kdo měl životaschopný nápad a energii, se mohl prosadit.

Jeden prodejce dětských hraček si ve chvíli, kdy Italové napadli Habeš, skoupil vojáčky od všech konkurentů ve městě a přikoupil hnědou barvu. Natřel je nahnědo a prodával jako gardu Haile Se-lassieho. Jen se po nich zaprášilo.

S jinou hračkou to bylo ještě zajímavější. Továrnička na výrobu hraček ve městečku Kenton při-pravila hotovou bombu: kapslíkový šestiraňák, který poprvé umožňoval vystřílet roličku plnou kapslíků. Vývoj byl drahý, a tak i cena byla na tu dobu dost vysoká: půl dolaru. Ředitel Willard Bix-ler si lámal hlavu, jak zajistit, aby hračka získala dostatečnou pozornost. „Jednou jsem šel do kina a tam mě to napadlo,“ řekl po letech. „Hráli western, kde měl hlavní roli Gene Autry.“ To byla velká hvězda Hollywoodu, zpívající kovboj. „Napsal jsem jedné agentuře, aby mě s ním zkontaktovali, že mu nabízím pět procent z prodeje každého revolveru.“

Autry přijel, podepsal, prohlédl si továrničku a v místním kině několikrát zatočil koltem kolem prstu a střílel, jako by Komančové útočili ze všech stran. Za každou hračku dostal dva a půl centu. Za pár let to ale dělalo dvanáct tisíc dolarů, což byly na tehdejší dobu velké peníze. Znamenalo to však hlavně, že revolverů se prodaly miliony, což zachránilo místní firmu a jedno malé městečko v Ohiu před úpadkem. Stačilo k tomu vlastně tak málo.

Vítězi se za časů krize nestávali jen lidé, kteří rozpoznali síly reklamy a nových přístupů. Stačilo, aby měli podnikavého ducha. Walter Benton, jenž se chtěl stát v pětatřiceti milionářem a povedlo se mu to „až“ o rok později, za pár let sice o spoustu peněz zase přišel, ale rychle našel způsob, jak je vydělat zpátky. Koupil firmu Muzik Corporation, která se specializovala na náladovou hudbu vysí-lanou po drátě, kterou nabízela restauracím a hotelům v New Yorku. Byla to levná náhrada za živou muziku. Benton tomu byznysu nijak nerozuměl, což byla jeho výhoda. „Což to nabídnout třeba lé-kařům do čekáren nebo holičům, navrhl jsem svým pěti prodejcům,“ popisoval později. „Vysmáli se mi s tím, že víc už prodávat nelze. Jen jeden, který tam byl pár týdnů, řekl, že to je dobrá myšlenka. Udělal jsme ho obchodním ředitelem a ostatním jsem navrhl, aby si našli jiné místo.“ Myšlenka byla životaschopná. Zakrátko nezněla hudba jen u lékařů a holičů, ale také v bankách, obchodních do-mech, na záchodcích či ve výtazích. Nabídka, opatřená sloganem „hudba, kterou není třeba poslou-chat“, byla neodolatelná. A Benton opět vydělal.

Někteří se spokojili s menším podnikáním, které jim ale hodně vynášelo. Třeba proto, že pracovní síla byla levná. Albert Lau, makléř z Wall Streetu, pověsil akcie na hřebík a dal se na praní plínek. Po celé Americe zřídil pobočky, v nichž zaměstnával i lidi s vysokoškolským diplomem, kteří měli čas a energii obcházet domy s nabídkou, že pleny vyperou za pár centů.

Další muž z Wall Streetu, známý spekulant Mike Meehan, koupil zrovna v den krachu za půl milionu dolarů zmrzlinářskou firmu Good Humor. Vymyslel způsob, jak o peníze nepřijít. Nabízel lidem bez práce, aby jeho zmrzlinu, vlastně to byly dnešní nanuky, prodávali jen za podíl na zisku. A tak tisíce dodávek a vozíků s lákavým modrobíločerveným logem stály před kiny, vchody obchodů, nádraží a stadionů, všude tam, kde byli zákazníci, kteří by mohli utratit deset centů. Jen v New Yorku a Chicagu se v roce 1932 prodalo čtrnáct milionů kusů. Sít' ovšem byla rozprostřena po celé Americe. Prodavači pracovali klidně osmdesát hodin týdně a museli souhlasit s téměř vojenskou disciplínou — každý den mít čistou bílou uniformu, čisté ponožky, mýt si nohy protiplísňovým roztokem a k tomu ještě rozdávat zářivé úsměvy. Ale byla to dobrá práce a někteří si vydělali až sto dolarů za týden, což byly opravdu velké peníze.

Jiní mladí muži s šikovnými rukama procházeli dům od domu a za babku vykupovali nefungující ledničky. Pak je opravovali a se ziskem prodávali.

Šestnáctiletá čerstvá maminka Mary Martinová-Hagmanová si otevřelav roce 1931 vprázdném skladišti v texaském Weatherfordu taneční kurzy. Sestra ji naučila waltz a zbytek pohybově nadaná dívka odkoukala v kině. Chtěla dva dolary měsíčně a ty byli ochotní zaplatit dva klienti. Pak přišel třetí, který zaplatil čtyři, protože si přál soukromé hodiny. Na konci měsíce měla už třicet žáků a za dalšího půl roku už jí běžely kurzy i v okolních městech. Tím vydělala dost peněz na to, aby mohla odjet do Hollywoodu, tam se stát profesionální učitelkou tance a pak si vydělat peníze jako slavná zpěvačka. Mimochodem, zatímco ve skladišti vydělávala peníze, občas si odskočila nakrmit svého potomka Larryho, což je Larry Hagman, známý jako J. R. Ewing ze slavného seriálu Dallas.

Možné bylo všechno, ale člověk musel jít úspěchu naproti. Byl to ostatně typicky americký přístup. „Mnozí z nás se za krize naučili měnit nevýhodu ve výhodu,“ řekl po letech ředitel velké pojišťovny Combined Insurance Company of America a ikona amerického pojišťovnictví W. Clement Stone. „Ale musel jste k tomu mít cosi, čemu jsem říkal PDP, pozitivní dušení postoj. Je založen na tom, že v každé překážce je semínko velkého přínosu.“

„Říkal jsem si: proč bych nemohl vydělat za den tolik, kolik jiní za týden? A proč bych nemohl za týden vydělat tolik, co jiní za měsíc? A proč bych vlastně nemohl vydělat za měsíc, co jiní za rok? Jak bych toho mohl dosáhnout?“

Prostě jsem přemýšlel. Když udeřila krize, měl jsem po Státech tisíc pojišťovacích agentů. Brzy čísla ukázala, že toho moc neprodávají. Tak jsem objel zemi a nechal si jich jen 235. Vyškolil jsem je a pak jsme prodávali víc než s tisíci lidmi před krizí.“

„Radil jsem jim, aby vždycky chodili odshora dolů, tedy nejdřív za šéfem. Naučil jsem je, že když chtějí slyšet pozitivní odpověď, musí klást pozitivní otázku. Když chtějí zápornou odpověď, musí položit negativní otázku ve stylu ‚vy teď tedy nemáte žádné pojištění, že ne?‘ Musíte tomu člověku pomoci, aby odpověděl, jak chcete vy. A když jste zpracovali šéfa, vydáte se za podřízenými s tím, že když šéf koupil, asi bude dobré koupit taky.“

„Za jeden den v době krize se mi taky podařilo prodat sto dvacet pojistek. Chápete to? A to tehdy byla velká konkurence. Věděl jsem, že deset jich přišlo přede mnou a deset přijde po mně. Ale prodal jsem já, protože jsem měl PDP. To se projevilo třeba tak, že vlastně nevím, jestli prodali i oni. Nikdy jsem totiž neztrácel čas tím, abych to zjišťoval.“

Zpátky v Evropě

Rakousko: nezaměstnaný chodí pomaleji

Ještě nedávno to bylo příjemné místo. Půlhodinka jízdy místní lokálkou a byli jste ve Vídni, kde jste si mohli dát sáchr, zajít do Pratru nebo se jít podívat, jak kanonýr Bimbo Binder střílí goly za Rapid.

Ještě nedávno obyvatelé Marienthalu neslyšeli o krizi a budoucnost byla růžová.

Ještě nedávno měli všichni práci v pěti místních textilkách a život byl, jak řekla jedna žena, báječný. „V létě jsme chodili na procházky a co jsme se natancovali!“ Její sousedka dodala: „To to tady ještě žilo. Dnes je to tady mrtvé.“

Ted' se však všechny továrny zastavily. Jednou z největších atrakcí bylo, když do této dělnické kolonie přišla skupina dobročinných pracovníků. Začali mezi lidmi zjišťovat podrobnosti o tom, jak žijí, aby věděli, jak mají rozdělit peníze a oblečení, které jim opatří. Chtěli znát neuvěřitelné podrobnosti. Třeba to, kdo chodí do místní knihovny. Nebo co mají rodiny k večeři a jak vypadá jejich rozpočet. Tihle zvědavci sice chtěli opravdu pomoci, ale dělali to proto, že tajně zkoumali, jak se projevívá masová nezaměstnanost na chování lidí a životě celé kolonie. Tým mladých sociologů Paula Lazarsfelda a Marie Jahodové vypracoval studii, která je dodnes legendou, mimo jiné proto, že ukazuje, jak život bez práce lidí rozkládá.

V Marienthalu se to projevovalo třeba tak, že muži chodili pomaleji.

Představme si hlavní ulici této dělnické kolonie. Je asi tři sta metrů dlouhá. Mužům trvá mnohem delší dobu, než ji projdou. Víc než polovina z nich udělá alespoň tři zastávky. Plouží se jako stíny, protože nemají kam spěchat. Zastavují, nekonečně se opírají o zeď nebo o zábradlí mostu. Když po ulici projede auto, je to velká událost. Všichni přihlížejí.

Muži ubíjejí čas v obchodě s dřívím a když lesní dělníci v místním parku kácejí stromy, vydrží to sledovat celé hodiny.

Pouze každý desátý kráčí k nějakému cíli.

To, že čas nemá žádnou cenu, je však nejlépe patrné na hlavní ulici. Stačí vzít do ruky stopky. Muži se pohybují procházkovým tempem tří kilometrů za hodinu. Pouze několik jich kráčí průměrnou rychlostí.

Přesto je na ulici pohyb.

Jsou to ženy. Úplný protiklad mužů. Nedělají zastávky a chodí celkově rychleji. V porovnání s nimi téměř spěchají.

Také jejich den vypadá jinak. Na rozdíl od mužů pořád něco dělají. Starají se o rodinu. Zatímco muž jde večer spát kolem osmé, manželka ještě štupeje ponožky a zašívá rozpadávající se dětské oblečení, takže se do postele dostane až kolem desáté.

Také musí dobře počítat, aby rodiny nějak vyšly. Příjmy se většinou scvrkly na třetinu.

A tak si patnáct procent rodin nemohlo dopřát žádné maso, většina ho měla na talíři jen v neděli. Každá pátá rodina jedla maso dvakrát za týden a zhruba desetina rodin si ho mohla dopřát třikrát nebo čtyřikrát týdně. Jenže jde o to, jaké maso... Většinou to byla konina nebo králík. (Králíky si lidé začali chovat u svých domků.) Někteří lidé se dokonce přiznali, že jedli psy a kočky. Ale ani těm, kteří to popírají, není radno věřit. Široko daleko kolem Marienthalu už kočku ani psa skoro neuvidíte. Zřejmě skončili na pekáči.

Naopak hovězí a vepřové bylo luxus. Stačilo se zeptat místních řezníků. Tedy pokud by tady ještě zůstali. Byli dva, ale už zavřeli krám. Zato obchodu s koňským masem přibyla konkurence; už tady otevřel druhý.

Stejně jako řezníci byl na tom špatně i místní cukrář. Za dobrých časů prodal v neděli šestnáct dortů. Lidé se rádi poměli. Teď však prodal s bídou dva dorty. Tržby mu spadly na čtvrtinu. Jediné, co prodával víc než předtím, byly čokoládové zbytky. Důvod byl prostý. Byly za hubičku. Kdysi jich prodal pět kilo měsíčně, teď je to už patnáct.

Děti už skoro neznají ovoce a zeleninu. Většinou se nakupuje jen to nejnnutnější. Pšeničnou mouku nahradila žitná, místo másla se kupuje margarín a místo kávy levnější kakao.

Vyjít od podpory k podpoře — to chce téměř strategické plánování a někdy ledové srdce.

Nejdřív pro představu ceny. V Marienthalu stojí kilo koňského masa necelé dva šilinky, kilo méně kvalitní mouky 0,65 šilinku, melta zhruba šilink, sůl 0,7 šilinku, kilo fazolí půl šilinku a litr mléka 0,4 šilinku.

A teď co s tím.

Třeba paní M. L. za čtrnáct dnů vydá pětatřicet šilinků na nákup jídla a topiva. Když potřebuje zaplatit nenadálé vydání, musí nemilosrdně seškrtnat rozpočet.

Paní N. Z. má dvaadvacet šilinků na týden. Nikdy nenakupuje na dluh, což není věc hrdosti, ale matematiky. Ví, že dluh by nikdy nemohla splatit. Aby ušetřila, peče i vlastní chleba. Jinak vydá za jídlo dvanáct šilinků týdně, šest za uhlí a šest za mléko. Pokud něco zbude, odkládá to stranou, aby bylo na opravy obuvi.

Ach, ty boty. To je v Marienthalu jeden z největších strašáků. Učitel místní školy říká: „Máme tady dvanáctiletého žáka, který má jen jeden pár bot. Vlastně to ani nejsou boty, jen kousky kůže sešité a upevněné na chodidle. Když prší nebo sněží, musí zůstat doma. Po škole si nesmí chodit hrát ven. Zakázal mu to otec, protože se bojí, že syn tu obuv úplně zničí.“ Jiný obyvatel městyse, nezaměstnaný muž, dodává: „Máme rozedrané boty a nemůžeme si pořídít nové.“ Místní chlapi jsou stejní jako všude v Evropě. Rádi honí hadrák. Chtěli by být jako Bimbo Binder, Sindelar a další slavní hráči Rapidu a Austrie. Jenže rodiče jim fotbal zakazují, protože zničené boty znamenají pohromu.

A nedej bože, kdyby se někomu něco stalo. To jsou další výdaje. Dříve byl lékař přímo v Marienthalu, teď se ale musí až do Vídně, a to něco stojí.

Se zdravím v městyse to jde vůbec s kopce. Jen osm procent dětí má zdravé zuby, dvě třetiny mají jeden až tři kazy, zbytek dokonce ještě víc. Při celkových lékařských prohlídkách je ve velmi dobrém stavu jen šestnáct dětí ze sta. Polovina je na tom průměrně a třetina špatně. Ale má to háček: ty nejnezdravější děti vůbec nepřišly.

Všechno je tady opravdu skoro mrtvé. Před krizí hrával fotbalový klub zápasy v okolí a vždy ho doprovázeli fanoušci.

To už je pryč. Také zápasnický oddíl ukončil činnost, kterou obnovil až napřesrok.

Lidé se uzavřeli doma, stala se z nich unavená pospolitost. Netančí, nečtou, a když přijde volební kampaň, už se ani neřekne kvůli politice jako dřív. Knihovna netáhne. V roce 1931 si každý čtenář v průměru vypůjčil o polovinu méně knih než v roce 1929. Je to zdánlivě nelogické, protože lidé teď mají mnohem více času. Ale také jsou apatičtí a ztrácejí zájem o cokoli. Třeba manželé S.

„Od té doby, co jsem bez práce, čtu opravdu velmi málo. Jednoduše na to nemám náladu,“ říká pan S. a jeho paní dodává: „Dříve jsem byla vášnivou čtenářkou a znám většinu knih v místní knihovně. Teď ale čtu méně. Bůh ví, proč. Máme dnes jiné problémy.“

Nikdo už se ani nehrne do ochotnického divadla. V kolonii přežívá jen několik spolků, ale jen proto, že je to pro členy finančně výhodné. Hodně lidí se hlásí třeba do cyklistického klubu, ale mají pro to zřejmý důvod. Platí tam za ně pojištění, které je v Rakousku při jízdě na kole povinné. Sami by si ho možná nemohli ani dovolit a přitom je kolo jediným dopravním prostředkem v kolonii. Počet členů se zvýšil i ve spolku Šťastné dětství, který zařizoval dětem jesle.

Poslední případ je vysloveně tragikomický. Trochu z něj mrazí. V Marienthalu se dobře daří spolku přátel žehu Plamen. Proč? Když zemřete jako jeho člen, spolek přispívá vysokou částkou na

váš pohřeb. No nekupte to... Tohle je nabídka, již lidé, kteří obracejí každý šilink, a bojí se nenadálých výdajů, jednoduše nemohou odolat.

Marienthal se soustřeďuje jen na přežívání.

I to je těžké, protože život bez práce lidi mění. Bezcílné dny je ubíjejí. Muži ztratili důvod pro to, aby čas trávili smysluplně.

Jeden říká, že leží co nejdéle v posteli, aby se ušetřilo za topení a za snídani.

Hlavní problém však je v něčem jiném. Čas ztratil hodnotu a význam. Není to motivační prvek. Lidé přiznávají, že když chodili do továrny, stihli toho po práci mnohem víc než teď.

„Co bych měl udělat před obědem, to můžu stejně dobře udělat po obědě nebo večer, a tak na konec uplyne celý den, aniž jsem něco vykonal,“ říká jeden z Marienthalských. Dny náhle probíhají v nečinnosti a bez řádu.

Marienthal podléhá postupně rozkladu.

Ženy přešívají staré oblečení. Přednost mají děti. „Musí chodit do školy, já můžu zůstat doma,“ vysvětluje jeden muž, proč jeho starší sako manželka přešívá na dětský kabát.

Dětem docházejí boty. Brzy se ukázalo, že schází spodní prádlo. Matky ho šily ze zásob ložního povlečení, které kdysi v časech hojnosti dostaly jako svatební dary.

Lidé se ocitají pod stále silnějším tlakem, který vyvolává neshody a napětí. Doma i venku. V domácnostech pracují emoce. Ve většině manželství byly časté hádky a obviňování.

Nepřátelství a zlomyslnost mezi lidmi byly zřetelné i v počtu udání, že někdo pracoval načerno. Mohla se z toho vyvinout osudová rána, protože ten, komu byla práce načerno prokázána, přišel bez milosti na dlouhou dobu o podporu.

Na velké části městyso leží deka pesimismu, která se projevuje i na dětech. Je to vidět třeba ve škole, když mají psát slohové cvičení. Téměř čtyři z deseti se rozepíší na téma nezaměstnanost, zatímco děti z okolních vesnic, kde se žije přece jen lépe, připomenou tento problém jen v zanedbatelných dvou procentech prací.

Děti z Marienthalu viditelně ztratily elán a ochotu o něco usilovat. O nic se nebudou ani pokoušet. „Chtěl bych být letcem, kapitánem ponorky, indiánským náčelníkem nebo mechanikem,“ píše jeden chlapec. „Bojím se ale, že nenajdu žádnou práci.“

I třináctiletá dívka rovnou hází flintu do žita: „Ráda bych byla švadlenou, ale mám strach, že nenajdu práci a nebudu mít co jíst.“

Rezignace se projevuje dokonce i tehdy, když děti píší dopis Ježíškovi. Přejí si dárky v hodnotě asi dvanáct šilinků, zatímco děti z okolních vsí chtěly pod stromečkem vidět dárky v trojnásobné hodnotě.

Příjemný anglický víkend

Poobědvali pozdě, až někdy kolem čtvrté. Po půl páté už matka seděla v autobuse do nedalekého Abersychamu. Jela do kina. Jako každou sobotu. Tentokrát dávali western. Předtím se stavila na čaj, pak si ještě zašla do obchodního domu Woolworth, kde si prohlédla několik oddělení a udělala si radost několika drobnými nákupy. Pak vešla do kavárny a dopřála si další šálek čaje. Mimochoodem, po představení si u známých dala kakao. Měla ho poprvé v životě a moc jí chutnalo.

Také otec si sobotu užíval. Chvilí hrál na tahací harmoniku, za půl hodinky ji však odložil, protože přišly děti, sedmiletý Edy a o rok mladší Margaret. Byly také v kině, šly tam na dětské představení, které začínalo v půl třetí. Otec se vydal do kuchyně, protože byl nejvyšší čas na čaj o páté. K němu si všichni dali lívance, které jim matka připravila už dopoledne.

Když si děti vyrazily hrát ven (Margaret si vzala i svoji panenku), odešel i on. Přinesl mléko a pak zašel do místního hostince na pár piv. Byla to pro něj součást soboty stejně jako pro jeho ženu kino.

Sešli se po půl desáté. Žena byla z filmu a kakaa vysloveně nadšená. Spokojeně si o kovbojce povídala se svými nejstaršími syny, šestnáctiletým Tedem a čtrnáctiletým Billem, kteří, jak se ukázalo,

na něm byli taky. Pak přišel i otec. Bylo vidět, že trošku přebral, a tak po večeři, což byla opékaná slanina s rajčaty, šel rovnou spát.

Matka se ho ještě zeptala, jestli nezapomněl na mléko. Byla by ho škoda, protože bylo zdarma.

Bylo to mléko pro nezaměstnané.

Otec byl totiž už pátý rok beznadějně bez práce.

Jediní, kdo měli v rodině zaměstnání, byli Ted a Bill, kteří pracovali na šachtě jako pomocní dělníci.

Jinak to na první pohled vypadá, že si rodina žila celkem dobře.

Ale jak plyne ze studie rakouské socioložky Marie Jahodové, tenhle dojem měl i drobné stíny. Když rodina jedla, kolovaly kolem stolu jen dva nože. Až takový problém to ovšem nebyl, protože se jedlo v kuchyni, kde u stolu, na němž scházel ubrus, stály stejně jen čtyři židle. Jedlo se na etapy.

Ale proti tomu, jak žily nezaměstnané rodiny v jiných zemích, to byl hotový blahobyt. Zřejmě i díky tomu, že Ted a Bill měli práci.

Rodina sice měla v kuchyni čtyři židle, ale víc jich bylo v parádním pokoji, který se ovšem šetřil a používal jen tehdy, když přišla návštěva.

Ta byla ohlášena i na tuto neděli. Ale matka si s tím žádné starosti nedělala. Ráno vstala v půl desáté, k snídani připravila čaj, chleba s máslem a pšeničnou kaši.

Oběd byl kolem jedné. Matka naservírovala vepřové se zelím a brambory. Otec stihl oběd včas, přestože si kolem poledního zaskočil do hospody na pivo. Z jeho hlasů a chování bylo zřejmé, že nezůstalo u jednoho.

Kvůli návštěvě matka upekla jablkový koláč a když příbuzní dorazili — nakonec jich bylo v obývacím pokoji dohromady čtrnáct, napadlo otce, že by je měli uctít něčím pořádným. Řekl matce, aby přinesla víno. „No, když myslíš,“ odpověděla tónem, v němž nebyla žádná radost. Pak se povídalo, hrály se karty a ženy zkoušely i tančit. A v osm dostali všichni večeři: studené vepřové maso s máslem.

Kdyby tento víkend viděli nezaměstnaní v Americe, Německu nebo Československu, asi by si připadali jako v hollywoodském filmu. Ale Velká Británie byla zvláštní případ. Krize tam byla mělká a oživení přišlo brzy, i díky tomu, že se Británie přestala držet zlatého standardu. Hodnota libry sice poklesla, ale průmysl mohl vyvážit, třeba do kolonií, a tudíž vyrábět.

Ale krize je krize, a tak v Británii byly jen v roce 1931 tři miliony lidí bez práce. Zvláště zasažen byl sever; například v severní Anglii a Skotsku byla čtvrtina Britů na podpoře. „Několik stovek mužů riskovalo životy na hromadách strusky a několik stovek žen se celé hodiny přehrabovalo v bahně pod nimi, kde neúnavně hledali maličké kousky uhlí, s nimiž by si mohli trochu vytopit své domovy. Zdálo se, že uhlí je pro ně dokonce důležitější než jídlo,“ napsal George Orwell.

Jiným částem země se vedlo mnohem lépe. Zatímco sever žil ještě na podpoře, jih a Londýn se už v roce 1933 zvedaly a táhly nahoru i zbytek království.

Dalo by se dokonce říci, že krize Británii v lecčems pomohla. Výroba automobilů a zemědělství z ní vyšly silnější než předtím, stoupla spotřeba ovoce — dokonce i tropického, protože z Jamajky se začaly dovážet čerstvé banány. A průměrný Brit vypil o polovinu více mléka než před první světovou válkou. Bylo to i tím, že se všude doslova přes noc vyrojily příjemné a moderní mléčné bary, kde si lidé mohli koupit sendviče, koláče, zákusky a zapít to sklenicí mléka, čaje nebo kakaa.

Stalo se dokonce něco neuvěřitelného. Zatímco všude jinde poklesla stavební výroba, v Británii vypukl roku 1931 stavební boom. Kdo měl zájem, mohl si pořídit půlku novotou vonícího dvojdomku se třemi pokoji a kuchyní za méně než 450 liber. Není ani podstatné, kolik by to činilo dneska, hlavní je, že stačilo složit zálohu dvaceti liber a pak týdně splácet čtrnáct šilinků po pětadvacet let. To bylo velmi slušné, protože dělník si tehdy vydělal tři až čtyři libry týdně. I tihle lidé najednou měli dobré bydlení na dosah ruky.

Ale přece jen ne všechno šlo hladce. Někde muselo být poznat, že hned za Kanálem obchází krize. Počet hospod se v porovnání s rokem 1914 snížil ze sta tisíc na sedmasedmdesát tisíc a zatímco průměrný Brit roku 1914 vypil 110 litrů piva, o dvacet let později už to bylo jen 76 litrů.

A to přesto, že se tento klesající trend někteří ostrované, jako třeba onen nezaměstnaný muž z rodiny, kterou jsme sledovali, snažili ve výčpech brzdít, co jim síly stačily.

Německo: „Máme málo kulometů“

Byl to neuvěřitelně stupidní plán. Také se o něm žvanilo v hospodě.

„Máme málo kulometů, a tak budeme muset ovládnout střechy,“ vysvětloval britskému spisovateli Christopheru Isherwoodovi plány pro nadcházející revoluci jeho známý v berlínské komunistické špeluňce. „Odtud budeme držet granáty policii v šachu. Budeme se muset udržet tak tři dny, protože sovětská flotila podnikne okamžitě výpad do Swinemünde a začne tam vyloďovat své jednotky.“

Psal se rok 1931 a Němci se báli více rudé než hnědé.

Občanská válka v ulicích v podstatě už začala. Nacisté a komunisté dělali z německých měst vřezná pole. Například za první tři červnové týdny roku 1932 vzplálo jen v Prusku 461 pouličních bitev. Na dlažbě zůstalo 82 mrtvých a na čtyři stovky těžce raněných. V červenci bylo 86 mrtvých. Za neděli 10. července bylo ubodáno, umláceno a ukopáno osmnáct bojovníků, o týden později jich jen v Hamburku zahynulo devatenáct. Dalších 285 mužů bylo raněných.

„Potkal jsem tři příslušníky SA. Nesli nacistické vlajky na ramenou jako pušky. Žerdě byly ukončeny ostrými kovovými hroty ve tvaru oštěpu,“ popisuje Isherwood začátek incidentu, jehož byl svědkem. „Míjeli mladíka v civilu, tak sedmnáct osmnáct let. Slyšel jsem, jak jeden z nacistů křičí: ‚To je on!‘

Mladík neměl šanci uniknout. Vykřikl, ale to už ho táhli do stínu domovního vchodu, kde ho kopali a bodali nástavci vlajek jako oštěpem. Pak zmizeli ve stanici nadzemní dráhy. Já a další kolemjdoucí jsme u mladíka byli první. Ležel tam jako prázdný pytel. Jeho levé oko bylo napůl vydloubnuto a z ran se mu řinula krev. Ještě nebyl mrtvý.“

Nepřátelství na život a na smrt mělo své hranice. Když bylo potřeba, obě strany táhly za jeden provaz. Za berlínské dopravní stávky roku 1932 vytvořili rudí i hnědí společné hlídky proti stávkokazům. Jak se to naučili v bitkách mezi sebou, zmlátíli každého, kdo přišel žádat o práci, a ještě vytrhali koleje S-Bahnu. A v Reichstagu pořádali společné výtržnosti Ernest Thälmann a Hermann Göring.

Komunisté si naivně mysleli, že větším nepřítelem pro ně jsou sociální demokraté. Nacistům vlastně přáli, protože věřili, že jejich krátká vláda bude fraškou a potom už bude Německo nezádržitelně rudé.

Ale krize nahrála víc Hitlerovi. V Německu byla opravdu zlá. V některých ulicích, jak stálo v dobových novinových zprávách, bylo tolik nezaměstnaných Němců, že se nedalo projít tam ani zpět. A tak jen postávali na místě a koukali na sebe.

„Vidíte tyhle dvě budovy?“ zeptal se jeden Berlíňan návštěvníka někdy v roce 1931. „Jedna je strojírenský závod a ta druhá věznice. Pro hochy z naší čtvrti byly tedy dvě možnosti. Ale teď se továrna položila. Příští týden zavírá.“

Němci měli pocit, že se z toho snad už nikdy nevyhrabou. Krize pro ně začala už na jaře 1928, takže pár let prosperity (dopované obrovskými americkými půjčkami) bylo jen krátkým snem. A když po krachu na newyorské burze Amerika ukončila půjčky, vypnula tím Němcům kyslík úplně. Německo proto bylo první evropskou zemí, kam krize dorazila. Najednou se ukázalo, že miliardy dolarů, které tam Američané napumpovali, byly k ničemu. Firmy si za ně nepoživovaly nové stroje a výrobní linky. Jen za ně skupovaly jedna druhou, aby vytvářely větší koncerny. Němci dolary do slova projedli: stavěli za ně metro v Berlíně a Hamburku, hezké stadiony, letiště, plavecké bazény.

A tak polovina mládeže od šestnácti do pětadvaceti let byla náhle bez práce. Vysokoškoláci odcházeli z promoce rovnou na pracovní úřad. Byla tam tlačence, protože v roce 1932 bylo téměř pětáctýřicet procent Němců bez práce.

Z obrovské nezaměstnanosti Hitler vytěžil víc než komunisté. Mnozí z šesti milionů Němců bez práce trpěli podobně jako nezaměstnaní v cizině ztrátou sebedůvěry a pocitem, že selhali ve své mužské roli. Hitler jim svým hnutím a deklarovanou spoluzodpovědností za osud Německa, polo-vojenskou uniformou i rvačkami v ulicích nabídl novou mužnost. Jakési *ersatz ego*, náhradní erekci.

Hitlerovi nahrála i bankovní krize v roce 1931. Němci začali pocíťovat odpor k bankéřům, a protože v jejich představě platila i díky nacistickému našeptávání rovnice, že bankéř rovná se Žid, obracela se nálada prudce proti Židům. Hitlerova slova začala padat na úrodnou půdu.

Kromě toho krize probudila k životu staré demony. Dokonce americký prezident Hoover se snažil svádět krizi na Evropany. Když se takto „hledali viníci“ už i v Americe, v Evropě to muselo být desetkrát horší. Také bylo. Němci se opět cítili ohroženi, německou bankovní krizi podle nich vyvolali úmyslně Francouzi, aby jim podrazili nohy, jindy to byli Britové. Přestože Výmarská republika půjčovala obrovské peníze Sovětskému svazu, aby si za ně Stalin mohl koupit stroje, s nimiž by splnil pětiletku, kdekd se bál rudého nebezpečí. Německé obavy narůstaly a spolu s nimi nacionalismus a bunkrová mentalita.

Dnes se Hitlerův úspěch vysvětluje jakousi vrozenou příchylností Němců k vládě tvrdé ruky. Omyl. Z jejich pohledu jim Hitler skutečně zařídil lepší život, přestože je i v ekonomice podvedl stejně jako ve všem jiném.

Nezaměstnanost rychle klesala a už v roce 1935 byl dokonce nedostatek kvalifikovaných dělníků. Ale pod fanfárami to vypadalo podstatně hůř. Hitler vyvázal uměle z ekonomiky spoustu lidí: zavedl půlroční pracovní povinnost pro mládež i povinnou vojenskou službu a poslal ženy domů k plotně. To poslední nebyl ovšem jeho vynález, přišla s tím už Výmarská republika. Pracující manželka byla zdaněna tak, že se jí práce nevyplatila. Kromě toho byli ze statistik vyřazeni Židé, protože ztratili německé občanství.

Za něco Hitler vděčil i Výmarské republice. Když převzal moc, v zemi nastalo drobné ekonomické oživení a poptávka se zvedala po intervenčních krocích posledních vlád. Ty si navíc nechaly vypracovat puntičkářsky důkladné průzkumy, které byly pro Hitlera důležitým vodítkem.

V každém případě jeho hospodářské úspěchy vypadaly impozantně. Ale Němcům se prodlužovala pracovní doba a zlepšení v peněžence nezaznamenali. Přestože pracovali více, vydělali si v roce 1938 stejně jako před deseti lety, kdy krize začala. Ale měli práci, byť špatně placenou, a to bylo lepší než nemít žádnou.

V Německu rostla Potěmkinova vesnice. Stát dodal do ekonomiky přes sto miliard marek, a to se muselo projevit. Ale už nebylo vidět, že za stejnou dobu získal jen něco přes šedesát miliard. Na obzoru byl státní bankrot. Koncem roku 1937 devizové a zlaté rezervy Německa činily jen 74 milionů marek, což nestačilo ani na krytí výdajů ze dne na den.

V roce 1937 se ukázalo, že v porovnání s rokem 1927 klesla spotřeba vajec, piva, chleba, masa, mléka, ryb, cukru a ovoce. Naproti tomu stoupla spotřeba brambor, což je neklamný příznak chudoby.

Bylo potřeba s tím něco dělat. A Hitler věděl, co.

Mučení polských vran

Poláci kvůli krizi přestávali věřit v Boha, a to už je co říct.

„Kdo je dneska ještě pobožný?“ ptal se jednadvacetiletý textilní dělník. „Kdo ještě věří, že by spravedlivý Bůh mohl snášet takovou nespravedlnost?“

Další muž bez práce vypráví, že dříve byl katolík a věřil v boží milost. „Ale teď, když hladovím, mě víc a víc ovládají pochybnosti boží dobrotě. Víra mé ženy taky slábně.“

Polsko zasáhla krize jako úder na solar. Zemi v podstatě zlomila. Společně s Německem byla nejpostiženější v Evropě. Nejhlubší pád přišel roku 1934. V průmyslu se počet registrovaných Poláků bez práce vyšplhal k závratnému číslu 43,5 procenta. Navíc určitě třetina z těch zbylých měla zaměstnání jen na částečný úvazek, což mohly být jen čtyři hodiny denně nebo také čtyři dny v měsíci. K tomu je třeba připočítat několik milionů živořících v zemědělství, které bylo v krizi dokonce už od roku 1928.

Jedním z nezaměstnaných byl i jednatřicetiletý horník, který sociologům Bohdanu Zawadzkému a Paulu Lazarsfeldovi popisoval bouřlivou hádku, již měl po mši s farářem: „Tvrdil nám, že krizi způsobilo hříšné chování lidí. To mě opravdu rozčílilo. Takováhle kázání nahlodávají už tak slabou víru mnoha lidí.“

Nebylo divu, protože Poláci se propadali ke dnu stejně jako polské hospodářství. Jejich sešup dolů měl shodné milníky. Když vyčerpali všechny možnosti, jak najít obživu, rozprodávali svůj majetek. Výzkumy ukázaly, že to mělo všude stejný průběh: obvykle začínali s knihami, pokud nějaké měli, pak šlo zrcadlo, potom gauč, skříň, šaty a nakonec snubní prstýnky. Zvláštní je, že dřív než gramofon prodali obvykle zimníky. Někdy přišly na řadu i matrace, takže celá rodina spala na podlaže. Jeden muž vyprávěl, jak si v zimě topil vlastním nábytkem.

Představa rodiny choulící se u ohýnku, který přizívuje vlastním nábytkem, připomíná spíš nějakou živelnou katastrofu, která náhle vrátí lidstvo do středověku. Bohužel i ostatní detaily jejich životů by se do té doby hodily. Stačilo se podívat do jedné z varšavských klinik na zdravotní karty stovky nezaměstnaných varšavských rodin. Každá druhá žena potratila. Každé čtvrté dítě zemřelo. Víc než třetina těch, které přežily, měla křivici. Vlastně není ani divu, protože to, jak jedly, připomínalo spíš hladovku než dětský jídelníček. Nesnídala čtvrtina školáků, o něco lépe na tom bylo pět procent dětí, které mělo kus suchého chleba. Každé páté dítě šlo do postele bez večeře a každé desáté dostalo jen chleba.

Při nahlédnutí do bytů, což byla většinou jedna místnost, se ukázalo, že na jednu postel nejčastěji připadají víc než tři lidé. Přesná čísla: dva členové rodiny se dělili o postel ve třidvaceti případech, dva až tři v šestnácti procentech a víc než tři v osmadvaceti.

Jeden muž si vedl deník, který vypovídá, jak jeho rodina přežívala ze dne na den.

8. listopad. Včera jsem si vydělal jeden a půl zlatého prodejem rámečků. K snídani byl čaj a chléb. Žena koupila dětem k večeři půl litru mléka a udělala bramborovou polévku. Celý den jsem vyřezával rámečky.

9. listopadu. Žena udělala k snídani moučnou polévku. Odešel jsem ráno, abych prodal rámečky, které jsem vyřezal v neděli. Vrátil jsem se až pozdě večer. Prodal jsem dva a vydělal jsem osmdesát grošů. Jedl jsem zelňačku s brambory.

12. listopadu. K snídani byla bramboračka. Byla už odporná, ale když není nic jiného, člověk to jíst musí. Vydělal jsem jeden a půl zlatého, ale musel jsem policistovi zaplatit pokutu dva zlaté. Kéž by se nikdy nenarodil! Sebral mi celý můj výdělek a ještě něco navíc. Večer jsem měl bramborové nudle se škvarky...

Jiní na tom byli hůř. Hledali práci celé dny a na jejich dotazy jim odpovídali kroucením hlavou. „Hledání práce je nejtěžší a nejhorší práce ze všech,“ řekl jeden muž. „Deptá vás to a nikdo vám nezaplátí.“

Muži bez práce se cítili hrozně. „Jsme vydědění, jsme nespokojení, věčně hladoví, otrhaní, nervózní, zmatení. Jsme bezbranní, odkopnutí od tovární brány jako toulaví psi, jako vydědění synové. Jsem nadbytečný. Chci být užitečný, ale teď jsem zbytečný parazit.“

Tohle pomyšlení postupně měnilo jejich myšlení. Bylo to jako v džungli, už neznali soucit s jinými, protože jim šlo jen o vlastní přežití. „Když slyším, že propustili nějakého mého známého, už mi ho není líto,“ říká jeden nezaměstnaný. „Trpím hladem a bídou, tak at' trpí taky. Aspoň pochopí, co je to hlad.“

Jiný říká: „Když potkám své přátele, kteří pracují, cítím závist.“

A bývalý zámečník z velké textilky dává nahlédnout hluboko do černých míst duše člověka, který se bojí o práci: „Když oznámili, že budou propouštět, dívali jsme se na sebe s nenávistí. Kdo bude první? Hned jsme podezírali jeden druhého z donášení a podlézání. Přišlo šeptání si s mistrem a přehnaná uctivost — až člověk ztratil úctu sám k sobě. A tohle všechno kvůli práci, kvůli kusu žvance. Kamarádství a soudržnost byly pryč. Jsem lepší než ty! Zahanbené, předstírané a prázdné úsměvy. Podaná ruka a v srdci jed nenávisti. A v mysli myšlenka: zatraceně, ať vyhodí je místo mě.“

Beznaděj se pak přelila v hněv a je otázkou, nakolik tato zkušenost o deset let později usnadnila cestu těm, kdo slibovali světlé zítřky. „Nenávidím bohaté, kteří si spí ve svých postelích. Měl jsem pocit, že musím udeřit portýra, který se protahoval před hotelem, nebo že musím položit poleno na tramvajové koleje,“ vyprávěl dvacetiletý mladík, který nakonec opravdu portýra zmlátil.

Další muž se přiznal, že když loví vrány na polévku, mučí je. Mluvil o tom s kamarádem a ten mu odpověděl: „Člověk, kterému provedli něco zlého, dělá zlé věci zase ostatním a činí mu to potěšení.“ Pak se zamyslel a dodal: „Třeba se zacvičujeme na to, až jednou budeme zjednávat spravedlnost.“

Jiný muž už byl konkrétnější. Popisoval, jak se při chůzi po hlavní třídě dostane do varu. „Jsem hladový a kolem mě si jede pán na koni. Jsem bez střechy nad hlavou, ale kolem jsou paláce a vily. Často si říkám: Kdyby sem někdo dal pár kulometů a postřílel všechny ty příživníky, všechnu tu urozenou sběh.“

Když pak jednou stál před oknem luxusní restaurace, měl jasno: „Dříve či později budou ti tuční psi odstranění, jednoho dne se na ně hladový dav vrhne a roztrhá je na kusy.“

Jedeme švédským vlakem

Teď pojedeme vlakem. Švédským vlakem. Brzy bude jasné proč. Že máte radši auto? Nebojte se. Ten vlak sice pojede v roce 1935, ale byl by to zřejmě kulturní zážitek ještě dnes.

„Jízda vlakem dává nahlédnout do úrovně švédského života. Vagony třetí třídy rychlíku mají sedadla potažená plyšem s nějakou žíněnou nebo jinou podložkou. Pod každou skupinou dvou sedadel je jeden stoleček, pod nímž je plivátko. Linoleová podlaha je pokryta kobercí — v oddílech i chodbičkách,“ popisuje švédský zázrak český národohospodář Theodor Pistorius.

Ale to není zdaleka všechno. Okna lemuji čisté záclonky, což je v éře parních lokomotiv velmi výmluvná věc. Kdo ještě stihl jezdit v dětství parním vlakem, ví, o čem je řeč. Kromě toho je v každém kupé několik lahví s pitnou vodou a k nim „bezvadně čisté a pěkné sklenice“. S vodou není třeba šetřit. Při delší cestě se objeví někdo z personálu a dodá čerstvou.

Ale ani to ještě pořád není všechno. Aby cestující věděl, kde právě je, visí v každém vagonu podrobná mapa Švédska. V každém druhém nebo třetím voze je oddíl s většími stoly, kam si může dojít a jako v kavárně si objednat kávu nebo čaj, kterou tam vaří ženy v bílých zástěrkách a čepečcích. Pozor, tohle ještě není jídelní vůz. Ten je komfortnější. Ale pokud se tam nechcete vláčet, můžete si nechat přinést jídlo a pití. Milerádi posloužíme.

Nemáte co číst? Vlakem pořád procházejí prodavači novin, časopisů a knih. Můžete si od nich koupit i pečivo, pomeranč, čokoládu. Příjemné cestování, ne?

Ale ani to ještě není všechno. Teď přichází zlatý hřeb, jenž i dneska působí jako kulturní šok (a za první republiky zřejmě také, protože Pistorius ho uvádí ve své knize o tom, jak se Švédsko vyrovnalo s krizí). „Ve vagonových záchodech jsou čistá umyvadla s vodou a ručníky. Je v nich i kartáč na boty, připevněný na dlouhém řetízku, a podstavec, na němž lze si boty očistit. Dveře ve vagoncích nebouchají, nemajíce klik a zámku jako u nás. Jejich kraje a rámy, do nichž zapadají, jsou potaženy plyšem, aby nebylo bouchání, ani průvanu.“ A k tomu dodává, že švédské vlaky „upozorňují na samozřejmost a obecnost vysokého životního standardu.“

Ten byl opravdu neobvyklý, protože zatímco jinde v Evropě klesal, ve Švédsku letěl vzhůru.

Švédsko jako první země na světě uniklo krizi. Začalo se zotavovat takovým tempem, že už následující rok mělo nižší nezaměstnanost než za plné konjunktury v roce 1929. Bylo to dost neuvěřitelné: švédská nezaměstnanost činila jen pět procent a země už v roce 1936 vyráběla o polovinu víc než v roce 1929. Reálné příjmy za krize dokonce stouply. Kdyby už tehdy existoval pojem ekonomický zázrak, vyfoukli by ho Němcům navzdý Švédové (přestože Němci Švédům hodně pomohli: když Hitler začal zbrojit, objednával si švédskou železnou rudu na pancíře tanků).

Jak to ti Švédové udělali? Inteligentně. Už tehdy se ekonomové a politici přeli, jestli má stát zasahovat do ekonomiky, nebo ne. Když ve Švédsku krize přivedla k moci sociální demokraty, bylo jasné, že stát odloží neviditelnou ruku trhu někam k ledu. Přesně tak. Vláda se začala míchat do ekonomiky a nečekala, až krizi vyřeší trh nebo Amerika.

Jenže: kabinet se sice vrhl do řízení ekonomiky s levicovou vervou, ale zvolil k tomu pravicové finty. Rychle snížil daně, aby lidé měli co utrácet. Ze stejného důvodu zvýšil minimální mzdu. Socialisticky napumpoval peníze do veřejných prací, lékařské péče, pojištění a penzí. Ale liberálně zrušil daně ze zisku podnikatelů, aby je podnítil investovat. Tím sice vytvořil velký deficit, ale v naději, že po zotavení zmizí. Naděje se vyplnila.

Vlastně to nebyla naděje, ale nečekaný a originální pohled na věc z jiné strany. Dneska by se řeklo, že Švédové byli kreativní. Jednoduše se podívali jinak na dobu, na jejímž konci má být rozpočet vyrovnaný. „Nikdo nečeká, že rozpočet bude vyrovnaný v každém měsíci nebo dni. Proč by tedy měl být vyrovnaný v každé dvanáctiměsíční době, kterou nazýváme rokem?“ ptal se ministr financí Nansen. „Proč ne spíše v době několika let, která zahrnuje nejen dobré, ale i špatné hospodářské poměry?“

Švédsko si experimenty mohlo dovolit. Pokud jde o ekonomiku, nebyli Švédové nikdy lehké váhy. Jako první na světě si zavedli centrální banku; jejich Riksbank, Říšská banka, vznikla roku 1668, a je tudíž téměř o třicet let starší než Bank of England. A mimochodem, zavedli také první opravdové bankovky.

A tak není divu, že „na ulicích, ani ve velkoměstě Stockholmu, není žebráků a rozedraných chodců“, jak si povšiml Pistorius.

Kromě toho zjistil, že v blahobytném Švédsku se nekrade; zažil třeba venkovské obchody, kde zrovna nebyl prodavač a zákazník si sám vzal zboží a nechal peníze na pultě. Když si na poště při posílání telegramu do Prahy zapomněl pero, našel ho za rok na československé ambasádě, kam ho pošťáci důvtipně odnesli.

A když odjížděl domů švédským vlakem s čistými záchody a dveřmi, které nebouchají, všiml si, jak vypadají celníci a železničáři. „Jejich tváře na první pohled prozrazují sytost a spokojenost. Jejich vědomí lidské důstojnosti jistě není uráženo špatným platem. I na jejich uniformách je patrné, že stát je dobře oceňuje.“

Takovou krizi by si tehdy ostatní Evropané přáli mít celý život.

Doma v Československu

Východ Západu a Západ Východu

Frank prudce sešlápl brzdu a jeho roadster zastavil, aby vyložil Bessie. Spěchal na mezinárodní match, jeho oblíbený fotbalový klub hrál pohár s Juventusem. Nad nimi se ozvalo sílící bzučení, ale ani nezvedli hlavu: letadlo na obloze byl pohled, který jim už zevšedněl.

Zatímco večer si Frank balil před služební cestou do Francie, Bessie doma zvedla telefon a ještě jednou kontrolovala podrobnosti jejich svatebního oznámení. Pomyslela si, že to zní hezky: „František Vobinuška a Alžběta Macháčková dovolují si oznámiti...“

S odstupem času vzpomínáme na první republiku jako na dobu, kdy země svým bohatstvím, úrovní a průmyslovou vyspělostí vzbuzovala obdiv a patřila do světové první ligy, o kterou nás potom připravila okupace a komunismus.

Byli jsme malým ekonomickým tygrem.

Je to klasický český mýtus, typické přeceňování vlastního významu a schopností.

Československo sice vyrábělo desítky typů aut, některé opravdu kvalitní, vyváželo zboží až do Afriky a Jižní Ameriky, na československém nebi létalo stále víc letadel vlastní konstrukce, v Jugoslávii mělo i svou vlastní „Riviéru“ a mládež žila stále západnějším stylem života, ale skutečnost nebyla zdaleka tak skvělá. Pořád to nebyl Západ.

Zaostávali jsme.

Podle propočtů amerického ekonoma Collina Clarka vyprodukovala ČSR v letech 1925 až 1934 průměrně 455 dolarů na hlavu a to stačilo na 17. místo ve světovém žebříčku. Před námi byla celá západní Evropa kromě Irska, Španělska, Portugalska a Itálie. Například páté Holandsko vydělávalo dvakrát víc než my. Čísla také ukazují, že mezi námi a Německem byl zhruba takový rozdíl jako mezi námi a Polskem či Bulharskem (ale také třeba Itálií).

Lepší to bylo, když se počítal jen průmysl. To jsme byli skutečně desátí na světě. Československo vyrobilo 1,7 procenta průmyslové produkce světa a 3,8 procenta produkce Evropy. Ve výrobě na hlavu, která je přesnějším ukazatelem, jsme ovšem trochu klesli. Byli jsme ve světě jedenáctí až dvanáctí. Vypadá to hezky, ale obrázek trochu vybledne, když zjistíme, že o tohle místo jsme se dělili s předválečným Finskem, které asi málokdo považoval za průmyslového tygra. Československý průmysl tehdy vyrobil na hlavu 110 dolarů, Německo víc než o polovinu víc a běžné západoevropské země vyráběly o třetinu víc. To už je hodně. Amerika dokonce vyráběla třikrát tolik než my.

Naše postavení přesně odpovídalo poloze na mapě. Byli jsme v čele východoevropského pelotonu, ale dívali jsme se na záda Západu.

Je to překvapující, protože v českých zemích byly soustředěny dvě třetiny průmyslové síly Rakouska-Uherska. Ale možná právě v tom byl problém. Za mocnářství český průmysl jen rostl, ale nemusel bojovat. Měl odbytiště v říši, chráněná navíc dovozními cly. Byly to přímo skleníkové podmínky. Nebylo třeba příliš investovat a modernizovat.

Rodil se pupkatý, knedlíkový kapitalismus: „pohodlnost, absence odvahy a lpění na tradicích zanechaly hluboké stopy v českém ekonomickém myšlení, brzdily jak podnikavost, tak i včasné rozpoznání nových světových trendů“, popsal hlavní problémy českého průmyslu za mocnářství a potom i za republiky historik Milan Sekanina.

Samozřejmě se musí vždy počítat s tím, že Slovensko a Podkarpatská Rus byly zcela zaostalé země, které táhly republiku ve statistikách ke dnu. Ale jak ještě uvidíme, ani Čechy samotné se Západu rovnat nemohly.

Pro české průmyslníky sice monarchie představovala pohodlný trh, ale vedlo je to k provinciálnosti, takže scházeli podnikatelé s celosvětovým rozhledem. Baťa byl spíš jednou z výjimek než předvojem nové dravé vlny.

Scházely také investice. Čeští bankéři nechtěli riskovat, zřejmě se řídili heslem „to chce klid“, a ani neměli tolik peněz. Jejich západní kolegové novému státu zase dlouho nevěřili.

Rostlo se z podstaty. Hodně vysvětluje nízká výroba a spotřeba elektřiny na hlavu. Ne že bychom více šetřili, jen to svědčilo o nízké technické úrovni průmyslu a nižší životní úrovni. Všechno se vším souvisí: Československo sice mělo dvě třetiny produkce monarchie, ale najednou muselo exportovat jako o život, protože jeho průmysl byl pro patnáctimilionovou zemi velkou hlavou na malém těle. Vzhledem k tomu, že československé hospodářství technicky a organizací výroby pokulhávalo, muselo prodávat za nižší ceny. Proto méně utržilo. Továrny proto neměly tolik peněz na modernější linky a lidé nedostávali tak vysoké platy. Ekonomika se rozvíjela méně než na Západě a lidé měli nižší životní úroveň než Němci nebo Belgičané.

Čísla to nemilosrdně ukazují.

Frank sice jezdil elegantním vozem československé výroby — a mohl si vybrat z mnoha typů a značek, v centru Prahy už zažil i dopravní zácpy, ale v Německu či Francii by pro něj byl provoz nepříjemně hustý. V roce 1938 armáda odhadovala, že v republice je dvě stě tisíc aut, z toho polovina osobních. Znamenalo to, že jedno auto připadlo na 75 lidí. Byli jsme zhruba na úrovni, kde byly Španělsko, Norsko či Holandsko — ovšem před deseti lety. Roku 1938 připadalo v Itálii jedno auto na 105 lidí, v Holandsku na 61, v Německu na 47, ve Švýcarsku na 51, ve Švédsku na 37, v Dánsku na 29, v Británii na 21, ve Francii na 19, v Kanadě na devět lidí a v Americe na čtyři a půl.

Také silnice, po nichž se Frank proháněl, nebyly nic moc. Republika jich měla v průměru padesát kilometrů na každých sto kilometrů čtverečních. Amerika 62, Británie a Francie po 118, Německo 74, což je zhruba stejné, jako kdybychom započítali jen Čechy.

V motorismu jsme zaostávali. Jako ve všem jiném.

Bessie sice měla telefon, ale spousta jejích přátel možná ne. Zatímco západní země měly už v roce 1929 v průměru skoro čtyřicet telefonů na tisíc lidí, v ČSR to téměř o deset let později bylo stále jen patnáct stanic. V Rumunsku měli ovšem jen čtyři.

Železnice sice měly opravdu hustou síť a pýchu republiky, Slovenskou střelu, což byl vlastně motorový vagón dosahující rychlosti až 130 kilometrů, ale přesto zaostávaly za Západem technicky i investicemi.

Až se manželům Vobinuškovým slavně narodí dítě, bude mít menší šanci na přežití než miminka na Západě. V roce 1937 zemřelo z tisíce dětí narozených v Rakousku 91 dětí, v Německu 59 a v ČSR 121 (v Čechách jich o tři roky dříve zemřelo 107).

Byli jsme produktivní, ale na Západ jsme neměli. Kdybychom označili evropskou průměrnou produktivitu hodnotou sto, ČSR by dosáhla 145, Francie 176 a například Německo 195. Rakousko ovšem jen 134, Maďarsko 78, Polsko 49 a Jugoslávie 38.

V nemocnicích bylo méně lůžek než v Maďarsku a Rakousku.

A horší bylo i bydlení. V dobách, kdy studie o nezaměstnaných v Hannoveru ukazovala, že většina žije v bytech o třech až čtyřech místnostech s veškerým „západním standardem“, mělo v ČSR jen šestnáct procent bytů elektřinu i plyn, polovina jen elektřinu, třetina vodovod přímo v bytě a čtyřicet procent vodovod alespoň někde na chodbě.

Jen osmnáct procent bytů mělo koupelnu a 37 procent záchod přímo v bytě.

Když v roce 1932 vznikala studie o čtyřiceti nezaměstnaných rodinách, ukázalo se, že koupelnu neměla žádná a jen šest rodin bydlelo v domě s kanalizací. A teď pozor: ti lidé nežili v žádných chatkách. Polovina těchto rodin bydlela v domech, které výzkum označil za zánovní a nové...

A ještě dodatek. Polovina rodin měla byt o jedné místnosti, druhá polovina o dvou. O tom, jak se žije v Hannoveru a jinde na Západě, si mohli nechat leda tak zdát.

Bydlení dobře ukazuje, jak daleko jsme byli za elitou evropského pelotonu.

Můžeme říct, že Československo bylo Východ Západu a Západ Východu.

Musíme mít něco extra

„Jsem stár 33 roků, povoláním pletař. Posledně jsem byl zaměstnán též jako pletař.

Nezaměstnaný jsem od 15. dubna 1932. Z čeho žijeme? Jsme odkázáni na podporu. Vy asi správně nepochopíte, co to znamená, poněvadž se to musí prožít; pak se to správně pochopí. Žít ze 40 Kč týdně tři osoby? Co chcete za to nakoupit: živobytí, nebo otop, či boty nebo šaty? Na žítí je to moc a moc málo a zase na umřítí je to moc.“

Jméno tohoto muže se asi už nikdy nedozvíme. Své pocity a prožitky napsal pro výzkum Masarykovy univerzity v Brně někdy v roce 1933.

Ukázal v nich i smysl pro hořkou ironii. „Máme-li dluhy? Už skoro ani ne, poněvadž nám již na dluh nikdo nechce dát. A v čem se musíme nejvíce omezovat? Jednoduchá odpověď: prostě ve všem.“

Současně však jeho slova působí depresivně. „A jak na mě dopadá nezaměstnanost? Přímo strašně, poněvadž zde člověk přestává být člověkem. Doma nic, všechno člověka ubíjí; jdete z domu pryč, venku zase nic. A tak se člověk ubíjí.“

Existovaly však i jiné podoby Československa v době hluboké krize.

„Na promrzlých ulicích, zasněžených a třpytících se večerními lampami, prohlížejí si dobře oblečení pánové a dámy výkladní skříně pražských velkoobchodů... Tohle koupím dětem a tohle ženě nebo mužovi... Za sklem se lesknou červené, žluté a modré, zelené, fialové a oranžové neonové trubice... A všichni lačně hledí na dorty a čokoládu, na boty a hedvábí a na gramofonové desky a kabelky, na knihy a kravaty, na anglické sukno a květiny, na nádobí a rukavice, na zlaté a stříbrné šperky a na drahokamy, na fíky a pomeranče, na víno a likéry.“

Tenhle popis zanechal novinář Géza Včelička. Původně psal podobné pasáže do komunistických novin za jiným účelem, teď však jsou dobré k tomu, aby nám ukázaly podobu krize, kterou jsme neznali.

Jako třeba toto. „Také Národní třída a ulice Na příkopě je plná hudby, světla a dárků pod stromček. V Havířské ulici v hračkářském obchodě firmy Brandejs se točí dětské stroje a rachotí tam elektrický vláček mezi záplavou hadrových zvířátek, gumových plaváčků, malovaných stavebnic a loutkových divadélek.“

Nebo toto. „Československé hlavní město se každého večera promění v bezuzdně osvětlené, září hýřící Václavské náměstí. V širý velesad barevně hořících reklam.“

Anebo tohle, už naposledy. „Muži i ženy, babičky a dědové, jinoši, dívky i děti se hrnou, valí, tlačí v tisícových, v desetitisícových zástupech a davech na proslulou pražskou pouť, na první jarní svatomatějskou pouť. Maminky i tatínky táhnou jejich ratolesti k hračkářským boudám, kde prodávají vozíčky, co jezdí samy, kašpárky šplhající po provaze anebo opice, které dovedou chodit po zadních nebo předních rukou. Koníčky, panenky, bubínky, větrníčky, balónky, flintičky, šavličky. Nebo k cukrářským stánkům, kde jsou k dostání perníková srdce, kokosový salám, gumové a sladové certle a oplatky máčené v čokoládě. Turecký med i pražené mandle... Jsou zde též ambulance piva, párků, buřtů, salámu, housek, rohlíků, buchet, čaje s rumem, limonády, likérů... Slušnější či zamilovanější hoši obmýšlejí své krásky pout'ovými pamlsky, perníkem nebo párkem s křenem.“

Hezká matějská pouť, že? A to tam tehdy měli i tobogany, dřevěné mořské vlny, obrovská „ruská či americká neboli vídeňská kola“, divadla hrůzy a houpačky.

Ale současně se děly i jiné věci. Tentýž Géza Včelička v jiné reportáži popisuje, jak jakási vdova z Vršovic každý večer táhla přes celou Prahu své malé děti na Senovážné náměstí, kde — vyhladovělé a zubožené — pojídaly nahnilé ovoce a zeleninu, jež už byly tak špatné, že je trhovci vyhodili. Pak se vlekly zase zpátky spát do jakési boudy.

Jinde byl zase v Brně hostem mladého muže bez práce, jehož žena se prodávala na ulici. Zákazníky si vodila domů a manžel s dítětem se zatím procházeli venku.

Podobné příběhy z úplného dna, kam se člověk mohl propadnout docela rychle, tiskl i týdeník *Přítomnost*. „V nádražní noclehárně stojí nejlacinější umytí celou korunu. ‚Lidové umytí‘ se tomu říká. Jediná volná místa zdarma jsou na řece pod jezy, v proudu. Ale na krajích je tenký led.“ Často psaly noviny o sebevraždě nebydlících. Policejní korespondence vydala k tomu zprávu: „Nebydlící nezaměstnaný ... utopil se dnes ráno ve vorové propusti. Příčina sebevraždy patrně dlouhotrvající nezaměstnanost.“ Ale tak to podle *Přítomnosti* není: „Ani je nenapadne zabít se. Umýt se chtěli. A zpod ledu se člověk jen tak snadno nedostane.“

Někteří lidé hledali záchranu i za cenu toho, že do hry vloží vlastní zdraví. „Lékaři a sestry, zvláště na pohlavních odděleních, by o tom mohli vyprávět dlouhé historie,“ píše *Přítomnost* s tím, že za terno je považována kapavka, ale lidé bez domova se nebojí ani syfilidy. „Těmto pacientům se ordinuje dieta — bílá masa, nudle, květáková polévka a jiné lahůdky. Další lahůdkou, kterou nedokáže normálně zaopatřený člověk ocenit, je bílá, čistá postel, neméně teplo a střecha nad hlavou. Pokud tito lidé cítí, že jejich nemoc již skomírá, vyžádají si od lékaře na odpoledne propustku — a své nemocí napomáhají. Na chronickou kapavku se dívají jako na zajištěnou existenci.“

Většina lidí však bojovala pořád dál, i když skončili ve skutečných doupatech. Třeba v díře vykopané v písku kdesi nad Prahou nebo vylámané ve skále. Majitelem téhle je mladý muž. Je mu jen třidvacet let. Žije tam se Slovenkou, která je o deset let starší. Mají asi roční dítě. „Přes strašnou špínu zůstalo mladému, hezkému muži nápadně slušné a uhlazené chování,“ všímá si reportér *Přítomnosti*.

V jiné díře v této kolonii zemřelo malé dítě — a zdá se, že to nebude poslední úmrtí v rodině. „Pan doktor řekl teď matce po roentgenu upřímně: Milá paní, vy jste to dítě v jeskyních neměla mít. Teď už ani vám není pomoci.“

A v další písečné sloji bydlí paní, z níž poznáte, že neštěstí potkává i lepší lidi. „Och, pardon, okamžik prosím, jenom si trochu uklidím. Oh, jak já vypadám. Prosím, račte!“ Její muž hovoří třemi jazyky a podotýká, že doufá, že tady dlouho nebudou, protože má slíbené místo.

U stropu nad dveřmi visí obrázek s nápisem „Věř v Pána Ježíše Krista a budeš spasen Ty i dům Tvůj.“

I takhle totiž vypadala Praha v únoru 1933, kdy se krize pomalu blížila k nejhoršímu bodu.

Obě tváře krize, ta hladová i sytá, zoufalá i spokojená, se prolínaly, protože i v době, kdy v republice byl téměř milion nezaměstnaných, šel život dál. Ale dřelo to.

Krize sice zasáhla zemi o něco později než zbytek Evropy, nicméně pak udeřila zdrcující silou: propad patřil k nejhlubším na světě a Československo se z krize plně nevzpamatovalo ani v době, kdy většina států už zase nabrala ztracené síly.

V březnu 1933, kdy jsme narazili na dno, jel průmysl jen na šestapadesát procent v porovnání s rokem 1929. Bez práce bylo 1,1 milionu až 1,3 milionu lidí, takže když připočteme rodiny, byla postižena čtvrtina až třetina Čechoslováků.

Soudy v letech 1931 až 1935 povolily 7 200 000 exekucí na továrny, pole, domy a další majetek.

V roce 1935 se stavěla jen polovina bytů v porovnání s rokem 1929.

Přeprava zboží, lidí a poštovních zásilek poklesla o třetinu.

Telegramů lidé poslali dokonce téměř o polovinu méně.

Výroba oceli a železa klesla na pětinu. Znamenalo to, že krize vrhla republiku hluboko před rok 1913.

Roku 1931 bylo odkázáno na milodary 408 000 takzvaných obecních chudých. V některých obcích to bylo až deset procent obyvatel.

Propad exportu byl nejhorší v Evropě.

Před krizí bylo v zemi 11 803 továren, v březnu 1934 jich však fungovalo jen 10 001, což je pokles o patnáct procent.

Citlivými ukazateli situace bývá chut' mladých lidí uzavírat manželství a mít děti. Jenže zatímco v roce 1925 se vzalo 104 500 párů, o deset let později jich bylo jen 85 000. Děti se v krizi rodilo o čtvrtinu méně než před ní. Porodnost stále klesala, takže se začalo mluvit o první demografické krizi. Objevily se tehdy dokonce obavy, že počet obyvatel začne klesat. Nebylo divu: zatímco v roce 1930 byl přirozený přírůstek ještě 65 000 lidí, v roce 1935 to bylo už jen 21 000 a v roce 1937 dokonce jen 16 000. Bylo patrné, že Čechoslováci zůstávali skeptičtí. Doba se zdála nejistá, takže neměli odvahu přivádět na svět více dětí.

Byly to drsné časy a některé detaily působí dneska už neuvěřitelně. Jedna paní vyprávěla, že během dětství za krize nikdy nehladověli, protože měli malé hospodářství. „Ale neměli jsme vůbec žádné peníze. Když jsem potřebovala sešit do školy, vzala maminka pár vajec a šla je někam prodat. Zpátky přinesla sešit.“

V pražském ústavu pro duševně choré v Kateřinské ulici přijímali náhle mnohem více pacientů. Bylo jich 1 300 ročně, takže stejný počet musel být propuštěn bez vyléčení, aby bylo místo pro nové. „Nezadržitelně roste počet těch, jimž těžký životní boj, neklid a nejistota podlomily životní síly,“ napsalo *Večerní České slovo*. „Tím roste nebezpečí pro zdraví národa.“

Osmatřicetiletý textilní dělník líčil, jak roste jeho nervozita, „čímž potom trpí celá rodina, aniž by mi kdo ublížil“. O rok mladší zedník nepoznával sám sebe: „Já jsem nikdy nevěděl, co je to nervosita, teď se mnou není k vydržení, tak mi to alespoň říká moje žena.“

Jiní popisovali svůj stav následujícími slovy: „Schází mi soustředěnost“, „Stále něco hledám“, „Jsem malátný nejen duševně, ale i tělesně“.

Přišla i epidemie sebevražd. V krizovém desetiletí si sáhly na život čtyři tisíce obyvatel republiky za rok, což bylo podstatně více než ve 20. letech.

Sebevraždy se daly dokonce využít v reklamě, jako je třeba tato, kterou otisklo *Večerní České slovo*:

*Proč lidé nechtějí žít?
Nehleďte na svět černě,
když v obchodních domech Brouk a Babka
je právě pořádán tak oblíbený „Bílý týden“:
Výkladní skříně vám povědí více.
Problédnete si je a užasnete...*

Ne vždy však výklady plné zboží zatlačily depresi. Na Silvestra a Nový rok 1932 spáchalo sebevraždu sedmnáct lidí. Policie sice uvedla, že příčina byla neznámá, ale u všech byla poznámka „bez bytu a zaměstnání“.

Noviny popisovaly případ za případem. Třeba milence, kteří se otrávil na plovárně v Praze pod Libeňským mostem a zanechali lístek s poslední větou: „... není práce, není chleba, nezbyvá nežli smrt.“

Nebo hradeckého živnostníka, který měl původně třicet zaměstnanců, ale kvůli krizi se zadlužil, protože jemu zase nespláceli jeho dlužníci. Snažil se je objet, ale nepochodil ani u jednoho. „Po celodenním trmácení neměl ani na zpáteční jízdenku. V zoufalství nad takovým životem se pověsil na klíce dveří svého věřitele,“ psalo *Večerní České slovo*.

Tulák Josef Winter měl být propuštěn z věznice, ale žádal, aby mu byl trest prodloužen. Naříkal, že venku bude bez jídla a bez práce. Byl samozřejmě odmítnut. Aby nemusel opustit vězení, oběsil se na vězeňském prostěradle.

Paradoxní je, že zpočátku Československo proplouvalo krizí hladce. Zčásti to bylo tím, že zahraniční kapitál ve 20. letech dlouho váhal, zda v zemi investovat. Odhodlal se k tomu až dost pozdě, takže poslední peněžní injekce přišla se začátkem krize. Republika na téhle vlně proplula prvním náporům. Na jaře 1931 si mnozí mysleli, že nejhorší je za nimi. „Už je naděje, že z toho vylezeme...“ prohlásil ředitel Živnobanky Preiss.

Jenže pak se zhroutil rakouská banka Creditanstalt a německé ústavy DANAT a Dresdner Bank. Západní kapitál se začal stahovat ze střední Evropy a s tím jsme se svezli i my. Československo nedostalo dvě miliardy investic a další dvě miliardy pohledávek uvízly v zahraničí.

Najednou nebyly peníze. Do toho Velká Británie zdevalvovala libru, v čemž ji následovaly i další státy. Náš export byl náhle příliš drahý. O devalvaci koruny nemohlo být ani řeči, protože silná měna byla posvátnou krávou československého finančnictví. Kdysi byla silná koruna pýchou, teď se však stala balvanem u nohy.

Podnikům docházel dech a krize se šířila napříč zemí. Když se hospodářství konečně se zpožděním odrazilo ode dna, ukázalo se, že pořád nejsou peníze. Československo už nemělo na to, aby obnovilo bývalou sílu.

Republika, která ležela ve stínu nacistického Německa, byla pro investice nejistým místem. Historik Vlastislav Lacina prohlásil, že po rýnské krizi v roce 1936, kdy Francie a Británie nezastavily Hitlera, ji mezinárodní kapitál v duchu odepsal.

Peníze ale scházely i kvůli těm, kdo si zdar republiky přáli z celého srdce. Od jisté doby totiž československé firmy nevozily své zisky zpátky domů.

Třeba Tomáš Baťa. Nakonec to byl i důvod, proč 12. července 1932 zahynul. Jeho Junkers se zřítil při startu, když odlétal do Švýcarska. Druhý den tam měl slavnostně spustit novou továrnu, svoji první v západní Evropě. Musel ji tam postavit, protože na začátku krize všechny země pronikavě zvýšily cla; boty dovážené ze Zlína by byly příliš drahé. Řešením bylo postavit baťovský závod přímo na místě. „Otec měl na vybranou mezi dvěma možnostmi,“ napsal jeho syn Tomáš J. Baťa. „Bud' vyklidit zahraniční trh, nebo hozenou rukavici přijmout a začít v zahraničí nejen prodávat, ale i vyrábět. Jako rozený bojovník se rozhodl rychle.“

Stejně závody naplánoval po celém světě. Jenže jeho slavná expanze, na niž jsou dodnes Češi hrdí, má zrovna pro ně odvrácenou stránku. Baťa už tolik nemodernizoval doma. Investoval v Indii, Brazílii či Kanadě. Připravoval se na nejhorší. I on vnímal Hitlera. „Předpověděl, že když se Hitler dostane k moci, což považoval za pravděpodobné, dojde v Evropě k vážným komplikacím,“ píše jeho syn a dodává, že jednou z odpovědí mělo být rozšíření aktivit v zámoří.

Největší však byl odliv židovského kapitálu. Velmi podobně jako Baťa si spočítali situaci i židovští podnikatelé. Už v roce 1932 prodávali Gutmannové své doly Živnobance, protože z jejich pohledu hrozilo z Německa nebezpečí zleva i zprava. Pak se přidávali další, jako třeba Petschkové či Jindřich Schicht, majitel chemických závodů v Ústí nad Labem. Po roce 1933 trend ještě zesílil. „Vyšla řada pamětí exulantů, v nichž najdete zmínku: Naštěstí jsme si po nástupu Hitlera k moci ukládali v Londýně, v Paříži...“ řekl historik Vlastislav Lacina.

Vzduch v republice houstl, protože nejvíce krize zasáhla pohraničí, kde žili Němci. Zatímco „za kopečky“ se už Německo ekonomicky zvedalo, Československo stále padalo. „Několik čísel, příznačných pro poměry i v ostatních severočeských okresech: z osmnácti velkých sklářských podniků se pracuje jen v devíti,“ píše z České Lípy reportér týdeníku *Přítomnost*. „V dobách konjunktury se tu živilo dvacet tisíc lidí, z těch je dnes zaměstnána jen jedna čtvrtina.“

Na podzim 1935 bylo z tisíce Čechoslováků na německém jazykovém území bez práce jednaosmdesát lidí, kdežto v českém vnitrozemí jich bylo jen jednatřicet.

V tu chvíli Němce nezajímalo, že němečtí majitelé firem od roku 1918 neudělali příliš pro modernizaci svých podniků, takže byly beznadějně zastaralé a zranitelné mnohem víc než české podniky.

O tom, jak žili němečtí skláři a textiláci, vypovídá záznam ve studii týmu sociologa Roberta Kollara, který zkoumal rodiny československých nezaměstnaných: „Bydleli v horské pazderně, kde dveře zavírala dřevěná závora a dveře do světnice provaz, který visel přes kladku a byl zatěžkán kamenem. Činži — 160 korun ročně — odpracovávali na poli za tři koruny denně při stravě.“

Situace v pohraničí vyburcovala F. X. Šaldu, aby napsal: „V německých okresech zuří bída a hlad, jakých tam není ještě pamětníka, bída opravdu katastrofální, tak strašná, že snad zdecimuje jejich

obyvatelstvo. Nezaměstnanost je tam o víc než 250 procent větší než v okresech našich. A vy, čeští lidé, dovedete si představit, že v této situaci drobný lid německý může lnout upřímně k českému státu?“ Neuměli si to představit ani Němci.

Hrnc z začal vřít, ale pro Československo to nebyla vhodná chvíle.

Německo, které se zotavilo daleko dříve, využilo své ekonomické síly a izolovalo republiku i mezi jejími spojenci v Malé dohodě. Jednoduše si Rumuny a Jugoslávce omotalo kolem prstu tím, že od nich bralo jejich zemědělské produkty. Republika přestala mít krytá záda a oporu v týlu.

Ani s Francií to nebylo nejlepší. I tam začala krize pomalu a později jako v Československu, a i tam se protáhla, takže francouzské vlády byly slabé stejně jako ekonomika a duch země.

Československo bylo sice odhodlané, ale už to byla jiná země než před rokem 1929. Byla v horší kondici.

Krize ji vrhla zpět, někdy dokonce o čtvrtstoletí, někde až na úroveň 19. století. „Propad hospodářství byl srovnatelný s devastací, kterou způsobila první světová válka,“ napsal historik Zdeněk Kárník.

Vývoz se v porovnání s rokem 1929 snížil na pouhých 57 procent a podíl na světové produkci byl o dost nižší než v posledním roce prosperity. V žebříčku pořadí podle síly hospodářství nás předběhly Norsko a Finsko.

Zatímco v roce 1937 se republika stačila vzpamatovat jen na 91,7 procent předkrizové produkce, Německo už bylo na 127 procentech. A Francie jen na 88 procentech. Právě my a Francouzi (a Belgičané) jsme jako jediní v Evropě nedosáhli předkrizového výkonu.

K Mnichovu jsme se blížili hodně slabí. Krize nám dokonale podrazila nohy.

Jechl hledá práci

Kdo chtěl práci, vždycky ji našel, traduje se v české historické paměti zjednodušená vzpomínka na časy krize. Míjí se ovšem se skutečností.

Sociolog Robert Kollar, který tehdy zkoumal rodiny československých nezaměstnaných, to popsal jinak: „Tam, kde byla sebemenší naděje, že by živitel práci našel, nebylo nikoho, kdo by za ní nešel.“

Někteří za ní dokonce běhali.

Jako třeba jeden mladý pomocný dělník bez podpory: klusal každé ráno hodinu a půl do Prahy. Cílem bylo skladiště s uhlím, kde mu slíbili, že pokud se něco vyskytne, nezapomenou na něj. Tak tam potom čekal celý den, jestli ho zrovna budou potřebovat. Týdně si vydělal třicet korun.

Hledat práci byla dřina.

„Mnohdy přišel domů až večer, protože chodil za prací až někde ve Vysočanech, byl hladem, chozením a tím hledáním tak zmořen, že padl přes postel a ani nepromluvil,“ popisovala jedna žena z pražských Jinonic vyčerpávající anabázi svého muže, který pravidelně chodil až na opačný konec Prahy. „Stála jsem u něho a plakala. Jak nad tím, že tak uboze tu ležel, tak nad tím, že zase nic nešel.“

Najít práci bylo v době, kdy byl milion nezaměstnaných, téměř umění. Týdeník *Přítomnost* popisoval v roce 1934 život nezaměstnaného úředníka Jechla. Ten nejdříve podal žádost u Zemského ústředního úřadu práce v Tomášské ulici na Praze 3. „Tím byla celá záležitost pro ten den a bohužel pro celé dva roky vyřízena.“ Ukázalo se totiž, že odtud moc nabídek rozhodně nepříjde. „Dvakrát do roka máš šanci, že dostaneš místo,“ řekl hořce Jechl. „Na česání chmele a na řepnou kampaň.“

Ale razítko bylo nutné, protože otevřelo cestu k podpoře. Potvrzovalo, že Jechl opravdu hledá práci, přestože mu ji vlastně nikdo nenabízel. „Teď to praktikuju takhle: přijdu, pozdravím, formulář položím na stůl referentovi, ten mi na to dá štempl a já plavu na Betlémské náměstí, tam co je Burza práce.“ Tam dostal další razítko, že jeho výživa je vážně ohrožena. „A s tím jdu do Pensijního ústavu pro podporu.“ Ta přišla za dva týdny poštou.

Než začnete mít pocit, že Jechl byl lehkoživka, dodám ještě pár faktů. Svobodný úředník dostával dvě stě korun měsíčně, ženatý o stovku víc. To trvalo půl roku, pak nárok skončil. „Když je moc zle, to znamená když tě najdou na ulici padlého hladem, dostaneš prodloužení cestou milosti — na další tři měsíce,“ řekl Jechl. Tím to končilo.

Hodně lidí to zkoušelo v soukromých zprostředkovatelích. Nejdřív složili zálohu dvacet až padesát korun. Za to pak denně dostávali několik adres s nabídkou — ale často jen proto, aby zjistili, že místa jsou už nějakou dobu obsazená nebo jim šéfové nabídnou tři sta korun měsíčně.

Ale naděje alespoň žila. „Za něčím konkrétním se jde. A kdo je houževnatý a není příliš vyhladovělý, aby mohl ještě běhat, přece jednou si místo vyhodí,“ napsala *Přítomnost*.

Nebylo však nic zvláštního, když se ze zprostředkovatele, který nabízel své služby inzerátem v novinách, vyklubal podvodník.

Inzerát začínal třeba takto: „Máme v záznamu mnoho pánů zaměstnavatelů, kteří hledají vhodnou sílu. Zašlete-li nám deset korun ve známkách na manipulační výlohy, budeme vám zaslati pravidelně seznamy uprázdněných míst.“

Výsledek: nezaměstnaný pak dostal adresy, které mu byly k ničemu, protože nabízely podomní prodej mýdla nebo tkaniček. Anebo se v nich hledala nějaká úzce specializovaná profese.

Podobně napálili i Jechla. Posílal zbytečně peníze, za něž dostal bezcenné nabídky. Jinde po něm chtěli, aby poslal korunovou známku, ovšem seznam volných míst, což byly opsané inzeráty z tisku, byl ofrankovaný třiceti haléři. Bývalý úředník Jechl si rychle spočítal, že v době, „kdy se chodí pro odpovědi na insert nabízející práci s nůši, nebyl zisk právě k zahoezení“.

Některé nabídky byly přímo zákeřnou pastí. Nezaměstnaný mohl třeba začít prodávat vařiče a po složení zálohy si odnesl předváděcí kus. Mělo to háček. Podle smlouvy mu zálohu vrátili, jen když byl vařič nepoškozený. Jenže při předvádění ho musel použít. A firma pak prohlásila, že vařič není nepoškozený, protože je upotřebený. Když takhle nalákala sto prodejců, už tím vlastně prodala sto vařičů.

Celkem běžně se objevovaly nabídky, které dnes znějí absurdně, totiž že lidé dostanou práci, pokud za ni zaplatí třeba i několik tisíc.

Některá nakladatelství nabízela přijetí pod podmínkou, že si zájemce ihned předplatí na rok jejich časopis. Mohlo se ovšem stát, že za měsíc už byl zase na ulici, ovšem s ročním předplatným magazínu, o který nestál.

Bylo to průhledné, tisk o tom psal, ale lidé se nechávali znovu a znovu nachytat. Často proto, že jim nezbývalo než riskovat. Stalo se třeba, že muži odmítli nabídku skládat vagóny, protože jim nabízeli jen 24 korun, přestože minule to bylo o třicet korun víc. Muži to odmítli jako zlodějnou. Ale ženy je v takových případech hnaly zpátky se slovy: „Jen když bude aspoň něco.“

Bralo se všechno. Když ministerstvo spravedlnosti hledalo následovníka za suspendovaného po-pravčího mistra Broumarského, sešlo se šest set žádostí.

Vyrobili jsme mínus čtrnáct škodovek

Automobilka Škoda si roku 1933 zajistila čestné místo v učebnicích ekonomie, neboť vyrobila mínus čtrnáct vozů.

Vykázala zápornou produkci a to je jistě umění.

Když bylo československým automobilkám nejhůř, tak mladoboleslavská nechala rozmontovat 433 aut, zatímco nových během roku vyrobila 419. Rozdíl je těch mínus čtrnáct.

Vozy tehdy nešly na odbyt a člověk se vlastně vůbec nediví. Pokud šlo o auta, dělalo Československo snad všechno špatně. Zřejmě proto, že v automobilu pořád vidělo jen zbytečný luxus. Proto také zaostávalo za západní Evropou.

Když si někdo koupil ve třicátých letech auto, potřeboval k jízdě nejen sportovní čepici, ale plné kapsy peněz. Vlastnictvím vozu dal najevo, že neví, co s penězi, a tak se kdekdo snažil tenhle

problém vyřešit za něj. Řidiči v Praze, Liberci, Plzni, Brně a v mnoha dalších městech museli platit dlažebné. V Plzni a jinde se platilo mostné. Tam, kde neměli most ani dlažbu, zavedli jednoduše mýtné.

A všichni bez rozdílu platili daň z přepychu a samozřejmě silniční daň.

Ale tím to nekončilo. V červnu 1932 parlament schválil zákon o národním karburantu. Tak se říkalo novému palivu: oficiálně šlo o to ušetřit ropu a pomoci zemědělcům, ale hlavním cílem bylo podpořit lihovarnickou lobby. Od toho dne se musel do benzínu přimíchávat líh. Tak, aby tvořil nejméně pětinu paliva. Benzín podražil o pět haléřů na litr (stál 2,60 koruny), ale ve skutečnosti řidiči zaplatili víc, protože směs zhoršila výkon vozu, zvedla spotřebu o desetinu a navíc opotřebovávala motor.

Největší rána však měla teprve přijít. Československé dráhy kvůli krizi prodělávaly a celkem rychle si všimly, že do vzniklé mezery se tlačí hbitá automobilová přeprava. Obr musel zašlápnout mra- vence. A tak vznikl zákon, kterým se republika vracela do motoristického pravěku: „vozidla ve veřejných službách“ byla drasticky zdaněna. Nákladní vůz přišel na patnáct tisíc ročně, což byly ob- rovské peníze, malý taxík na tři tisíce, zatímco větší byl ještě o dvanáct stovek dražší.

Následující rok se téměř přestaly vyrábět autobusy. Praha zrušila všechny linky, které vedly za hranice města. Na sedm stovek taxikářů zrušilo svoji živnost, v Brně nechala stát vozy třetina maji- telů.

Následky byly strašlivé. Zatímco třeba v Německu už stoupl prodej aut téměř o sto procent, v Československu se od začátku krize propadl téměř o polovinu. Statistiky uvádějí, že v roce 1931 si lidé koupili ještě skoro patnáct tisíc aut, o dva roky později už jich bylo sotva devět tisíc.

Ale tohle nebyl jediný velký problém. Československo sice umělo vymyslet dobrá auta, neumělo je ale vyrábět.

Dělalo je často na koleně. Automobily vyráběl téměř každý, kdo měl šroubovák. Pustily se do nich kromě automobilek i zbrojovky, letecké závody, výrobci zemědělských strojů i lokomotiv. Na začátku krize existovalo na osmdesát výrobců.

Čechoslováci si mohli vybrat ze spousty aut, později na trhu existovalo asi třicet značek nebo typů. Ale byly nekřesťanský drahé. Bylo to právě tím, že je zlaté české ručičky vyráběly na koleně.

Až na výjimky dlouho neexistovalo něco jako skutečně sériová výroba. Většina typů byla vyrobe- na nanejvýš v sedmi stech kusech, jen největší automobilky produkovaly své modely v tisících. Exis- tovali však i výrobci, kteří vyráběli od každého typu jen pár vozů.

Zajímavé, ale nepraktické. Domácí auto bylo proto dvakrát tak drahé jako americké.

Nakonec se stejně prodávalo lépe, protože na zahraniční vozidla úřady přikleply skoro sedm- desátiprocentní daň (přesně to bylo 67 procent).

Roztříštěná výroba měla jediný klad. Dělníci a konstruktéři si mohli zkoušet přímo ve výrobě různé zajímavé inovace a řešení. Bylo to, jako by časy knihy *Dědeček automobil* nikdy neměly končit. Vypadalo to jako oslava českého důvtipu a šikovných rukou. Jenže... „Ony skvělé nápady, báječné vynálezy a různá originální řešení, která jsme si zvykli obdivovat, by si zákony hromadné výroby a trhu samozřejmě buď podřídily a uzpůsobily, nebo by je — a to nejčastěji — zničily,“ napsal his- torik Zdeněk Kárník.

Faktem je, že takto nicméně vznikaly úžasné věci. Vozy tvaru kapka (podobné třeba tatraplánu) nebo robustní a zajímavý prototyp lidového vozu Škoda 934 z roku 1932. Ten nejenže vypadal, jako by vyjel z komiksu o Dicku Tracym, ale hlavně svými kulatými tvary napovídal, kde možná vzali Němci inspiraci pro svého brouka.

Nakonec vznikl jiný lidový vůz. Byla to Škoda Popular, která znamenala cenový průlom. Původně měl stát kolem třiceti tisíc, ale nakonec to bylo sedmáct. A šel na odbyt.

Přesto je záhadou, že i přes krizi, neschopnost vyrábět auta moderně a všeobecnou snahu moto- risty co nejvíc oškubat, automobilky nejenže přežily, ale dokonce přímo rozkvetly. Zatímco v roce 1926 jezdilo u nás 16 880 aut a v roce 1933 jich bylo 67 269, v roce 1936 jich bylo už 84 844. Počet

autobusů a nákladních vozů sice v letech 1933 až 1936 poklesl, ale motorek přibyla téměř třetina, takže jich už na československých silnicích jezdilo šedesát tisíc.

K tomu jen dvě poznámky.

Když řekneme československé silnice, myslíme tím české. V Čechách připadal totiž roku 1930 jeden vůz na 104 lidí, v zemi Moravskoslezské na 154 osob, na Slovensku už na 364 lidí a na Podkarpatské Rusi na neuvěřitelných 941 osob.

A když řekneme silnice, myslíme tím spíše cesty, protože většina okresek neměla povrch, jaký známe dnes. Ostatně čtyřicet procent státních silnic taky ne.

Jak se kradlo

„Teď jsou v módě tyhle exekuce. Lidi nějak nemají peníze nebo jaksi nechtějí platit. Jsou z toho potom všelijaké historie.“ Takhle začal v březnu 1933 jednu ze svých soudniček Karel Poláček.

Ale následující historii o strašlivém zločinu, jehož se zrovna v těch dnech dopustil kvůli exekuci nezaměstnaný textilní dělník Dytrich v Kosmonosech, zřejmě neznal. Dytrich byl typický zlosyn. Poťouchlý a chladnokrevný. Představte si, co provedl státu, když na něj byla uvalena exekuce, při níž mu měly být zabaveny husy a slepice. Protože měl šest dětí, drůbež zabil a když přišla dražba, bylo vše již v dětských žaludcích. Šel za to do vězení. Soud sice uznal, že děti měly hlad, ale obžalovanému přitížilo, že „v Kosmonosích dosud žádný nezemřel hladem“, jak stojí výslovně v rozsudku.

Dytrich se stal jednou z 652 060 kauz, které ten rok projednávaly okresní soudy v Československu. Byl to dosavadní rekord. Od roku 1928 do roku 1933 stoupl roční počet případů téměř o 160 000. S výjimkou roku 1931 zločinnost stále rostla.

Některé případy nebyly tak banální jako ten Dytrichův. V roce 1931 bylo zavražděno 412 osob, což nedělalo z republiky úplně idylické místo. Ale ještě pořad to nebylo tak strašné. Statisticky řečeno to znamenalo, že ze sta tisíc obyvatel zahynulo 2,79 násilnou smrtí. Dneska je jich 2,02.

Tehdy to však byl překvapující námět k přemýšlení, protože, jak psalo *Večerní České slovo*, „Československo předstihuje některé státy s domněle vysokou zločinností. Ve velkých městech Spojených států dosahuje toto číslo 10,8 ze sto tisíc. V Kanadě, v zemi tvrdých pěstí, činí tento index 1,6. Překvapující pro nás jsou však statistická data z hlediska zločinnosti ve městech. Největší číslici vykazuje město Mexiko, 41,2 případů na sto tisíc obyvatelů. Po něm následuje Leningrad s devíti, Varšava s 5,4, Vídeň s 2,7, Praha s 1,9, Berlín s 1,8 a Londýn, který se svým proslulým East Endem má 0,8 případů na sto tisíc.“

Soudy ten rok vynesly dvaadvacet rozsudků smrti.

Některé případy vražd byly opravdu drastické. V lednu 1931 našli lidé na kolejích umírajícího invalidu Karla Slezáka. Četníci brzy z ran a okolních stop pochopili, že muže nepřel vlak, přestože to tak mělo vypadat. Nakonec se ukázalo, že ho zabila jeho vlastní rodina z bídy. Pachatelé byli otec a bratři. Mladý muž byl bez práce a byl přítěží rodině. Proto prý sáhli k vraždě, aby ulehčili sobě i jemu, protože prý nezaměstnaností velmi trpěl.

Ale většina případů ze statistik byla méně dramatická. „Krádeže ve vlacích se nebezpečně množí“, varuje v titulku *Večerní České slovo* s tím, že zloději se zaměřují především na ženy stěhující se na letní byt.

Některé případy byly spíš smutné. Jako třeba krádež kabelky s dvaceti tisíci korun, které si právě vyzvedla v bance sekretářka jménem Alice Peterová. Kabelku jí vyškubl jednadvacetiletý muž. Když ho za chvíli chytli, nedokázal ze sebe vypravit ani slovo. „Ještě v bezpečnostním oddělení se chvěl na celém těle a byl úplně zbledlý. Chvillemi plakal,“ napsaly tehdy noviny. Jak by ne: právě on věděl nejlíp, jakou hloupost udělal. Jmenoval se Václav K. a studoval práva. Byl z chudé rodiny a právě z domova dostal dopis, že ho už nemůžou dál podporovat.

Když čtete třeba Poláčkovy soudničky z té doby, máte pocit, že soudy řešily jen samé veselé případy nactiutrhaní a hospodských facek. Ale také se objevilo podezření, že si někteří starší muži v lo-mech nechávali úmyslně urážet palce, aby si finančně přilepšili na penzi.

A samozřejmě se vyrojila spousta podvodníků, protože v krizi lidé byli důvěřivější — anebo zoufalejší — než jindy. „V poslední době objevuje se na českém venkově stále více agentů různých pokoutních pražských i brněnských peněžníků,“ psalo *Večerní České slovo*. „Jsou velmi výmluvní a podle jejich řeči se dnes lehounce dají vydělat miliony. Kdo nemá na spekulaci vlastních peněz, to-mu nabídnou úvěr a slibují, že při vysoké úvěrové míře musí vydělat. Několik takových případů, při kterých zlákaní lidé přišli o celé jmění, je předmětem soudních sporů.“

Lidé dělali věci, které za to ani nestály. Jeden muž zašel do sportovního obchodu, s jehož majite-lem spolupracoval, když byl ještě zaměstnán v inzerci časopisu *Tramp*. Půjčil si tam levou brusli, kte-rou prý někdo chce vyzkoušet a pak koupit. Potom v jiném obchodě vylákal pravou. Celý pár prodal za padesátikorunu.

Týdeník *Přítomnost* popisuje, jak se vydělávalo na knížkách. Nakladatelé prodávali knihy na splát-ky a bez jakékoliv zálohy. A tak někdo zprostředkoval nakladateli prodej knih dejme tomu za tři stovky, přičemž zprostředkovatel dostal stovku provize. A „zákazník“ ještě neotevřené knížky odne-sl rovnou do antikvariátu. Vydělali všichni, až na nakladatele.

A jedním z nejbizarnějších podvodů bylo vyrábění obrazů ve velkém. „Víte, jak se to dělá? To se napne na zeď pět metrů dlouhé a tři čtvrti metru široké plátno,“ popisovala to *Přítomnost*. „Několik umělců si k němu stoupne se štětkami a paletami a kopíruje podle pohlednic například moře. Racio-nalizace pronikla i sem: zatímco jeden mistr maluje pobřežní skály a maják, druhý vytváří v geniálně širokém a rychlém rozmachu vlny a třetí kouzlí oblaka. Toto pětimetrové mořské pásmo se potom rozstříhá na pět menších. Na každém kuse se podepíše jménem, znějícím podobně jako jméno ma-líře již známého. Plátna se pak sériově zarámují a výmluvní prodavači či hezké prodavačky se roz-běhnou s těmito poklady po lékářích, advokátech, přednostech úřadů a vnucují jim tato veledla.“

Už je to až v Pelhřimově!

Podívejme se, jak vypadala krize na malém městě.

Když se v New Yorku hroutila burza, Pelhřimovští zrovna rozvěšovali fangličky. V pondělí 28. října 1929 je vyhnal z postelí, jak zapsal městský kronikář, veselý budíček domácí kapely Kotrčovy a po velmi účinné řeči starosty Hrubanta byla vztyčena státní vlajka. Odpoledne sehrál soubor sokolů v městském divadle loutkové představení.

Zdá se, že jedno z posledních rozptýlení před krizí nastalo v pátek 26. srpna 1930, kdy osm mi-nut po půl desáté večer nad městem přeletěl „vojenský třímotorový bombardovací velkoletoun Fokker, což bylo poprvé, kdy se nad městem objevilo letadlo v noci“.

A pak už i do Pelhřimova dorazila „velmi vážná hospodářská porucha“, jak krizi popsal kroni-kář, který dodal: „Máme tu velmi vážnou sociální pohromu. A práce osiřela.“

Bylo to trefné. Zprostředkovatelna práce nabídla například roku 1933 místo pro 557 mužů, ale zaměstnání jich hledalo trojnásobné množství.

Někteří to celé zabalili. „O šesté hodině večerní zastřelil se 1. února ve svém bytě padesátiletý Václav Nosek, propuštěný šofér autobusu Grand-hotelu Povolný. Učinil tak z trudnomyslnosti.“

Místní pivovar jel na polovinu své kapacity. Krize nutila lidi k „rostoucímu abstinencismu“. „Za-pisovatel této knihy za deset let nám napíše snad o věci něco jiného,“ zadoufal v této souvislosti kronikář.

Cihelna vyrobila sice jeden a půl milionu cihel, ale třetina se neprodala.

Zaváděly se almuženky, tedy poukázky na deset dvacet a padesát haléřů, jimiž „možno stoupající počet prosebníků chodících po domech v nynější hospodářské tísní uspokojiti“.

Protože lidé nemohli splácet dluhy a hypotéky, stalo se úřední zabavování majetku běžnou podívanou. V posledním roce před krizí bylo osm set exekucí, pak každý rok plynule přibývaly, až jich roku 1935 bylo téměř o tisíc víc.

Obecní zastupitelstvo řešilo, jak platit lékařskou péči pro nezaměstnané a členy jejich rodin, a konstatovalo, že „je to znamení doby, která není radostná“.

Ve městě, které mělo asi šest a půl tisíce obyvatel, bylo v březnu 1931 bez práce 400 lidí, o dva roky později 509 a v prosinci 1935 dosáhla nezaměstnanost vrcholu, neboť bez místa tehdy bylo 640 Pelhřimáků.

Nevypadá to jako příliš mnoho. Ale samotná čísla mohou být velmi zavádějící, neboť ve skutečnosti tehdy nezaměstnanost postihovala snad až polovinu zaměstnanců. Čísla totiž zachycují jen ty, kdo měli nárok na podporu. A tu dostávala pouhá třetina ze všech nezaměstnaných. Když si tedy oficiální údaje vynásobíte třikrát, získáte představu, jak to asi bylo. A ještě trochu počtů: řekněme, že zhruba polovinu nezaměstnaných tvořili otcové rodin, kteří byli jedinými živiteli. Tím máme přesnější obraz, jak to tehdy v Pelhřimově mohlo vypadat. A aby byl kompletní, není možné vynechat muže, kteří sice měli místo, ale v podnicích s utlumenou výrobou, takže chodili do práce třeba jen třikrát týdně.

Nemálo lidí dojíždělo jistě za prací z okolních vesnic: když skončili na dlažbě, pomáhali na hospodářstvích doma, takže ani je pelhřimovská radnice neměla ve svých seznamech.

Protože životní úroveň obyvatel klesala, město zajišťovalo státní „mléčnou akci.“ Jen v letech 1934 a 1935 bylo mezi školáky rozděleno 18 056 litrů mléka a 33 350 housek. Mléko stálo 22 863 korun a padesát haléřů, housky 5 954 korun.

Převážnou většinu hradil stát, ale přesto radnice zaplatila roku 1935 za mléčnou akci, polévkovou akci, ošacovací akci, přesnídávky a obědy pro chudé, pojištění, učební pomůcky a zubní kontroly pro chudé děti celkem 112 681 korun.

V půli října 1931 byl zaveden pokusný autobusový spoj z Pelhřimova přes Vlašim a Benešov do Prahy. Vyjžděl v pět hodin a na místě byl ve čtvrt na devět, což není špatné, protože tahle cesta i při mnohem lepších silnicích nebyla o moc kratší ani po desetiletích.

Ale jinak se život spíše zpomaloval. V roce 1936 se narodilo 228 dětí, což bylo jen o třináct víc, než kolik lidí v Pelhřimově zemřelo. V prvních krizových letech poklesl i počet sňatků, roku 1933 sice povyskočil na rekordních osmdesát, ale pak mladí lidé opět přestali na svatby myslet.

V městské knihovně naopak pořád přibývalo knih i čtenářů. V roce 1931 knihovna půjčila 14 017 svazků 349 čtenářům, v roce 1937 už bylo půjčeno 15 105 knih 369 čtenářům.

A nad městem bylo vidět stále víc a víc letadel. Denně už tam křížovalo nebe patnáct leteckých linek. Jednou „přeletěla ve velké výši město letecká válečná eskadrilla litevská v rámci letu Evropou“.

A jednou prolétl nad Pelhřimovem i meteor, který „vzbudil svou září velkou pozornost“.

Když se jednalo o zvelebení kraje, všichni se shodli, že Pelhřimovsko potřebuje obnovit silnice, ale měl by to zaplatit stát, a taky by měl „podpořit telefonisaci a elektrisaci v rámci akce bohaté kraje chudým“.

Vánoce byly většinou na blátě, kvůli čemuž se „zlobili zejména sánkaři, lyžaři, bruslaři a hokeyisté“. Nezaměstnaní však mívali radost i přesto, protože vždy něco dostali. Roku 1934 třeba příspěvek na děti ve výši 4 030 korun a poukázky na jídlo za 17 580 korun.

Zpěvácký spolek Zábój dokázal do města pozvat Pěvecký sbor českých učitelů, na náměstí se objevily první neonové nápisy a konala se zakládací valná hromada Radioklubu. Prvním prezidentem byl zvolen Jan Lívanec, kožišník a kloboučník.

A v neděli 14. a 21. května 1933 se v divadle hned vedle kostela konaly dvě přednášky, z nichž lze vyčíst, že lidé měli i jiné starosti. Téma: „Plynová válka a obyvatelstvo“ a „Obrana občanů proti leteckým útokům“.

Jak napsal kronikář, „obě přednášky byly velice čteně navštíveny“.

Mýty Velké krize

Začalo to krachem na Wall Street

Na rozlehlém parkovišti u brány číslo tři Fordovy automobilky se 2. ledna 1929 ve čtyři hodiny ráno začala tvořit masa mužů. Bylo jich dvaatřicet tisíc. Přijeli z celé Ameriky, protože slyšeli, že Ford nabírá lidi. Byla to pravda.

Ale jen pro některé.

Místo práce dostali lidskou loterii. Když se v bráně objevili náboráři, nechali dovnitř vpochodovat prvních deset mužů. Dalšíích deset vyřadili. Pak deset dovnitř a deset pryč. A zase a znovu. V zástupech vypukly divoké rvačky, jak muži bojovali o výhodnou pozici. Přiběhla ostraha s hadicemi a začala na ně chrlit ledovou vodu. Mnoho mužů z prochlazení zkolabovalo, někteří skončili v místní nemocnici. Spousta jich musela vydolovat z kapsy deseticent a za něj jít roztát do kina.

Bylo to zvláštní: začínal rok 1929, prosperita vrcholila, ale tady se praly tisíce mužů o práci.

Něco bylo očividně špatně.

A nejen u Forda. „O trhlinách v ekonomice jsem se dozvěděl dlouho před krachem na burze,“ řekl po letech psychiatr David Rossman. „Mým pacientem byl největší výrobce kuchyňského zařízení v Americe. Měl velkou továrnu. A jednou mi řekl, že neví, co se děje, protože mu náhle přestaly chodit objednávky. Bylo to květnu 1929.“

Podobných varovných signálů byla spousta. Nezaměstnanost rostla a firmám se začínalo špatně dýchat.

Ale burza stoupala, byť občas trochu klopýtla. „Musím Ti sdělit, že jsem měl v poslední době mimořádně velké štěstí, co se týče peněz,“ píše z Ameriky své manželce v polovině září 1929 Winston Churchill. Vysvětluje jí, že se to stalo díky komickému nedorozumění. Jeho bankér se ho zeptal, zda může nakoupit bez přímého svolení nějaké akcie a do jaké výše, pokud se naskytne výhodná příležitost. Churchill mu odpověděl, že ano a že může jít až do výše dvou či tří tisíc liber. Jenže zatímco on tuhle částku chápal jako veškeré své investice, bankér ji bral jako limit pro jednotlivé spekulace. Těch udělal deset. „Tím jsme získali během několika týdnů malé jmění,“ končí spokojený Churchill.

O necelý měsíc později se jde podívat na místo, které mu poskytlo tenhle nečekaný dárek. Stojí mezi dalšími návštěvníky na galerii newyorské burzy a zaraženě sleduje, jak jeho „malé jmění“ mizí v nenávratnu. Je zrovna čtvrtek 24. října, kterému se bude už navždy říkat černý. Den krachu.

Den, který je považován za začátek světové hospodářské krize. Ale to je omyl.

Při černém čtvrtku (u nás to byl kvůli časovému zpoždění „černý pátek“) burza nakonec poklesla jen o dvě procenta. Bublina praskla až následující týden. Černé pondělí přineslo pokles o třináct procent a další den, jemuž se říká černé úterý, se burza propadla o dvanáct procent. Jenže...

Po osmdesáti letech si myslíme, že tím se začal svět řídit do temnoty a druhý den už na předměstích zavíraly továrny a v ulicích stály tiché zástupy mužů v ošumělých kabátech ve frontě na po-lévku.

Málo se však ví, že už v prosinci se akcie vyhouply na úroveň zimy 1928, což byl velmi slušný výkon. Potom příjemně rostly až do dubna 1930, takže získaly celých třináct procent. Panika tedy pouze „vypelela plevel“ spekulací a solidní akcie si udržely svou správnou hodnotu.

Jenže pak se trh přece jen zhroutil. Ale tím, co vyvolalo největší světovou krizi moderní doby, nebyl krach na Wall Streetu, nýbrž reakce na něj.

Přišlo to, co ekonomové nazvali „velké přiškrcení“.

Američtí bankéři věřili, že spekulace na burze a krach zavinil snadný přístup k levným penězům. Reagovali proto logicky: utáhli šrouby a zvýšili úrokové míry. Tím znemožnili přístup k půjčkám, které by ekonomiku zase rozběhly.

Mnoho ekonomů se dnes shoduje, že americká vláda měla snížit daně, takže by lidé měli víc peněz na nakupování. Měla také napumpovat více peněz do ekonomiky prostřednictvím veřejných prací či dokonce vyššími podporami nezaměstnaným. Ale jejich předchůdci tehdy měli strach, že „zlevnění“ peněz hospodářství jen dál oslabí. Vláda i Kongres chtěly navíc i vyrovnaný rozpočet, protože když přijdou hubená léta, je přece třeba utahovat si opasky.

Podobně to cítili i obyčejní Američané. A protože vyprchala důvěra v budoucnost, firmy i lidé omezili výdaje. Psychologie byla nebezpečná zbraň: ještě na počátku roku 1930 bylo k dispozici dolarů dost, ale nikdo si nechtěl půjčovat, aby nenadělal dluhy, a tím si neuvázal na nohu železnou kouli.

Pak nastal opačný problém. Banky začaly být opatrné, protože každý úvěr byl rizikem. Bankéři raději seděli na penězích. Peněz v oběhu začalo být málo. Nikdo neutrácel, nikdo nevydělával. Říká se, že krize byla z nadvýroby. Další omyl. Byla z „podpoptávky“. Ekonomika pomalu škrtila sama sebe.

Americký maják svobody se zachoval velmi nesvobodomyšlně, když roku 1930 USA schválily zákon, který pronikavě zvyšoval cla na dovoz dvaceti tisíc druhů zboží. Měl chránit americké výrobce a pracovní místa, ale vrátil se na americké hlavy jako bumerang. Proti schválení zákona varovalo prezident Hoover v dopise přes tisíc předních ekonomů. Marně.

Americe se tím podařilo vyvézt naplno svoji krizi do zámoří, protože ostatní státy ihned v odvetu zvedly stejné ochranné ploty. Světový obchod byl ochromen a americký vývoz se scvrkl na třetinu.

Než se všechny následky chybných kroků propojily, nedělo se v mezidobí zdánlivě nic. Jako když se na Titaniku po srážce s ledovcem dál tančilo. I tady hrála hudba: před Silvestrem 1929 napochoďovala na newyorskou burzu vojenská kapela a létaly konfety. Novoroční předpovědi byly zářivé. Ministerstvo práce očekávalo „skvělý zaměstnanecký rok“ 1930. *New York Times* se přidával a investoři byli znovu v rauši: ekonomika se podle nich už odrazila ode dna, vztyčuje se a bude ještě mohutnější, ramenatější a pevnější než předtím.

V novinách se objevily inzeráty vyzývající Američany, aby si znovu kupovali drahé věci na úvěr. Jedno klenotnictví na Manhattanu vystavovalo náhrdelník za 750 000 dolarů. Kdosi chtěl stavět největší hotel světa za patnáct milionů. Všude se objevovaly billboardy s nápisem „Kupředu, Ameriko, nic nás nemůže zastavit“.

Prezident Hoover předpovídal, že za šedesát dnů bude mít země to nejhorší za sebou. Když šedesát dní uplynulo, oznámil, že už se to opravdu stalo. Na konci května dodal, že na podzim už bude ekonomika úplně v pořádku.

Ale to ještě pořád není konec téhle komedie plné omylů.

Na přelomu října a listopadu 1930, rok po velkém krachu, blouznil majitel obrovských oceláren Bethlehem Steel Charles Schwab, že „už brzy začne nová prosperita, jakou americký lid dosud nepoznal“. „Dneska pijeme pivo a v létě budeme pít šampaňské.“ Bylo to na průmyslnickém kongresu v Chicagu a Schwabův optimismus sdíleli i ostatní magnáti.

„Do šedesáti dnů se vrátí prosperita,“ prohlašoval prezident U. S. Steel James Farrell. Další ocelář zřejmě právě četl něco o golemovi: „Ocelářství je jako obrovský, okovy svázaný gigant. Jen hoří touhou zbavit se jich a vyrazit. A to se stane už zakrátko.“

Po mužích železa promluvil i muž gumy, Harvey Firestone, který řekl, že příští rok bude úspěšný a vzkvétající. John Raskob, šéf automobilky General Motors, prorokoval: „Už jsme dosáhli dna. Ostré oživení můžeme čekat již počátkem ledna.“ Jak to dopadlo, víme.

Všichni jen živořili

Velká krize, to jsou dnes pro nás fotky nezaměstnaných. A tak nás může docela překvapit, že tehdy také žila spousta lidí, kteří se měli dobře. Protože ceny spíš klesaly, než aby se zvyšovaly, byla pro ně 30. léta hezkou vzpomínkou.

Americký časopis *Harper's* se v 50. a 60. letech několikrát podíval na krizi jejich očima. A ten pohled zní dneska velmi nečekaně. Téměř cynicky. Čekali bychom cokoliv jiného než prohlášení, že „život byl tehdy v mnoha ohledech příjemnější“. Ale čtete sami:

„Na ulicích tehdy bylo méně lidí, nespěchali tolik, takže jeden druhého nestrkal do vozovky. Bylo méně odpadků, ulice byly čistší. Když napadl sníh, nehromadil se ve městě, ale ještě v noci ho lopatami naházeli na vozy a odvezli. Auto jste mohli zaparkovat kdekoli. V dobrých restauracích měli vždy volné stoly a nemuseli jste se o ně dělit s cizími lidmi. Servírky vám poděkovaly i za spropitné deset centů.

Nakupování byla radost. Ženy strávily celé dny tím, že jen okukovaly krámy. Prodavačky se vyznaly ve svém zboží a s radostí ho předváděly. Úpravy šatů vám udělali zdarma. Obchody si neúčtovaly nic navíc, když jste nakupovali na úvěr. Banky nepožadovaly peníze za platby šekem. Holiči přišli klidně k vám domů, pokud jste si o to řekli. V kadeřnictví se netvářili, že vám prokazují nějakou vzácnou službu, když vám udělali manikúru. A všude byli čističi bot.

Mléko a poštu vám dodali společně s novinami ještě před snídaní. Telegrafní společnost Western Union doručovala telegramy prostřednictvím poslíčků, a ne telefonicky. Výtahy obsluhovali chlapi, kteří popřáli dobré ráno, oznámili vám, jaké je venku počasí a ještě vám donesli až ke dveřím vaše tašky. Na rohu stál policista ve službě a když vás uviděl, řekl: „Dobré jitro.“ Nákupy jste si mohli objednat telefonem a dovezli vám je až do domu.

Rezníci vám naporcovali maso podle vašeho přání a udělali to s ochotou. Místo automatických praček a pracích automatů byly prádelny s pradelnami, které všechno udělaly za vás. Učitelé hudby docházeli do domu. Stejně tak švadleny. Lékaři taky, což bylo důležitější.

Tehdy totiž bylo možné stonat důstojně. Doktor přišel, když jste mu zatelefonovali. Nechtěl po nemocném, aby na ulici vyhlížel taxi a jel k němu. A pokud jste k němu přece jen jeli, nemuseli jste vůbec čekat. Zubaři a specialisté si tehdy ještě objednávali pacienty v dostatečném časovém odstupu. Nemocnice byly tak příjemné a tiché, že přitahovaly lidi, kteří si chtěli jednoduše dobře odpočinout. Nikdo neposílal soukromé pacienty domů, dokud oni sami nerozhodli, že už chtějí jít. Vždycky jste sehnali soukromou ošetřovatelku. Ženy zůstávaly po porodu v nemocnici deset dnů, místo aby je odtud vyháněli už tři dny po narození miminka.

Nebyly ještě tryskové letouny, ale cestování mělo větší eleganci. Na stolech v jídelních vozech ležely plátěné ubrusy a dostali jste klasické menu o čtyřech chodech. Koleje byly udržované, takže polévka se vám nevylévala. Číšníci vám neodsekávali. Okna vlaků byla čistá. Na nádraží byli nosiči. Hotely měly vždy volné pokoje pro lidi, kteří dorazili bez rezervace.

Kanceláře byly místem, kde se opravdu pracovalo. Písařky ovládaly gramatiku a uměly hledat ve slovníku. Nebavily se mezi sebou nahlas. Přicházely do práce včas, dokonce i když byla sněhová metelice. Už byly po snídani. Seděly za svými stoly a nebavily se mezi sebou, takže jste nemuseli čekat za přepážkou. Pokud si musely soukromě zavolat, udělaly to diskrétně, takže nikoho nerušily. Neodcházel k zubaři nebo psychoanalytikovi. Většina si nosila obědy v nenápadných hnědých sáčkích a jedly je v šatně. Když bylo něco neodkladného, každý zůstal přesčas, i když za to nedostal zapláceno. Každý si vybral dovolenou — pokud si ji vůbec vzal — podle potřeb chodu oddělení. Šéf byl někdo a podřízení ho poslouchali...“

Hitler postavil dálnice

Adolf Hitler postavil Německo na nohy tím, že přišel s velkolepým projektem protnout Německo sítí dálnic. Mnoho lidí dodnes věří i tomu, že dálnice je německý „vynález“. Skutečnost je však taková, že Hitler jen využil existujících plánů, jež do jeho příchodu k moci blokovali přesně ti lidé, kteří potom s ochotou vše podporovali.

Kromě toho mnohem dřív než první *Autobahn* vznikly v severní Itálii *autostrady*. Auta po nich jezdila už od roku 1924. Takže pravlastí dálnic není třetí říše, ale Itálie.

O dálnicích se v Německu mluvílo už ve 20. letech. Někteří prozíravější lidé se snažili přesvědčit Němce, že jejich budoucnost je v sedadle automobilů, které potřebují široké a rovné silnice, kde si nebudou hrát děti a jezdit kočí s povozy.

V listopadu 1926 inicioval podnikatel Willy Hof vznik organizace s podivným jménem HaFra-Ba. Tato nehezka zkratka se dá snadno rozšifrovat: první slabika znamená hanzovní města na severu Německa, druhá Frankfurt ve středu země a poslední švýcarskou Basilej, která leží u jižní hranice Německa.

Myšlenka postavit v Německu dálnice tedy neměla nic společného ani s vládou. Přišli s ní průmyslníci, kteří sice nemohli *Autobahn* sami postavit, ale chtěli vypracovat plány a mezičasu využít k propagaci, která by přesvědčila Němce, že bez dálnic už se nedá moderně žít.

Hofovi lidé dobře věděli, kam mají jít pro rozumy. Vypravili se do severní Itálie, kde už mezi Milánem a tamními jezery několik let frčely fiatky a bugatti po první italské autostrádě. Němci si však dobře všimli, že něco by se dalo udělat lépe: italská dálnice neměla oddělené protijedoucí pruhy. A ještě jedna věc měla být v Německu jinak. Italové financovali dálnici z mýtného, které vybrali od řidičů. V Německu mýtné zakazoval zákon.

Ale to zdaleka nebyl hlavní problém. *Autobahn* neměl jen vášnivé vyznavače, nýbrž i zaryté a mocné nepřátele. Prvním v řadě byly Deutsche Bahn, Německé železnice. Důvod byl zcela jednoduchý. Železnice se bála, že ji dálniční síť připraví o dopravní monopol v zemi.

Druhým zapříisáhlým nepřitelem byla armáda. Tvrdila, že dobře viditelná dálnice bude pomáhat v orientaci nepřátelským pilotům.

Také politikům se zdál celý projekt příliš fanfaronský a drahý. Je docela zajímavé, že v Reichstagu proti němu nejvíc brojili vedle komunistů zrovna Hitlerovi nacisté. Obě strany se vzácně shodly, že je to mrhání peněz pro kapitalisty a vůbec buržoazii, z něhož nebude mít německý pracující žádný užitek, protože aut je přece málo a jezdí s nimi jen bohatí. Kromě toho fanatické jádro nacistické strany bylo proti jakýmkoliv technickým vymoženostem, protože naivně blouznilo o návratu k tradičnímu germánskému životu (Heinrich Himmler si dokonce představoval, jak němečtí kolonisté budou dohlížet na své statky na dobytém východě ze sedel „odolné rasy stepního koně“).

Skutečnost, že to nakonec byl Hitler, kdo začal dálnice stavět, je do značné míry ironií dějin. A je také dokladem, co všechno zmůže chytrá propaganda.

Jakmile do Německa dorazila krize, rozhodla se vláda Výmarské republiky, že se do stavby dálnic nakonec pustí, protože tím dá práci spoustě lidí. Ale první lopatu nikdo nikdy nezvedl. Potíž byla v tom, že politici přicházeli a odcházeli, vlády se střídaly, vypisovaly se nové volby, rozpouštěl se Reichstag. A tak žádná vláda neměla dost času, aby začala stavět.

Pak nastoupil Hitler a bývalý kancléř Brüning komentoval další vývoj: „Když byli v létě 1933 vystaveni brutální síle, tentýž pán von Siemens a titíž pánové z Německých železnic udělali čelem vzad a najednou stavbu dálnic vítali s jásotem. Přitom tak sabotovali naše úsilí, když jsme chtěli stavbu zahájit podle rozpisu v červnu 1932. Měli jsme plány připravené do posledního detailu. Když nacisté vytáhli ze šuplíků naše plány, stali se z nich najednou velcí zastánci dálnic.“

Na rozdíl od spousty svých soukmenovců Hitler rychle pochopil, že stavbu dálnic může propagandisticky prodat. Zdá se, že mu ani nešlo o dopravu nebo vytvoření pracovních míst, ale o ukázkou, že z Německa se stává „Volskgemeinschaft“, národní společenství.

Pozval si Willyho Hofa a ten s překvapením zjistil, že kancléř nechce stavět jen jednu dálnici. „Zeptal se mě, jestli by jich šlo postavit víc,“ vzpomínal po letech Hof. „Ukázal jsem mu celou síť a on se na místě rozhodl, že dálnice nebudeme stavět kus po kuse, ale najednou.“

Nebylo to malé sousto. Šlo o šest tisíc kilometrů dálnic, které mělo postavit šest set tisíc dělníků. Dálnice se měla svým způsobem zaplatit sama, protože velká část peněz měla pocházet z podpor, které by jinak muži pobírali, kdyby byli nezaměstnaní. Historie si navíc ještě jednou zažertovala, protože část peněz měla dodat také železnice.

Na podzim, dne 23. září 1933, provedl Hitler s lopatou v ruce a za přítomnosti kamer první výkop. Bylo to jižně od Frankfurtu.

Nakonec se ukázalo, že původní čísla byla notně přehnaná. Na stavbách dálnic nikdy nepracovalo víc než 120 000 dělníků a nakonec se do konce roku 1941 podařilo postavit necelé čtyři tisíce kilometrů. Pak byla stavba zastavena. Muži byli potřebnější na frontách.

Často se objevují teorie, že Hitler stavěl dálnice proto, aby jeho tankové divize mohly vyrážet do bleskové války. Je to nesmysl, protože Hitler nechtěl bojovat na vlastním území, ale naopak velmi daleko. A německá armáda byla mnohem méně motorizovaná, než se dnes myslí. Byla závislá víc na koňských potazích a vlcích než na kolech a pásech.

A tak si historie na jaře 1945 zažertovala ještě do třetice, když jedinou armádou, jež přece jen dálnice využila, byli spojenci postupující po nich do nitra Německa.

Svržení Roosevelta aneb jedno historické „kdyby“

Když chodíte po světě s aristokraticky znějícím jménem Smedley Darlington Butler, musíte něco velkého vykonat.

Tenhle muž toho měl za sebou hodně. Byl to oblíbenec Ameriky a válečný hrdina. Generál námořní pěchoty, který bojoval v mnoha válkách a odnesl si z nich plná prsa metálů včetně dvojnásobného dekorování nejvyšším vyznamenáním za statečnost.

Teď měl vést armádu vzbouřenců na Washington, aby provedl puč proti prezidentu Franklinu Delanu Rooseveltovi.

To není vtip.

Psal se rok 1934 a tato možnost byla ve vzduchu.

A generál Smedley Darlington Butler byl z mnoha důvodů dobrým vůdcem. Vědělo se o něm, že je velmi statečný a necouvá před nebezpečím. Vojáci ho zbožňovali, protože si vždy dal záležet, aby co nejvíce šetřil jejich životy. To tenkrát nebylo zrovna běžné.

Generál měl spoustu přátel v Kongresu a v médiích, a tak se nedalo jen tak ignorovat, když na konci roku 1934 přišel s příběhem o spiknutí, v němž mu nabízeli vůdčí roli.

Mělo to logiku, protože existovalo mnoho dobrých důvodů, proč by si spiklenci měli vybrat zrovna Butlera. Byl to mocný symbol pro všechny vojáky i veterány, muž, kterého respektovali, protože vždy hájil jejich zájmy. Přidali by se k němu i muži, kteří by jinak zůstali stranou.

Byl to také dobrý voják, takže byla záruka, že při tažení na Washington si při střetech s armádou bude počínat jako dobrý taktik. A protože se znal osobně s mnoha důstojníky, nemuselo by ke střetům vůbec dojít.

Byl tady ještě jeden důvod, který udělal Butlera v očích spiklenců zajímavým. Generál neměl pověst muže velkého intelektu. Vypadalo to, že by s ním mohli posunovat jako s nějakou šachovou figurkou.

Ale přepočítali se v něm. Butler před Kongresem svědčil, že ho v létě 1933 oslovil finančník Gerald MacGuire. Tvrdil, že zastupuje bohatého obchodníka, makléře z Wall Streetu jménem Grayson Murphy, dědice továrny na šicí stroje Singer Roberta Clarka a další nejmenované magnáty. MacGuire nejdřív tvrdil, že chtějí, aby veteráni z první světové války nepřišli o své důchody, a žádají generála o veřejnou podporu.

Zdá se, že spiklenci podcenili Butlerovu inteligenci a charakter. Když tohle vysvětlení nezabralo, nabídli mu peníze. To ho urazilo, tak museli jít s pravdou ven. Plán vypadal takto: generál povede armádu půl milionu veteránů při jejím pochodu na Washington. Oficiálně se to zdůvodní potřebou ochránit Roosevelta před jakýmsi spiknutím a snahou „sejmout břímě vládnutí z jeho ramen“.

Jak Butler řekl před Kongresem, odmítl těmito slovy: „Můj zájem je podporovat demokracii. Pokud seženete těch pět set tisíc vojáků pro něco, co smrdí fašismem, seženu si já taky pět set tisíc vojáků a budeme tady mít opravdovou válku.“

Generál se domníval, že skutečným cílem není svrhnout Roosevelta, ale udělat z něj „kladeče věnců“ až do chvíle, kdy mu nakonec navrhnou, aby ze „zdravotních důvodů“ rezignoval.

Tento scénář není nijak fantastický. Dnes je F. D. Roosevelt všeobecně považován za jednoho z největších amerických prezidentů, ale tehdy byl srdečně nenáviděn spoustou lidí, zvláště těch bohatých.

Báli se, že pootočí Ameriku příliš doleva a měli pocit, že kvůli jeho protikrizovým krokům zchudnou. Spisovatel Thomas Wolfe popisuje, jak při plavbě do Evropy koncem 30. let bohatí na palubě zareagovali na jeho slova, že bude znovu volit Roosevelta: „Ujistili mě, že pokud budu volit

toho hnusného komunistu, toho neblahého fašistu, toho potměšilého socialistu a jeho zrádnou kliku, nemám právo se považovat za amerického občana.“

Obdobně vypjatá situace byla i v roce 1933. Butler však nevěřil, že to MacGuire myslel s pučem vážně. Teprve když se v dalších měsících začalo vyplňovat všechno, o čem mu MacGuire vyprávěl — například proběhly personální změny ve vládě nebo vznikla Americká liga svobody, což byla konzervativní opozice vůči prezidentovi, dostal strach a vyšel se vším na veřejnost.

Nestalo se vůbec nic. MacGuire všechno popřel. Faktem však je, že ve svých svědectvích si odporoval a ztrácel důvěru.

A navíc zčistajasna umřel na zápal plic. Bylo mu sedmatřicet. To vypadá docela divně. Jeho lékař ale neshledal, že by na jeho smrti bylo něco nepřirozeného. Prý za ni mohl stres, který MacGuire prožíval po generálově obvinění.

Dnes se zdá zvláštní ještě jedna okolnost. Americké noviny, jindy tak dravé, puč vzrušoval asi jako zprávy o sklizni kukuřice v Iowě. Možná to šéfredaktoři považovali za absurdní historku, možná to úmyslně ignorovali, protože si nechtěli zahrávat s mocnými lidmi.

Opravdu to působí absurdně: puč v Bílém domě po pochodu na Washington, který připomíná rukopis Mussoliniho. Ale Amerika tehdy byla jiná, než si představujeme. Kolaps ekonomiky otrásl vírou mnoha lidí v individualismus a kapitalismus volného trhu.

Mnozí konzervativci si pohrávali s myšlenkami fašismu a národního socialismu, mnozí liberálové vzhlíželi k socialismu a komunismu.

S odstupem času už je jasné, jak zrůdné byly oba systémy. Ale v roce 1934 si někteří lidé mysleli, že Hitler a Stalin konají dobro, a ignorovali velké zlo, které už se dalo do pohybu.

Protože víme, jak se vyvíjela Amerika dál, jsme v pokušení nad pučem proti F. D. Roosveltovi jen mávnout rukou: stejně by selhal.

Vážně? Pokud MacGuire říkal generálu Butlerovi pravdu, někteří vysocí důstojníci americké armády byli připraveni nechat věcem volný průběh a jen přihlížet. Koneckonců, armáda tehdy byla ještě velmi malá a je otázka, co by vůbec proti půl milionu mužů zmohla.

Existuje ale jeden protiargument: Spojené státy jsou decentralizovaná země, a to by byl pro spiklence vážný problém. Guvernér každého státu je současně velitelem milice disponující vojenskou výzbrojí. Pokus o puč by těžko prošel.

Ale jak už bylo řečeno, země trpěla krizí, ztratila důvěru v americké hodnoty, což se projevilo růstem nacistických a komunistických organizací. Při představě, co by se mohlo stát, kdyby generál Butler usedl na bílého koně, přece jen mrazí.

Dědictví po dědečkovi aneb tak si to shrneme

Napadlo vás někdy, proč se tolik manželství rozvádí, proč se rodí tak málo dětí a proč už i osobní vlaky mají klimatizaci? Kde to všechno začalo?

A proč Winston Churchill, ten vítězný buldok, tak strašlivě prohrál volby jen pár týdnů poté, co mu celá Británie tleskala za to, že ji dovedl k vítězství nad Hitlerem?

Všechno spolu souvisí.

Považujeme velkou krizi ze třicátých let za mrtvou kapitolu dějin. Něco, co se nás vůbec netýká a ani nemůže. Tuto životní zkušenost vymazal z kolektivní paměti mnohem drastičtější zážitek druhé světové války. Krize kvůli ní zmizela jako Černobyl pod betonovým sarkofágem, takže stačila ovlivnit jen životy tehdejší generace.

A co když to není tak docela pravda?

Žít a užít. Říká se, že poválečný boom byl reakcí na válku. Že si lidé chtěli dopřát všeho, co jim bylo tak dlouho odříkáno. A tak měli auto v každé garáži a kuře v každém hrnci.

Třeba je to povrchní pohled. Co když za snahou užít si dne a věci, vlastnit a nakupovat, mít a rozhazovat, byla reakce na nedostatek, který ti lidé zažili ve svém dětství a dospívání?

Neutrácet a šetřit, nežij za víc, než můžeš a nepůjčuj si peníze, bylo zlaté pravidlo přežití v době krize. Zdálo by se, že vychovalo generaci střídmych a zdrženlivých lidí. Ale vynucené hladovění z vás také neudělá asketu. Jakmile zase můžete, milujete nabitou lednici.

Přesně takhle reagovala generace velké krize dokonce ještě v dobách, kdy ani netušila, že se jednou bude mít dobře. „Ta otravná krize ovlivňuje zvláštním způsobem dorůstající generaci, k níž patřím i já. Rozhodla jsem se, že utratím každý cent, který budu držet v dlani,“ napsala v dopise pro *New York Times* dívka jménem Virginia Leffingwellová 7. března 1933, kdy byly všechny banky zavřeny a nikdo nevěděl, co bude dál. „Radši si ho užiju, než aby mě o něj připravili jiní nějakými záhadnými podfuky. Chci jíst, pít a bavit se.“

Když konečně dostala tu možnost, ona i její vrstevníci ji využili. Vrhli se po věcech tak, jako by snad ani už neměl být žádný zítřek. Chtěli všechno najednou — dům, auto, pračku, děti. Chudí lidé nikdy nekoukali daleko dopředu. Žili spíš ze dne na den. A generace Virginie Leffingwellové přicházela z chudých časů. Proto také nehleděla dopředu. Jednoduše si pořídila děti, aniž přemýšlela, kolik budou stát rovnátka nebo později vysoká škola. Tihle lidé si koupili vůz a televizi, protože na splátky to bylo tak snadné. Stačilo lusknout prsty a doma byl nový mixer, lepší než ten předchozí. Zkušenost z krize je naučila víc spotřebovávat a méně plánovat. Až se z toho stal životní styl.

Už víme, že krize dramaticky změnila nakupování a paradoxně nasměrovala Ameriku ke společnosti konzumu. Výrobci v bitvě o přeškrtený trh už nenabízeli zboží jen na základě svého instinktu, ale po promyšlené úvaze, již předcházely rozsáhlé výzkumy. O přáních zákazníků se tak dozvěděli dřív, než ti si je stačili uvědomit. Přišla promyšlená reklama, která mimo jiné přesvědčovala, že pořizovat si věci patří k základním svobodám ženy.

Právě v desetiletí, kdy ekonomika poklesla a spousta lidí zchudla, se nakupování změnilo. Hlavním problémem se stalo, jak z nabídky vybrat to nejlepší za nejprůjemnější cenu. Na konci třicátých let fungovalo po Americe na pětadvacet tisíc škol a kurzů jakési spotřebitelské sebeobran. Prošlo jimi šest milionů posluchaček.

Krize změnila nákupy i jinak. Přinesla první skutečný supermarket, ale také jeho okamžité zásobování nákladními auty, jež se ukázaly být pružnější než vlak. A osobní vozy, jichž se Američané nevzdali ani v době nedostatku, spojily střed měst s předměstím, což nakupování ještě více usnadnilo. Tak vznikl životní model, který po válce ovládl Ameriku, potom i západní Evropu a po roce 1989 i její východní část.

Proměnily se i rodiny. Zlomilo se velké tabu, protože antikoncepce se stala společensky zcela přijatelnou věcí. To v příštích desetiletích pomohlo ženám k tomu, aby mohly plánovat své životy a kariéry. Tím přestaly být do značné míry závislé na mužích. Z dlouhodobého hlediska však tyto dvě změny vedly k dalším: přispěly i ke zvýšení počtů rozvodů a snížení porodnosti.

Krise přispěla k „feminizaci“ Ameriky i jinak. Stále se říká: když muži za války odešli na frontu a ženy musely do továren, přispělo to k jejich emancipaci. Jenže ta možná nastala už před válkou. Krize zdiskreditovala „mužský“ svět, který do té doby převládal. Když muži ztratili práci, začali být na pomoci zvenčí závislí úplně stejně, jako byly ženy na nich. A ty si toho samozřejmě všimly. Dobře je to vidět ve filmech. Ještě na počátku krize je typická žena na muži absolutně závislá. Je pasivní a vlastně se, řečeno obrazně, klidně stává prostitutkou, aby přežila. V druhé polovině krize už je na plátně jiná žena. Je energická, samostatná a ví, co chce. Nemusí být závislá na muži.

Také muž se ale proměnil. Přestal být jediným živitelem rodiny a stal se i otcem. Mladí Američané byli zvyklí, že jako děti trávili hodně času s nezaměstnanými otci. Když dospěli a měli vlastní rodiny, domov pro ně přestal být jen místem odpočinku. Hráli si s dětmi, prali plínky a myli nádobí. I tento model prorazil do světa.

Amerika rovněž objevila zbrusu novou skupinu podivných tvorů, která se brzy měla stát velmi důležitou. Byli to teenageři. Před příchodem krize neexistovali, protože většina mládeže začala brzy pracovat. Najednou však práce nebyla, a tak dospívající začali chodit na střední školu. Žili pohromadě, a protože ustaraní a evidentně neúspěšní rodiče přestali být tím, koho se ptát na radu, radili se mezi sebou. Začali mít vlastní názory a vlastní potřeby. Stali se i trhem.

Dědictví po dědečkovi je však mnohem košatější. Krize nutila lidi vynalézat a zlepšovat. Týká se to třeba oněch vlaků, o nichž byla zmínka. Za krize nemohly americké železnice konkurovat levnějším autobusům. Tak zavedly klimatizované vagóny.

Protože mnozí nemohli dobře jíst, začaly se přepočítávat kalorie. Jídlo se změnilo ve výživu a lidé začali být posedlí bílkovinami, tuky a hlavně vitamíny. To zůstalo dodnes.

Stejně jako sport, který se rychle propojoval s byznysem.

Krise nám nedá pokoj dokonce ani tehdy, až budeme doma něco kutit. Protože Američané neměli ve 30. letech co dělat, začaly se všude objevovat kutilské kluby. Na to reagovali podnikatelé, kteří vyráběli nářadí. A také novináři. V roce 1931 vznikl první specializovaný časopis, následovaly rubriky v novinách a pořady v rozhlase. Všechny měly v názvu slovo „hobby“.

Krise, přestože zdánlivě vypadá jako dávno uzavřená kapitola, opravdu ovlivnila naše současné životy víc, než si myslíme. Vraťme se třeba k Winstonu Churchillovi. Jeho porážka ve volbách v červenci 1945 byla absolutním šokem. Říká se, že už jím Británie byla unavena. Nesmysl. Za pár týdnů veřejné mínění takové salto neudělá. Existuje jiné vysvětlení. Protože krizi ukončila válka, báli se lidé, že s mírem přijde další krize. Jen v Americe se předpokládalo na sedmáct milionů nezaměstnaných a existovaly pochmurné plány, podle nichž vojáci budou muset setrvat v armádě celé roky, než pro ně bude práce. Britové se báli také. A protože měli zkušenosti s konzervativními vládami z krizových 30. let, rozhodli se raději pro levici.

Vzpomínka na krizi nezměnila jen Británii, ale i celý Západ. Rooseveltův „Nový úděl“ se zvětšenou rolí státu se na desítky let stal modelem v mnoha evropských zemích včetně Západního Německa. Občané se chtěli bezpečně houpat v sociální síti a věřili, že cestu k blahobytu si lze koupit.

Když jsme se dostali až sem, můžeme si položit akademickou otázku: ovládl by sovětský komunismus tak snadno střední Evropu, kdyby válka nezačala v roce 1939, ale o deset let dříve? Tedy v době poměrného blahobytu? Národy za železnou oponou by se možná nenechaly tak lehce svést, protože by neměly kapitalismus spojený s bídou a beznadějí krize, ale s rozkvětem a prosperitou.

Čas bučku aneb co čeká nás

Při propouštění v jednom pražském podniku nedávno dostal Černého Petra můj známý. Pak někoho napadlo, že firma by se měla o své zasloužilé lidi postarat. Vyjednal mu, aby se mohl vrátit k původní práci, kterou dělal předtím, než odešel o dvě patra níž k počítačům. Vydrželo to dva dny. „Úplně se mi klepaly ruce, večer jsem byl tak hotový, že jsem málem padal ze židle. Prostě to nešlo,“ řekl známý, přestože kdysi tu práci dělal s přehledem. Nervy.

Jedna bankovní úřednice, která musela opustit pobočku, již sama zakládala, řekla: „Cítím se strašně ponížená, zbytečná. I když vím, že to tak není, je mi jako bych selhala.“

Máme jiné století, a dokonce tisíciletí, ale současní nezaměstnaní reagují úplně stejně jako ti před téměř osmdesáti lety. Dokonce používají tatáž slova.

Tehdejší krize změnila způsob života celé generace. Co vlastně čeká nás, pokud se krize rozjede na plno?

Říká se, že kvůli ní budeme tloustnout, protože budeme jíst levnější, a tudíž horší jídlo. To nám zkrátí život.

Ne, naopak budeme žít zdravěji, protože budeme střídmejší, a tak se díky krizi dožijeme vyššího věku, uklidňují některé studie.

Rodiny projdou zatěžkávací zkouškou. Budeme jinak telefonovat i bydlet. Možná už zase budou žít tři generace v jednom bytě, protože dospělé děti se budou někdy i s rodinami vracet k rodičům. A opuštěná centra se zalidní, protože lidé přestanou snít o domcích na předměstí a vezmou zavděk bydlením v ošumělém činžáku.

Budeme podrážděnější: například na Českolipsku, postiženém krachujícím sklářstvím a útlumem automobilového průmyslu, stoupl počet návštěv u psychiatrů o třetinu.

Se sexem to taky nebude valné. Někteří školáci budou mít kratší školu, život bude skromnější, ale bude více kriminality. Přejde nová móda a na odbyt půjdou projímadla.

Tak takhle se o tom mluví v Americe, kam krize dorazila s předstihem.

Nejen mluví, lidé už to cítí. Na jaře 2008 zaznamenal deník *USA Today*, jak si několik lidí utahuje opasky. Přesně po roce za nimi přišli reportéři znovu a ukázalo se, že loňské uskrovnování bylo proti tomu současnému směšné. Jason Jepson tehdy chtěl šetřit tím, že si v posilovně přestal kupovat energetické tyčinky za 1,79 dolaru. Místo nich si kupoval tyčinky za padesát centů. Jenže tím krizi neporazil. Teď už bydlí v pronajatém pokoji, za který platí sedm set dolarů a vzpomíná na bývalý byt, který ho ovšem stál dvanáct stovek.

Angela Harrisová z Richmondu se tehdy rozhodla vzdát svého každodenního ledového Café Mocca ve Starbucks za 3,46 dolaru — a teď se musela vzdát i manžela. Odstěhoval se za práci do osm set kilometrů vzdálené Atlanty a domů jezdí jen o víkendech. Autem, protože je levnější než letadlo. Je to devět hodin za volantem.

Texasanka Deshaun Davisová přestala loni kvůli krizi chodit do fitnessu. Teď už hledá druhé zaměstnání a její rodina se přestěhovala do skromnějšího domku.

William Muckelroy a jeho žena Lore si koupili předloni k Vánocům velkou televizi za tři tisíce dolarů a nepřišlo jim to nijak marnotratné. Během dvanácti měsíců se věci poněkud změnily, a tak si poslední Vánoce nadělili pod stromeček už jen nové pneumatiky.

To, že mnozí budou mít hlouběji do kapsy, asi tušíme. Ale co ty další věci? Ovlivní opravdu krize třeba naše zdraví? Statistiky říkají, že ano. Ve Švédsku se podívali na dvojčata narozená v letech 1926 až 1958 a zjistili, že většinou dříve umíral ten sourozenec, který byl dlouho nezaměstnaný.

V Německu zase zjistili, že život bez práce nebo stálý strach z výpovědi úspěšně ničí lidské srdce. Americký lékař Harvey Brenner prozkoumal údaje o Němcích z let 1951 až 1989 a dokázal, že

každá ekonomická recese přinesla nemoci srdce a úmrtí na infarkty. Ne ovšem hned. Stres potřeboval dozrát. „Vždy tři až pět let po krizi se počet nemocných a mrtvých prudce zvýšil. Uvidíme to i teď,“ prohlásil Brenner.

Proč vlastně lidé častěji umírají? Smrt má v časech krize dva hlavní pomocníky.

Za prvé vlády ořezávají výdaje na zdravotnictví, takže po nějaké době úroveň péče klesá.

Druhým pomocníkem jsou sami lidé. Snaží se šetřit peníze tím, že omezují cesty do ordinací, co to jde. V Americe už to udělalo téměř čtyřicet procent lidí z průměrně vydělávajících rodin. Někteří si přestali kupovat léky na vysoký tlak. Filadelfský lékař Naisohn Arfai řekl v časopise *Time*: „Když pacientům řeknu, že by měli podstoupit drahé vyšetření, zeptají se, kolik by to stálo. Pokývají hlavami a už je nikdy nevidím.“

Lékařská péče se stala v Americe takovým luxusem, že si ji lidé častěji než dříve dávali jako dárek. Není to novinka, ale teď se to rozrostlo do nečekaných rozměrů. „Rodiče mi dali k Vánocům vyšetření u zubaře,“ řekla například jedna dívka reportérovi *Time*.

Na to, že lidé přestanou chodit k zubaři, se neumírá. Horší bude, když tatáž dívka začne vynechávat mamograf a její postarší otec třeba koloskopii.

A přesně to se stává. V minulých desetiletích vždy během krizí nebo po nich klesala u žen pravděpodobnost zachycení rakoviny prsu.

Když má člověk jiné starosti, odsouvá zdraví na vedlejší kolej. Někdy i z obavy, že neustálé marodění by z něj udělalo prvního kandidáta na odstřel. Proto se snaží nemoc „vytěsnit“ a čeká, že příznaky samy zmizí.

A tak nepřekvapí, že nezaměstnaní muži častěji umírají na rakovinu. Bývá později odhalena a navíc člověk bez prostředků nemá takové možnosti jako zajištěný pacient. I kdyby byli na stejné klinice, bohatší člověk si může nakoupit například podpůrné enzymy či lepší stravu.

Ale člověk nemusí hned umírat. Stačí, že se necítí dobře. V Británii statistiky ukázaly, že nejvíc léků lékaři předepisují v oblastech s nejvyšší nezaměstnaností. Není to proto, že nezaměstnaní chtějí z nudy hodně léků, ale proto, že se necítí dobře.

Britové tomu říkají „krizová chřipka“: bolesti hlavy, nespavost, potíže se žaludkem, vysoký krevní tlak. Někdy přicházejí návaly úzkosti, někdy se člověk už ráno cítí natolik unavený, že zůstane rovnou v posteli. Je rozhozený. A protože jeho imunitní systém je oslabený, může pustit do těla i něco horšího.

Zní to pochmurně, a to jsme zatím vynechali další švédskou studii, podle níž nezaměstnanost a krize jednoznačně zkracují život.

Tak a teď už dost. Než začnete sepisovat závěť, přečtěte si ještě tohle: existují i lékaři, kteří tvrdí, že krize prospívá vašemu zdraví.

Zní to až zvráceně. Ale například americký ekonom Christopher Ruhm přišel se studií, jejíž téma znělo téměř provokativně: Proč ekonomické krize mají příznivý vliv na úmrtnost? Vyšel z údajů posbíraných za čtrnáct let mezi 1,5 milionem Američanů a zjistil, že během krizí se omezuje kouření a snižuje tělesná váha. Je to tím, že lidé začínají víc cvičit, protože mají víc času. Jedí sice méně kvalitní jídla, ale jedí jich méně. Znamená to, že ve špatných časech jsou lidé zdravější. Podle Ruhma chodili méně často i k lékařům.

Existují i další pozitiva. Například v tom, že když jste bez zaměstnání, vyhnete se stresu, který prožíváte v práci. Samozřejmě, stresuje vás, že nemáte místo, ale pro někoho to první může být závažnější.

A tady jsou další plusy: protože nemáte tolik peněz, nemůžete tolik utrácet za alkohol a nevykouříte tolik cigaret. Také omezíte jízdy autem, a tak snižujete riziko, že se zraníte nebo zabijete při dopravní nehodě.

Pokud se to zdá poněkud bláznivé, pak jen dodatek: Francouzi prozkoumali, jak to u nich bylo v letech 1982 až 2002 a zjistili totéž, co Ruhm. Tam, kde bylo nejvíc nezaměstnanosti, byla nejnižší úmrtnost.

V Dánsku ovšem na druhé straně zjistili, že lidé narození v době krize trpěli častěji na srdeční choroby a žili v průměru o patnáct měsíců méně než šťastlivci, kteří přišli na svět v době prosperity.

Kdo se v tom má vyznat.

Pojďme se tedy raději podívat do nějaké zdravé rodiny. I tak to bude zajímavé.

Nových manželství tolik přibývat nebude, protože mladí lidé na ně nebudou mít peníze. Počkají, až se začnou vracet lepší časy. Podobné je to s plánováním dalších dětí. Ale všechno zlé bude i k něčemu dobré: nebude tolik rozvodů. Manželé na ně nebudou mít peníze. Americký svaz rodinných právníků už ohlásil, že počet rozvodových pří v USA podstatně poklesl. Britský *Daily Telegraph* navštívil rodinu, kde manželé, kteří k sobě necítí už nic kromě zášti, žijí dál vedle sebe svoji občanskou válku. Protože ceny nemovitostí klesly, nevyplatí se jim teď prodávat domek. Prodělali by na tom. „Vůbec spolu nemluvíme,“ řekla žena. „Kdysi jsem důvěrně znala i každou jeho ponožku, teď trnu, když ho mám jen potkat.“

Takhle už to trvá rok a zatím to nevypadá, že by se něco mohlo změnit. Jsou vlastně rukojmí krize. Právník jim alespoň poradil, aby měli dvě ledničky.

„Lidé se častěji rozvádějí, když se jim daří dobře, tedy když ekonomika jde nahoru,“ prohlásil americký manželský poradce Larry Curry.

Rozvodů papírově ubude, ale to neznamená, že vztahy v rodinách budou jako dřív. Krize vyhrcoje vztahy, protože manželé jsou nervózní a ve stresu. Problémy, které dřív zůstaly pod kontrolou anebo se nezdály tak důležité, najednou nabývají na významu. A někde přerůstají přes hlavu. Za peníze si sice štěstí koupit nelze, ale když financí začne ubývat, jde to v některých domácnostech se štěstím s kopce.

Americké výzkumy ukazují, jak jsou peníze důležité: během prvních pěti let manželství je jejich nedostatek hlavním zdrojem nesouladu. Sedmdesát procent všech dospělých Američanů si myslí, že nedostatek financí vede k rodinným konfliktům.

Když někdo z manželů přinese domů s výpovědí nejistou budoucnost, zvyšuje se nervozita napětí u obou partnerů a vede k pocitu nespokojenosti se vztahem. Může to zajít hodně daleko: pravděpodobnost násilí v rodině, která ztratila obživu, je šestkrát vyšší než činí průměr.

Ale i zde jsou také dobré zprávy. Některé rodiny, jak se ostatně ukázalo i ve 30. letech, se naopak dokážou kvůli potížím znovu stmelit.

Je to potřeba, protože stejně jako tehdy i nyní nesou vyhazov hůře muži. Jejich sebevědomí do- stane těžkou ránu, protože neplní svoji základní roli živitele rodiny.

Jak se to může projevit i při nejbanálnějších situacích, ukazuje dobře příklad Londýňana Toma Burrougha, do jehož domácnosti udělal sondu list *The Times*. Není to tak dlouho, co byl dobře placeným ekonomem, teď je bez práce. Rodinu živí manželka, která pracuje v reklamě, a on je mužem v domácnosti. Stará se o malou dceru. „Když jsem s ní zpočátku jezdil na procházku, cítil jsem se zahanben. Tlačil jsem kočárek po ulici, byla pracovní doba, a říkal jsem si, že se na mě určitě každý po očku dívá a v duchu se ptá: Chlapče, jak to, že nejsi v práci?“

Nejvíce ze všeho se bál, že mu při rozhovoru někdo položí otázku, co dělá. „Co bych měl říct? Že jsem muž v domácnosti?“

Jeho žena Flora přiznává, že zpočátku, když si zvykali na obrácené role, prožívali obtížné časy.

Vypadá to, že ztráta místa víc otřese mužem. Ale není to tak docela pravda. Ukazuje se, že když manželka přijde o místo, není to pro manžela tak velký otřes, jako je pro ženu, když o místo přijde její muž. Není to proto, že muži obvykle nosí domů víc peněz, ale proto, že u mužů se jednoduše čeká, že budou pracovat.

Teď přichází nepříjemná otázka: Co vlastně říct dětem? Ve třicátých letech byl v Americe populární kreslený vtíp, jak muž ve smokingu, zřejmě hodně zazobaný milionář, hovoří se svým přítelem a přitom sledují holčičku, která spolu se dvěma služkami balí obrovský kufr očividně před cestou do Francie: „Ne, radši jsem jí nic o krizi neřekl. Nechci ji strašit.“

Teď to utajit nejde. Televize a spolužáci sdělí vše. A rodiče by se možná divili, co všechno děti o krizi vědí.

V Británii je téměř polovina dětí zneklidněná tím, že slyšela, jak se rodiče baví o recesi. Každé čtvrté dítě už ji poznalo na vlastní kůži, protože mají nižší kapesné. A pětina dětí doma řekli, že leto se nepojede nikam na dovolenou, protože si to nemohou dovolit.

Jedna rozvedená matka našla svého šestiletého syna, jak pláče v posteli. Když se ho zeptala, co se děje, řekl, že má strach, protože je nemocná. Matka se zeptala, jak na to přišel. „Tak proč říkáš každému, že nemůžeš spát?“

Byla to pravda. „Opravdu jsem trpěla nespavostí a při hovorech s přáteli jsem to zmínila.“

Takže: je lepší všechno před dětmi tajit, nebo jim naopak vysvětlit, že přišly nejisté časy, a na rovinu jim říct, co všechno se může stát?

Dětsí psychologové radí nic netajit. Podle nich je nejlepší mluvit o krizi jako o normální záležitosti, která patří k životu. Žádné šeptání s manželem: děti si všimnou i drobné nervozity dospělých. Pokud se nedozvědí, co je za tím, vymyslí si vlastní vysvětlení, které je často mnohem hrůzostrašnější než skutečnost. A je tady ještě jedno doporučení — chovejte se k nim jako k dospělým, navrhněte jim třeba, ať vám pomůžou tím, že si něco odřeknou. Budou to brát skoro jako hru.

Neutajíte nic. Pokud budete muset šetřit, pozná se to rychle. Třeba na jídle. Američané za něj utratili v lednu 2009 o šedesát miliard dolarů méně než loni. To by jim mohlo jen prospět, stejně tloustnou, řekne si někdo. Ale věci se mají trochu jinak: Amerika bude kvůli krizi tloustnout ještě víc.

Nabírá „krizová kila“. Je za tím velký paradox: zatímco lidé v průměru začínají utrácet méně a méně, zdá se, že budou jíst více kalorií.

Místo zeleniny, dobrého hovězího a ovoce budou — obrazně řečeno — pojídat více bučku.

Je to jednoduše levnější. „Lidé budou šetrnější, a jak budou šetřit na jídle, budou víc nakupovat prázdné kalorie,“ řekl Adam Drewnowski z univerzity v americkém Seattlu. V tomhle městě čísla dobře ukazují, jak na váze přibývají lidé, kteří na jídle šetří. Ti, kteří mají nižší příjmy, jsou pětkrát častěji obézní než ti, kdo vydělávají víc. Něco podobného zaznamenali i v Kalifornii. Když se zvýší o deset procent počet lidí, kteří se propadli do pásma bídy, brzy tam stoupne počet obézních o šest procent.

Neznamená to samozřejmě jen větší pneumatiku kolem pasu. Stoupající váha znamená více srdečních nemocí, cukrovky a podobně.

Tenhle nápor čeká lidi po celém světě.

Restaurace Kentucky Fried Chicken ve Velké Británii už oznámily, že vytvoří pracovní příležitosti pro devět tisíc lidí. A konkurence jako McDonald's přispěchala s prohlášením, že jejich tržby neklesají. Naopak.

Celkově však lidé začínají jíst jinak. Vyprázdnily se restaurace jak v New Yorku, tak v Praze nebo Ostravě — čtyřicet procent českých hostů omezilo návštěvy hospod a některé luxusní restaurace už stojí před krachem. Barometrem ekonomické situace se stalo spropitné. „Ještě donedávna bylo běžné, že hosté k 500korunovému účtu přidávali zhruba desetiprocentní spropitné, dnes dají sotva 15 korun. A takových hostů je 80 procent,“ řekl médiím jeden brněnský restauratér.

Jen tím kopírujeme trendy ze zámoří, kde téměř polovina Američanů už nechodí na večere tak často jako dřív. A pokud jde, sedne si někde, kde je levněji. Nebo si dá předkrm jako hlavní jídlo. Anebo vynechá dezert.

Třetina lidí si kupuje levnější „neznačkové“ potraviny. Třetina si nosí do práce oběd v papírovém pytlíku. A každý pátý Američan začal pít vodu z kohoutku. Prodej pitné vody poklesl o patnáct procent.

A méně se pije i alkohol. Ovšem jen v restauracích, kde je drahý. Teď se víc pije doma. Jak se to pozná? Jednoduše. Obchody hlásí, že jim tržby za alkohol stoupají.

Tohle si lidé odepřít neumějí a ani nechťejí. Cigarety, alkohol, čokoláda se prodávají skoro lépe než dřív, protože jimi lidé zklidňují stres. „Utahují si opasky, a tak mají pocit, že si zaslouží malou odměnu,“ komentovala to Marcia Mogelonská z firmy Intel, která se celosvětově zabývá průzkumem trhu a chováním spotřebitelů. Má pravdu: například zisk výrobce čokolád Hershey teď každé čtvrtletí stoupá.

Po jídle a alkoholu přichází samozřejmě sex. Nečekejte lechtivé historky. Starosti sexuální apetit právě neposilují. A sebevědomí sražené ztrátou zaměstnání už vůbec ne.

Průzkumy i zkušenosti ze 30. let jsou nemilosrdné: když někdo skončí na ulici, snižuje se i jeho pohlavní aktivita. Odborníci už popsali případy nezaměstnaných ostravských horníků, u nichž zvald zájem o sex. Mimochodem, chronický stres vyvolaný třeba strachem o budoucnost nebo finančními starostmi snižuje u mužů úroveň testosteronu.

Místo viagry si však lidé budou kupovat spíš prášky na spaní.

Víc než třetina Američanů v noci přestala kvůli starostem s krizí spát a tenhle trend je tak nápadný, že o něm dokonce prezident Barack Obama mluvil v jednom ze svých projevů. Televize s překvapením zjišťují, že prudce stoupá sledovanost pořadů vysílaných hluboko v noci. A lékaři loni vydali šestapadesát milionů receptů na prášky na spaní, což je absolutní rekord. Letos má však rekord padnout.

Ve 30. letech letěla místo prášků na spaní projímadla. A odborníci nevyklučují, že tahle móda se vrátí. Lidé jsou „zataženi“ a stres vyvolává zácpy. Podíl na nich bude mít i levnější strava s menším obsahem vody a omezený přísun ovoce, zeleniny a vláknin.

A co dalšího nás ještě čeká?

Něco bude zcela nová zkušenost.

Zatímco ve 30. letech byly obrazem krize davy ošuntělých lidí čekajících na podporu, dnes by to mohlo být blikající oko televizoru za okny bytů, jak nezaměstnaní budou trávit čas a hledat únik tou nejlevnější zábavou.

Tehdejší krize byla vidět, ta nadcházející má být neviditelná, protože naše životy jsou privátnější.

Lidé bez práce budou jako Robinsoni, izolovaní ostrovem vlastního obýváku. Jejich nejbližšími společníky budou internet a obrazovka.

Televize se spoustou kanálů nabízí nekonečné možnosti pro ubíjení volného času. Dokonce i „run na banku“ se dá v éře internetového bankovníctví způsobit z domova od počítače. *List New York Times* na jaře 2009 vyzval čtenáře, aby posílali fotky, které nejlépe vystihují recesi. Vyhrál snímek mladého páru v Detroitu, který sedí u televize, zatímco kolem se povalují pivní plechovky.

V něčem ovšem domácí samota připomíná tu původní „velkou“ krizi. „Nepřijímáme už pozvání na večeri přátel, protože jim to nemůžeme oplatit,“ řekli manželé Loweovi z Michiganu týdeníku *Time*. Jsou bez práce — a přesně totéž říkali nezaměstnaní i ve 30. letech.

Budeme se také možná učit jinak nakupovat. Lépe řečeno vzpomínat, jak to dělaly babičky. Lidé na Západě se začínají vracet do nákupního středověku; platí opět hotově a nepoužívají karty. Nechtějí se nechat lákat pastí nákupů na úvěr. Radí jim to experti, protože potom má člověk přehled, kolik a za co utrácí a kolik mu ještě zbývá. V televizích a magazínech se už objevily dokonce další návody z časů našich babiček — třeba skleničky na peníze. Princip je prostý. Výplatu rozdělíte do sklenic tak, že jedna je na jídlo, druhá na benzín, třetí na zábavu a podobně. Tím zajistíte, že neutrácíte víc, než si můžete dovolit. Další návod: než jdete na nákup, napište si seznam. Pak nebudete kupovat všechno, co na vás v supermarketech nastražili. A ještě další: nechodte nakupovat hladoví. Pokud se před nákupem najíte, nepodlehnete tak snadno různým chuťovým nástrahám.

Někteří odborníci tvrdí, že krize nabourá celou „filozofii“ našich nákupů. „My si už nekupujeme zboží, ale pocity,“ řekl americký psycholog Gaetano Vaccaro. „Kupujeme si očekávání pocitu, který nám předmět nebo služba poskytne. Krize je příležitostí, aby se z iracionálních a bezstarostných spotřebitelů staly zase myslící bytosti.“

Jeho kolega James Gottfurcht už rozdává konkrétní rady, jak na to: když lidé pocítí chut' něco impulzivně koupit, měli by se projít kolem regálu nebo zhluboka dýchat a počítat do deseti.

V některých případech bude obrana snazší než dříve. Prognózy prorokují, že lidi už nebudou tolik zajímat technologické vymoženosti. Příkladem je třeba BlackBerry, skvělá věčička s pověstí nikoliv stoprocentní spolehlivosti. Raději si budou kupovat levnější, jednodušší a robustnější notebooky a mobily. V Americe mělo na jaře 2009 šedesát milionů lidí v úmyslu šetřit na mobilech tím, že je začnou používat jinak. Pokud by se krize dále prohlubovala, chtěli omezit služby, jako je mobilní přístup na internet. Podle údajů deníků *USA Today* každý pátý Američan bez práce mobil úplně odhlásil.

Krize učí Ameriku žít levně. Řidiči ruší havarijní pojištění a na trávnících kolem domků vyrostly zeleninové záhony. Šedesát procent lidí přiškrtilo výdaje na zábavu, skoro čtyřicet procent omezilo nákupy noviny a časopisů, zato třeba městské knihovně v Los Angeles prudce stoupla návštěvnost.

Zkrátka, leccos bude jinak než dosud. Skupina U2 bude prodávat vstupenky na své koncerty pouze po třiceti dolarech a totéž dělají i ostatní hvězdy showbusinessu, protože nikdo nechce hrát před poloprázdným hledištěm. Kasina v Las Vegas snižují základní sázky pro blackjack: můžete začít už se dvěma dolary. Dříve to bylo deset.

Šetří se, a tak prožívají boom firmy nabízející instalaci pro telekonference. Manažeři chtějí omezit náklady na cestování, „setkat“ se na obrazovce je levnější a efektivnější, protože to zabere i mnohem méně času a lze to kdykoliv zopakovat.

Kvůli nákladům se v Americe ruší celé školní třídy (v utazském Alpine zrušili šestou třídu) či krátí vyučování (okres Bisbee v Arizoně dává žákům na dva roky volné pátky).

Budou se také vyhlášovat moratoria na trest smrti. Po letech debat o morálnosti poprav rozhodly peníze. Návrhy se už objevily v Novém Mexiku a Kansasu. Náklady na doživotní držení vězně za mřížemi jsou prý desetkrát nižší, než kolik stojí poprava včetně všech odvolání.

Na druhé straně se však hovoří o zvedající se vlně zločinnosti. Experti se na tom sice nemohou shodnout, ale zní to logicky. Zatímco například v USA ve 30. letech zločinnost, kterou obvykle přináší nezaměstnanost, tedy pouliční kriminalita, vloupání a podvody, nijak nestoupla, v Československu ano. Ovšem při posledním velkém propadu americké ekonomiky v roce 1987 zločin doslova explodoval a v následujícím roce mnohá americká města zaznamenala i rekordní počet vražd. Otázkou zůstává, zda za to mohla ekonomika nebo crack, který se tehdy šířil Amerikou jako prérizijní požár.

Statistiky však udávají, že každá recese od 50. let přinesla více kriminality, jako jsou krádeže v obchodech, na ulici či vylupování bytů, byť zločin nastupuje s ročním zpožděním. Lidé se v nouzi uchylují k chování, které by normálně odsuzovali. V Americe, kde je spousta domů prázdných, protože jejich majitelé byli exekučně vystěhováni, se šíří nový druh zločinu: krádeže vodovodních trubek, kotlů a dalšího zařízení. V Česku už obchody na Novoborsku, kde zkrachovaly velké sklárny, hlásí pronikavý nárůst krádeží. Nemizí alkohol, ale jídlo. V Ostravě se v obchodech krade pětkrát víc než loni.

Ale děj se i méně nebezpečné věci. V Americe mají zlaté časy různí opraváři, protože lidé už nevyhodí ošlapané boty, rozbitou televizi nebo starší šaty. „Víc a víc lidí chápe, že je pořádný rozdíl, jestli zaplatí třicet dolarů za opravu bot, nebo jestli si koupí nové za stovku,“ citovala média příštípkaře Matta Switzera, který doufá, že se potvrdí pravidlo, podle něhož se během předchozích krizí vždy opravářům bot dařilo. Nejen jim. Národ automobilistů nyní nepohrdne ani ojetými pneumatikami, čtyři se dají sehnat za šedesát dolarů. „Možná, že se brzy dočkáme celoamerických řetězců secondhandů,“ prorokoval list *Boston Globe*.

Kutilství a vynalézavost jako vždy v takových časech slaví úspěch. Do módy například přicházejí večírky, na nichž si lidé vyměňují obnošené šatstvo. Jednoduše se sejdou, každý něco přinese a pak si všichni vezmou, co se jim líbí. Je to dobrý způsob, jak obměňovat šatník, ukojit touhu po novém oblečení a přitom nic neutratit.

Do módy se jako lék na duši vrací také jóga. Jak přibývá propouštění, víc a víc lidí vytahuje dávno založenou podložku, na níž začíná při meditování a vybrušování poloh páva, půlměsíce či pozdravu slunci hledat ztracenou duševní vyrovnanost.

A pozor, měnit se má i ženská krása. Statisticy už zaznamenali, že podle ekonomických cyklů se mění i vzhled žen. Historie dala za pravdu vynálezci „ukazatele dolního lemu“, protože se víceméně potvrzuje, že za časů krize se sukně prodlužují a v době prosperity zkracují. Nejen to. Vzpomeňte si třeba na Adinu Mandlovou: v době krize ve 30. letech byly v módě ženštější, oblejší typy, se zdůrazněnými boky a ňadry, zatímco ve 20. letech to byly spíše klukovské dívky s plochou hrudí a odkrytými koleny.

Také dívky roku časopisu *Playboy* měly podle znalců v dobách ekonomického poklesu vždy ženštější a dospělejší vzhled. Totéž platilo i pro filmové hvězdy.

Z Brazílie už na jaře přišla informace, že se tam výrazně mění model aktuální krásy. Právě letí vosí pas a pořádná ňadra.

Zdá se, že přípravy na krizi jsou tam v plném proudu.

Tak. Teď víme všechno, co nás čeká.

Uvidíme, co z toho se naplní a jestli k tomu bude důvod.

Prameny a literatura

Literatura

- Bird, Caroline:** *The Invisible Scar*. McKay, 1966.
- Clavin, Patricia:** *The Great Depression in Europe*. MacMillan Press, 2000.
- Collier, Peter, Horowitz, David:** *Fordové*. Jan Káňzelsberger, 1995.
- Davidson, James a kolektiv:** *Nation of Nations*. Alfred Knopf, 1991.
- Isherwood, Christopher:** *Goodbye to Berlin*. The Hogarth Press, 1966.
- Jeffers, H. Paul:** *The Great Depression*. Alpha, 2002.
- Kárník, Zdeněk:** *České země v éře první republiky*, II. a III. Libri 2002, 2003.
- Kennedy, David:** *Freedom from Fear*. Oxford University Press, 1999.
- Kollar, Robert:** *Vliv krise na rodiny nezaměstnaných dělníků*. Výzkumná sekce Sociálního ústavu Čsl. republiky, 1933.
- Komarovsky, Mirra:** *The Unemployed Man and His Family*. Altamira Press, 2004.
- Kožíšek, Petr, Králík, Jan:** *L. a K.–Škoda*, II. díl. Motorpress 1995.
- Kubů, Eduard, Pátek, Jaroslav:** *Mýtus a realita hospodářské vyspělosti Československa mezi dvěma světovými válkami*. Karolinum 2000.
- Kyvig, David:** *Daily Life in The United States, 1920–1940*. Ivan R. Dee, 2002.
- Lacina, Vlastislav:** *Velká hospodářská krize v Československu 1929–1934*. Academia, 1984.
- McElvaine, Robert:** *Down and Out in The Great Depression*. The University of North Carolina Press, 2008.
- McElvaine, Robert:** *The Great Depression*. Three Rivers Press, 1993.
- Musil, Jiří a kol.:** *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Mladá fronta, 1996.
- Pistorius, Theodor:** *Švédská cesta z krise*. Orbis, 1936.
- Průcha, Václav a kol.:** *Hospodářské a sociální dějiny Československa*, 1. díl. Doplněk, 2004.
- Rákosník, Jakub:** *Odvračená tvář meziválečné prosperity*. Karolinum, 2008.
- Růžička, Ladislav:** *Sebevražednost v Československu z hlediska demografického a sociologického*. Academia 1968.
- Sekanina, Milan:** *Kdy nám bylo nejhůř?* Libri 2004.
- Steinbeck, John:** *Hrozny hněvu*. Evropský literární klub, 1941.
- Terkel, Studs:** *Hard Times*. Pantheon Books, 1970.
- Uys, Errol:** *Riding the Rail*. Routledge, 2003.
- Van Amber, Jane:** *Stories and Recipes of the Great Depression*. Van Amber Publisher, 1986.
- Young, William, Young, Nancy:** *The Great Depression in America (Cultural Encyclopedia)*. Greenwood Press, 2007.
- Watkins, T. H.:** *The Great Depression*. Blackside, 1993.
- Watkins, T. H.:** *The Hungry Years*. Holt, 1999.
- Wecter, Dixon:** *The Age of the Great Depression*. Sage, 1948.
- Werich, Marko:** *Staré a nové Československo*. Ferd. Svoboda 1938.

Média, články a studie

American Mercury 1932

Chinook Observer 2008

Detroit Free Press 2008

Fortune 1930–1939

History Today 1998–2009

Los Angeles Times 2008–2009

New York Times 1930–1938, 2008–2009

Právo lidu 1932–1936

Přítomnost 1932–1936

Readers Digest 1930–1939

Scientific Monthly 1931

Time 1930–1939

Times 1931–1938, 2008–2009

USA Today 2008–2009

Věčerní České slovo 1932–1936.

Abelson, Elaine: *Women Who Have No Men To Work For*. Feminist Studies, 2003.

Boleloucký, Zdeněk: *Somatická onemocnění a nezaměstnanost*. Interní medicína pro praxi, 6/2002.

Hodač, Jiří: *Přístupy ke problematice kriminality a odraz specifických rysů zločinnosti v období hospodářské krize*. Diplomová práce, FSV UK, 1971.

Jahoda, Marie: *Unemployed Men at Work*. In: Sekot, Aleš: *Sociologické texty ke studiu sociální pedagogiky*. Institut mezioborových studií Brno, 2002.

Jeřábek, Hynek: *Marienthal*. Sociologický časopis, 3/1997.

kolktiv: *Kronika města Pelhřimova*. Okresní archiv v Pelhřimově.

Nachtmann, Lukáš: *Přípravme se na obrat k lepšímu*. Lidové noviny 13.3.2009.

Petersen, James: *Hard Times*. Playboy, 7/1997.

Ruhm, Christopher: *Are Recessions Good For Your Health?* The Quarterly Journal of Economics, MIT Press, 2000.

Ruhm, Christopher: *Healthy Living in Hard Times*. National Bureau of Economic Research, 2003.

Sekot, Aleš: *Sociologické texty ke studiu sociální pedagogiky*. Institut mezioborových studií Brno, 2002.

Slezák, Lubomír: *Sudetští Němci a hospodářství první republiky*. Moderní dějiny, 2/1994.

Sulek, Antoni: *The Marienthal Study and Contemporary Studies on Unemployment in Poland*. Polish Sociological Review, 1/ 2007.

Tome, Andrea: *Contraceptive Consumers*. Journal of Social History, 29/1996.

Zawadzki, Bohdan, Lazarsfeld, Paul: *The Psychological Consequences of Unemployment*. The Journal of Social Psychology, 2/1935.

Zwicker, Bruno: *K sociologii nezaměstnanosti*. Sociologická revue, 1934, 1935.

Recepty byly převzaty z *Recepies for a Recession*, Youtube, v podání triadevadesátileté Clary Cannucciariové.